

T. C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (ESKİÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI

82067

ANADOLU'DA MİTHRA KÜLTÜ

Yüksek Lisans Tezi

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
EĞİTİM BAKANLIĞI

ERKAN İZNİK

ANKARA – 1999

T. C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (ESKİÇAĞ TARİHİ)
ANABİLİM DALI

ANADOLU'DA MİTHRA KÜLTÜ

Yüksek Lisans Tezi

Erkan İznik

T 82067

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ömer Çapar

Ankara-1999

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (ESKİÇAĞ TARİHİ)
ANABİLİM DALI

ANADOLU'DA MİTHRA KÜLTÜ

Yüksek Lisans Tezi

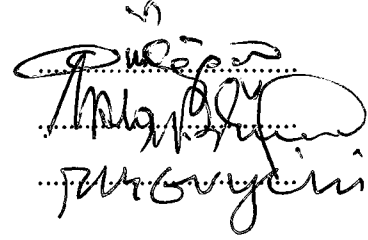
Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ömer Çapar

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof. Dr. Ömer ÇAPAR
Prof. Dr. Coşkun ÖLGÜMEL
Dr. D. Doç. Dr. Turan Yiğit

Tez Sınav Tarihi: 12.05.1999

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR

ÖNSÖZ.....	I
SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA.....	III
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

MİTHRAİZM'İN ORTAYA ÇIKIŞI.....	8
A. Sözcük Olarak Mithra.....	8
A. 1. Mitra, Mithra, Mithras.....	8
A. 2. Teolojik Anlamda Mithra.....	8
B. Mithraizm'in Kökenleri.....	9
B. 1. Mithra Tapınımı Ne Zaman Başladı?	10
B. 2. Aryan Panteonunda Tanrı Mithra.....	11
B. 3. Tanrı Mithra'nın Yazılı En Erken Kaydı.....	12
B. 3. i. Mitannilerde Tanrı Mithra	12
B. 4. Veda Metinlerinde Tanrı Mithra.....	13
B. 4. i. Hint Mitolojisinde Tanrı Mithra.....	15
B. 4. ii. Tanrı Mithra'nın Yardımcıları.....	15
B. 5. Avesta'da (M.Ö. 1000-600) Tanrı Mithra.....	17
B. 5. i. Pers Panteonunda Mithra'nın Yeri.....	19
B. 5. ii. Pers Mitolojisinde Tanrı Mithra.....	19
B. 5. iii. Tanrı Mithra'nın Yardımcıları.....	24
B. 5. iv. Zerdüştlük ve Tanrı Mithra İlişkisi.....	24
C. Doğu'da Mithraizm'in Yayılışı.....	26
C. 1. Magi Rahiplerinin Çalışmaları.....	27
C. 1. i. Magilerin Görevleri.....	29
C. 1. ii. Magilerin Anadolu'ya Gelişleri ve Buradaki Etkinlikleri.....	31
C. 1. iii. Hellenistik Dönemde Anadolu'da Magiler.....	32
C. 1. iv. Roma İmparatorluğu'nda Magiler.....	34
C. 1. iv. a. Hıristiyanlık İçerisinde Magiler.....	34
C. 1. v. Magilerin İbadetleri.....	35
C. 2. Babil'de Mithraizm'e Yapılan Yenilikler.....	37
C. 2. i. Tanrı Mithra, Astroloji ve Siyasal Yaşam.....	38

C. 2. ii. Astrologların Tanrısı Mithra.....	39
D. Mithraizm'in Yayıldığı Alan.....	40
D. 1. Doğu'da Tanrı Mithra.....	40
D. 2. Batı'da Tanrı Mithra.....	41
II. BÖLÜM	
MİTHRAİZM'İN DOĞU'DAN BATI'YA GEÇİŞİ.....	43
A. Mithraizm'in Anadolu'ya Getirilişi.....	43
A. 1. Anadolu'da Magi Rahiplerinin Etkinlikleri.....	43
A. 1. i. Magilerin Varlığına Işık Tutan Merkez: Daskyleion.....	44
B. Anadolu'da Mithraizm Sorunsalı.....	45
C. Anadolu'da Mithraizm'in Uygulanışı.....	46
C. 1. Kültün Kutsal Alanları.....	46
C. 1. i. Tapınaklar (Mağaralar)	47
C. 1. ii. Mithraeum.....	48
C. 2. Kurban Törenleri.....	49
C. 3. Adak Eşyaları.....	53
C. 4. Seremoniler ve Festival.....	54
C. 5. Kült Personeli.....	56
C. 6. İnançlar.....	57
C. 6. i. Mithra Liturjisi	57
C. 6. ii. Yedi Kademeli Hiyerarşi	68
C. 7. Mitoslar.....	70
C. 8. Tapınım	77
D. Pers Egemenliği Döneminde Anadolu'da Mithra Kültü.....	79
D. 1. Kerkenes.....	80
D. 2. Taş Kule (Eski Foça)	82
D. 3. Hacinebi Tepesi (Birecik)	83
D. 4. Selçukler (Uşak)	83
D. 5. Diğer Olası Mithra Merkezleri.....	84
D. 6. Pers Egemenliği Altında Likya'da Mithra Kültü.....	85
E. Mithraizm'in Anadolu'dan Hellas'a Geçişİ.....	85
E. 1. Greklerin Mithraizm'e Bakışı.....	86

III. BÖLÜM

HELLENİSTİK DÖNEMDE ANADOLU'DA MİTHRA KÜLTÜ	88
A. Hellenizmin Anlamı.....	88
B. Hellenistik Dönemde Grekler Arasında Mithraizm.....	90
C. Armenia Krallığı'nda Mithra Kültü.....	93
D. Kapadokya'da Mithra Kültü.....	95
D. 1. Farasha (Rhodandos)	96
E. Pontos Krallığı'nda Mithra Kültü.	96
E. 1. Kerkenes Dağı.....	96
E. 2. Trabzon.....	97
E. 3. Amisos.....	97
E. 4. Pontos'da Tanrı Men ile Tanrı Mithra İlişkisi.....	98
E. 5. Pontos'da Tanrıça Anahita ve Mithra.....	98
E. 6. Amaseia.....	100
F. Kilikya'da Mithra Kültü.....	101
F. 1. Kilikyalı Mithra Yandaşı Korsanlar.....	102
F. 2. Tarsus.....	105
F. 2. i. Mithra ve Perseus İlişkisi.....	105
F. 2. ii. Mithra ve Apollon İlişkisi.....	107
F. 3. Yenyurt Kale.....	107
F.4. Anazarbos.....	107
F. 5. Kadirli.....	108
G. Bergama Krallığı'nda Mithra Kültü.....	108
G. 1. Kapıkaya.....	109
H. Phrygia'da Mithra Kültü.....	110
I. Lydia'da Mithra Kültü.....	110
I. 1. Pers Tanrılarının Lydia'ya Girişi.....	111
I. 1. i. Tanrı Sabazios ile Mithra.....	112
I. 1. ii. Tanrıça Anahita ile Mithra.....	112
I.1. iii. Ahura Mazda ile Mithra	113
I. 2. Lydia'da Pers Etkileri ve Olası Diğer Mithra Merkezleri.....	114
I. 2. i. Bintepeleler Yöresi.....	114
I. 2. ii. Sardis: Zeus Lydios.....	115
İ. Kommagene Krallığı'nda Mithra Kültü... ..	116

İ. 1. Kommagene'de Din-Siyaset İlişkisi ve Mithra.....	120
İ. 2. Kommagene'de Pers Geleneklerine Bağlılık: Seremoniler ve Festival.....	121
İ. 3. Kommagene'de Kült Törenleri.....	122
J. Bithynia'da Mithra Kültü.....	126
K. Galatia'da Mithra Kültü.....	126
L. Caria'da Mithra Kültü.....	126
M. Lykia'da Mithra Kültü.....	127
N. Mithridatizm Siyaseti.....	127
N. 1. Mithridatizm'in Tanımı.....	127
N. 2. Anadolu'da Mithridatizm Siyaseti.....	128
O. Hellenistik Dönemde Mithraizm'in Hellas'daki Durumu.....	130
O. 1. Stoa Felsefesinin Mithraizm'e Etkileri.....	131
IV. BÖLÜM	
ANADOLU'DA ROMALILAR VE MİTHRA KÜLTÜ.....	133
A. Romalılarda Din.....	133
A. 1. Persler'den Roma'ya Mithra'nın Geçişi	134
A. 1. i. Roma Döneminde Kilikya Bölgesinde Mithra Kültü.....	135
A. 1. i. a. Elaiusse Sebaste (Merdivenlikuyu)	135
A. 1. i. b. Alahan.....	135
A. 1. ii. Suriyeli Çiftçiler ve Mithra Kültü.....	136
A. 1. iii. Askerler ve Mithra Kültü.....	137
A. 1. iv. Memurlar ve Mithra Kültü.....	139
A. 2. Romalıların Tanrı Mithra'yı Benimsemeleri.....	140
B. Romalıların Anadolu'ya Gelişi ve Mithraizm ile Tanışmaları.....	141
B. 1. Anadolu'da Roma Lejyonları.....	142
B. 1. i. Klaudiopolis.....	142
B. 1. ii. Şar (Adana) Commana Cappadocia.....	143
B. 1. iii. Zeugma ve Apameia.....	143
B. 1. iv. Gaziantep Doliche Antik Yerleşmesi.....	144
C. Tanrı Mithra'nın Roma Kentine Ulaşması.....	144
C. 1. Pompeus'un Seferleri.....	144
C. 2. Tiridates ve Magiler.....	145
C. 3. Roma'da Mithra Kültü'nün Varlığı.....	146
D. Roma İmparatorluğu İçerisinde Mithraizm'in Yayılması.....	150

D. 1. Mithraizm'in Yayılmasında Roma Ordusunun Rolü.....	150
D. 2. Mithraizm'in Yayılmasında Tüccarın Rolü.....	151
D. 3. Köleler ve Mitra Kültü.....	153
E. İmparatorlar ve Mithra.....	153
E. 1. Iulianus ve Mithraizm.....	155
F. Roma İmparatorluğunda Mithraeumlar.....	156
G. Romalılar Arasında Mithraizm.....	157
H. Mithraizm'in Hıristiyanlık ile İlişkisi.....	160
H. 1. Hıristiyanlığın Mithraizm'den Aldıkları.....	161
H. 2. Mithraizm'in Hıristiyanlık ile Mücadelesi.....	162
SONUÇ	166
ÖZET	170
ABSTRACT	171
BİBLİYOGRAFYA	172
EKLER	188

KISALTMALAR

- a.g.e** : Adı Geçen Eser.
a.g.m. : Adı Geçen Makale
Anad. M.M.Y. : Anadolu Medeniyetleri Müzesi Yıllığı.
A.S. : Anatolian Studies.
A.S.T. : Araştırma Sonuçları Toplantısı.
A.U.Ans. : Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi.
A.Ü.D.T.C.F.T.A.Der. : Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırma Dergisi.
Bkz. : Bakınız
B.S.O.A.S. : Bulletin of the School of Oriental & African Studies.
C.A.H. : The Cambridge Ancient History.
çev. : Çeviren
de A.A. : de Anatolia Antiqua.
E.R.E. : Encyclopaedia of Religion and Ethics.
H.R. : History of Religions.
J.M.S. : Journal of Mithraic Studies.
J.N.E.S. : Journal of Near Eastern Studies.
K.S.T. : Kazı Sonuçları Toplantısı.
M.K.K.S. : Müze Kurtarma Kazıları Semineri.
M.S. : Mithraic Studies.
P.I.C.C.A. : The Proceedings of the International Congress of Classical Archaeology.
P.W.R.E : Pauly Wissowa, Real-Encyclopadie der Klassischen Altertumswissenschaft.
s. : Sayfa
S.A.C.T. : Studies in Ancient Coinage from Turkey.
T.A.D. : Türk Arkeoloji Dergisi.
T.T.K. : Türk Tarih Kurumu.
Z.A.K. : Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte.

ÖNSÖZ

Kronolojik açıdan hakkında en erken yazılı kayıtlara M.Ö. 1400'lerde bir Aryan topluluğu olan Mitanniler'de rastladığımız tanrı Mithra, en genel anlamı ile bu dönemden pratiklerinin kaybolduğu M.S. V. yüzyıla kadar başta 'Güneş' olmak üzere, 'ışık, anlaşma, adalet ve savaş' tanrısı olarak kabul görmüştür.

Hindistan'dan başlayıp, İran ve Mezopotamya üzerinden Anadolu'ya gelen tanrı Mithra, doğudan batıya yaptığı bu yolculuğu sırasında Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde de kendini göstermiştir. Fakat her ne kadar Anadolu'da da karşımıza çıksa da Mithraizm'in buradaki uygulamalarını çalışmak ve açıkça ortaya koymak oldukça zordur. Bu nedenle, tamamen mister bir din olarak kabul edilen bu dinin Anadolu'daki uygulamalarını belirleyebilmede batıda yapılmış çalışmaları da göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Biz de tezimizi hazırlarken, dinin düşünsel yapısını ve pratiklerini anlayabilme konusunda Anadolu dışında çalışılmış ve bu din hakkında bilgi veren Mithra merkezlerini ve buralardan çıkan sonuçları Anadolu'da yapılan arkeolojik çalışmalarla ve bunların sonuçlarıyla paralel götürmeye çalıştık.

Yöntem konusunda dönemi, Hellenistik dönem ve Roma, coğrafyayı da Anadolu'da olarak sınırlandırsak da, doğudan batıya yaptığı yolculuğu sırasında Anadolu'nun bu mister din üzerindeki etkilerinin daha açık bir şekilde anlaşılabilmesi için, tanrı Mithra'nın doğuda ortaya çıkışından, batıda yayılması ve ortadan kaybolmasına kadar geçen süreci de yeri geldiğince ayrıntılı olarak vermeye özen gösterdik. Ayrıca 'Mitra', 'Mithra' ve 'Mithras' olarak üç farklı şekilde yazılmış olarak kaynaklarda karşımıza çıkan bu tanrının adını, herhangi bir karışıklığa yer vermemek için biz de tezimizde İran kaynaklarındaki yazılışı ile yani 'Mithra' olarak yazmayı uygun gördük.

Tezimiz; tanrı Mithra'nın ortaya çıkışı, Anadolu'ya getirilişi; Hellenistik ve Roma dönemlerinde Anadolu'daki konumu olarak ayrı ana başlıklar halinde ele alınmıştır. Böylelikle konuların sahip olduğu özellik ve içeriğin daha ayrıntılı ve olabildiğince net bir şekilde ele alınması amaçlanmıştır.

Çalışmanın esas hareket noktası Anadolu'da Mithra kültü olduğu için, kültürün buraya ilk getiriliş tarihinden itibaren, son dönemlerine kadar belirli ve olası Mithra merkezlerini belirleyerek, yeri geldiğinde Anadolu dışında olan merkezlerdeki buluntuları göz önüne alarak ve eskiçağ yazarlarının verdikleri bilgilere dayanarak ve

de bu konuda ayrıntıya girilerek, asıl amaçtan uzaklaşmaktan kaçınılmaya çalışılmıştır.

Anadolu'da Mithra Kültü'nü ele aldığımız bu çalışmada tezin tüm Anadolu'yu içermesi konuyu oldukça geniş kıldığından çalışmamızda özellikle Hellenistik ve Roma dönemlerindeki merkezler üzerinde durmaya çalıştık. Araştırmamızda belirlenmiş ve olası tapınım yerlerini göstermeye hedeflerken, mister bir din olan Mithraizm hakkında da genel ve yeri geldiğinde ayrıntılı bilgiyi vermeyi uygun gördük. Çok geniş kapsamlı bir çalışma gerektiren böylesine bir araştırmanın ilerde daha ayrıntılı çalışmalarla genişletilebileceğini düşünerek ve zaman darlığından dolayı konuyu öncelikle ana bölgeler ve merkezleri belirleyerek ışık tutmayı denedik. Anadolu'da tanrı Mithra'ya ait varolan tapınım bölgelerini ya da merkezlerini arkeolojik bulgular ışığında belirlemeyi amaçlayıp, Mithraizm'in doğudan batıya olan yolculuğunu anlatmaya çalışırken, Anadolu üzerinde nerelerde iz bıraktığını belirtmek de tezimizin asıl noktamızı oluşturdu.

Bu noktada söz konusu dengeyi kurmamda ve çalışmanın sınırlarını çizmemde bana yol gösteren ve daha önce hiç ele alınmamış bir konuda beni cesaretlendiren değerli hocam Prof. Dr. Ömer Çapar'a özellikle teşekkür etmeyi bir borç olarak görmekteyim.

Ayrıca tez çalışmam sırasında Grekçe yazıtların çevirileri konusunda yardımları için Öğr. Gör. Necmettin Eraydın'a şükranlarımı sunar ve de uzun ve yorucu bir çalışma boyunca beni hem maddi hem de manevi anlamda destekleyen annem Nermin İznik'e ve çalışmam sırasında elinden gelen her türlü yardımı yaparak büyük bir özveri gösteren Elvan Harika Acar'a da sonsuz destekleri için teşekkür ederim.

Erkan İZNIK, Eskişehir, 1999.

SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA

Tezimizde öncelikli olarak bize doğrudan Mithraizm ile ilgili olarak bilgi sağlayan birincil ya da başka bir deyişle ilk el kaynaklardan ulaşabildiklerimizi kullandık. Bu kaynakları kullanmada karşılaştığımız en önemli sorun kimi eserlerin orjinallerine ulaşamamız oldu. Bu yüzden eserlerin İngilizce ya da var olan Türkçe çevirilerinden yararlandık. Tezimizin konusuyla ilgili olan yerlerini dilimize, kaynağın özgün dili olan Latince ya da Grekçe'den çevirme şansımız olmadığından, İngilizce'den, daha doğrusu ikinci bir çeviriden tercüme etmek zorunda kaldık.

Buna göre ulaşabildiğimiz birincil kaynakların tezimize ne derecede ve nasıl katkısı olduğunu belirtirken, tezimizin konusu olan Mithraizm'i araştıran çağdaş araştırmacıların konuyla ilgili değerlendirmelerinden de yararlandık ve çağdaş eserlerden Mithra dinini temel araştırma konusu yapmış çalışmaları bu bölüme dahil ettik.

Appianos : M.S. I. yüzyılın sonu ile II. yüzyılın ortalarında yaşamış olan Appianos, İskenderiye'de doğmuş, burada devlet memuriyetlerinde bulunduktan sonra Roma'ya yerleşmiştir. Burada büyük bir bölümü zamanımıza kadar ulaşamayan ünlü eseri *Historia Romana* (Roma Tarihi) adlı 24 ciltlik eserini yazmıştır. Yansız bir tutum ve kendine özgü bir tarzda yazdığı kitabına konu olarak Roma'nın ilişki içinde bulunduğu devletleri ya da bunların ünlü komutanlarını ele almıştır. Böylece bunların başlangıçtan Roma egemenliğine girişlerine kadar olan tarihlerini yazmıştır. Bunlardan Pontos kralı Mithridates ile ilgili olarak yazdığı bilgiler bize Mithridates'in Güney Anadolu siyasetini anlatırken, onun Romalılara karşı desteklediği ve Mithraizm yandaşı olan Kilikyalı korsanlar hakkında da bilgi sağlar.

Arrianos : M.S. 95-175 yılları arasında yaşayan Nikomedia'lı Arrianos, İmparator Hadrianus zamanında bir dönem Roma konsülü ve daha sonra Kapadokya eyaleti valisi olmuştur. En önemli eseri *Alexandroi Anabasis* (İskender'in Anabasisi) adlı eseri olmuştur. Eser 7 kitaptan oluşmakta ve İskender'in tahta çıkışından itibaren askeri yaşamını, Doğu seferini ve ölümüne kadar bütün olayları canlı olarak anlatmaktadır.

Eserde konumuz açısından önemli olan ilk kısım, İskender'e karşı savaşan Pers komutanlarının tanrı Mithra'dan gelen adları ve bunların daha sonraki dönemlerde Anadolu'da birçok kral tarafından kullanılmaya başlanmasına ilk kez tanık

olmamızdır. Eserin ikinci olarak önemi, İskender'in Pers sarayında yaptığı bir törende Pers ateş rahiplerinin (magi) kurban törenlerinin belirtilmesinden kaynaklanmaktadır.

Cassius Dio : M.S.150-235 yılları arasında yaşayan Cassius Dio, Nikaia'da (İzmit) doğmuş ve bir dönem senatörlük yapmıştır. Daha sonra Attika ve Dalmaçya valiliklerinde bulunmuş, *Romaike Historia* (Roma Tarihi) adlı 80 kitaptan oluşan eserini yazmıştır. Bu eserin de büyük bir kısmı günümüze ulaşmamıştır. Cassius Dio kitabında genelde imparatorluk döneminin siyasal olaylarına değinmiştir.

Eserde, Anadolu'da yaşayan Armenia'lı bir prensin kendisini açıkça tanrı Mithra yandaşı olarak göstermesi Anadolu'da Mithra dininin varlığına ışık tutması açısından önemlidir.

Diodorus Siculus : M.Ö. I. yüzyılda Caesar ve Augustus dönemlerinde yaşamıştır. Roma'nın en eski dönemlerinden Caesar dönemine kadar olan Roma tarihini 40 kitaptan oluşan *Bibliotheka Historike* (Tarihsel Kütüphane) adlı eserini Grekçe yazmıştır. Eserinde olayları oldukça ayrıntılı anlatan Diodorus, yararlandığı kaynakların doğruluk derecesini araştırmadan olduğu gibi yazsa da bazı dönemler için eldeki tek kaynak olması nedeniyle önemlidir.

Eserinin II. kitabında Anadolu'ya Mezopotamya'dan astroloji etkilerinin kahinler aracılığı ile girdiğinden bahseder ki çağdaş tarihçilerden ve Mithraizm üzerine önemli araştırmalar yapmış Franz Cumont, *Astrology and Religion among the Greeks and the Romans*, adlı eserinde bu konu üzerinde ısrarla durarak bu etkileşim sürecinde tezimizin konusu olan Mithraizm'in Doğu'dan Batı'ya geçişi sırasında Babil'de astrolojik etkilere maruz kalıp, Anadolu'ya öyle geçtiğini anlatırken bu kaynaktan yararlanır.

Firmicus Maternus Julius : Büyük Constantin döneminde, IV. yüzyılda yaşamış Latin yazardır. Özellikle *de errore profanarum religionum* adlı eserinde doğulu kültürler arasındaki yanlış tapınımlara saldırır. Bunlar üzerine formüller geliştirip, kültürlerin gizemli yanlarını onların ayinleriyle açıklamaya çalışır. Astronomi ile de ilgilenen Firmicus Maternus, özellikle eserinde Hristiyanlığın yararlarını ve putperest inançların yanlışlığını vurgularken geç antik dönem din anlayışına da ışık tutar. Mithraizm ile ilgili 5. bölümde Maternus, dolaylı olarak ateşli bir kadın grubu varlığından söz ederek anlatmaya başlar. Daha sonra bu kadın figürü ateşli bir erkek figürü ile eşleştirilip, erkek figür de Mithra'nın kendisi olarak belirtilir. Dişi figür tanrıça Hecate'ye benzetilirse de aynı zamanda Anadolu'da da

karşımıza değişik formlarda çıkan ve tezimizde de göreceğimiz gibi Mithra'nın karısı olarak farz edilen Pers sular tanrıçası Anahita'yı akla getirir. Aynı bölüm ve 20. bölümde, Firmicus Maternus iki sembolü belirtir. Birincisi, yanına bir boğa alarak Mithra ile buluşan ve Pater ile el sıkışıp Mithra'nın kardeşliğine girme törenine katılan bir erkeği işaret eder. İkincisi Mithra'nın kayadan doğuşunun anlatıldığı kısımdır.

Konumuzu doğrudan ilgilendiren bu kaynak sayesinde, Mithraizm'in mitolojisi ve bilinmeyen yönleri aydınlatılmaktadır. Eser Mithraizm'i çalışan bütün çağdaş araştırmacılar tarafından da kullanılmıştır.

Herodot : M.Ö. 484 yılında Halikarnassos'da doğan ve ölümüne (M.Ö.424) kadar Ön Asya'nın belli başlı yerlerini dolaşıp incelemelerini bilimsel bir araştırma konusu olarak ele aldığından 'tarihin babası' ünvanı ile adlandırılan Herodot, çeşitli kaynaklardan topladığı bilgileri bir bütün halinde bir araya getirmiştir. Doğuda o zamana kadar görülen 'yıllık' ya da 'kronik' çerçevesinin dışına çıkarak M.Ö 438 yılına kadar olan olayları kendi tarihi içerisinde anlatmıştır. Persler'le Grekler arasındaki savaşı anlatırken özellikle tezimiz açısından da bir hayli önemli bilgiler vermektedir. Fakat eserinde tanrılara ve olağanüstü güçlere büyük yer ayırırken tarihinin kimi yerlerinde de yanlışlıklar - ya da eksiklikler- yapmıştır. Persler'in geleneklerini anlatırken Pers tapınaklarından ve Pers tanrılarında bahsetmiş ve bu noktada tanrı Mithra'yı da anlatmıştır. Mithra'yı farklı bir biçimde anlatan Herodotos, Mithra adına kurban törenlerinin nasıl yapıldığını, magi rahibinin töreni ne şekilde yürüttüğünü ve törenin amacının ne olduğunu uzun uzun anlatmıştır.

Çağdaş Mithra araştırmacılarından Franz Cumont, *Mysteries of Mithra*, Maarten J. Vermaseren *Mithras the Secret God* adlı eserlerinde Herodot'un bu dinle ilgili yaptığı yanlışlıkları düzelterek yeniden gündeme getirmişlerdir. Bunu yaparken de arkeoloji biliminin sağladığı bulguları Herodot'un hatalarını gösterme açısından kendilerine kanıt olarak kullanmışlardır. Biz de tezimizde aynı yolu izleyerek özellikle klasik dönem kaynaklarını eleştirirken Anadolu'da yapılmış kazılardan elde ettiğimiz somut bulgulardan yararlandık. Herodot'un ilkçağ tarihi için oldukça önemli bu eseri tezimizde kullandığımız çağdaş kaynakların pek çoğunda yer almaktadır.

Justin Martyr : M.S. II. yüzyılda yaşamış, 'Şehit Justin' ya da 'Filozof Justin' de denilen yazar, Platonizm'in ilk putperest yandaşıdır. Platonizm'den ayrılmadan, sonradan Hristiyanlığı benimsemiştir. Roma İmparatorluğu içerisinde

Hıristiyanlığın en sadık taraftarı olmuştur. Hıristiyanlık öğretisinin her alanında bir öğretmen gibi en başta yer almıştır. Bunun en güzel kanıtı özellikle imparator Marcus Aurelius'u kast ederek yazdığı 'İkinci Özür' adlı eserinden dolayı ölüm cezasına çarptırılmış olmasıdır.

Justin Martyr'in *İlk Özür* adlı eserinde tezimiz açısından önemli olan kısmı Mithraizm ile Hıristiyanlık arasında benzer yanları belirtirken Mithraizm'in pratik uygulamaları hakkında bilgi vermesidir. Mithraizm üzerine uğraşan çağdaş tarihçiler eserlerinde Justin'in bilgilerini Hıristiyanlık ile Mithra arasındaki karşılaştırmayı yaparken kullanmışlardır. Eser bunların dışında diğer çağdaş araştırmacılar tarafından da kullanılmıştır ki bunları tezde yeri geldiğinde biz de belirteceğiz.

Samosata'lı Lucian : Grekli hatip ve yergi ustasıdır. 120-180 yılları arasında yaşamış Lucinaos, eserlerinde genelde budalalık ve sahtekârlıklara yönelik incelikli ve sert eleştirilerle dikkat çeker. Aynı zamanda eserlerinde Romalılar'ın gösteriş düşkünlüğünü, kültürsüzlüğünü, açgözlülüğünü, Atinalılar'ın sakin ve kültürlü yaşamlarını karşılaştırarak iki toplumu eleştirir. Lucianos, *Menippus* adlı eserinde Babil'de yaşamış Mithrobarzanes adlı bir magi rahibinin yaptığı büyü töreni sayesinde, eserin kahramanı Menippus'un yeraltı dünyasındaki atalarının yanına gidebildiğini anlatmaktadır.

Lucianos olayı bir parodi şeklinde anlatırken magilerin yapmış oldukları dinsel pratiklerden de söz eder ki tezimiz açısından Pers ateş rahiplerinin uygulamalarını göstermesi açısından bu anlatımlar önemlidir. Astronomi, astroloji, ve büyü ana konulardır. Arınma, yanan meşaleler, su, süt ve bal gibi bazı seremoni içecekleri, tören yeri, kurban, tören için içki sunusu, garip seslerle söylenen şarkılar bize tezimiz ile ilgili doğrudan ipuçları sağlamaktadır. Lucianos'un eseri de başta Franz Cumont 'un çalışmaları olmak üzere diğer bütün eskiçağ misterleri çalışan tarihçiler tarafından kullanılmıştır.

Origen : 185-254 yılları arasında yaşamış, erken dönem hıristiyan bilginlerinden en büyüğü olan Origen neredeyse Hıristiyanlık uğruna öldürülecekken son anda kurtulmuş ve daha sonra hıristiyanlığın en katı savunucularından biri olmuştur. Hıristiyanlık ile ilgili metinlerin eleştirisini yapan Origen, Eski Ahit de dahil olmak üzere sonraki kaynakları bir araya getirip, *Hexapla* adlı bir eserde bunları karşılaştırmıştır. II. yüzyıl sonlarına doğru putperest yazar Celsus'un *Alethes Logos* (Gerçek Söylev) adlı eseriyle hıristiyanlığa saldırması üzerine, III. yüzyıl ortalarına doğru Origen de Celsus'un çalışmalarına yanıt olarak *Contra Celsum*

başlıklı kitabını yazmıştır. Celsus'un kitabının çoğu alıntı olarak Origen'in kitabında yer almıştır.

Bu eserinde Origen, Celsus'un savlarına karşıt yeni savlar getirip onun düşüncelerini çürütmeye çalışırken, Mithra misterleri arasında yer alan ve tezimizi bu noktada ilgilendiren 'ruhun yükselmesi' (mirac) olayını Celsus'dan alıntı yaparak açıklar. Eser Mithra misterleri hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir. Gerek Mithra misterleri gerekse eskiçağ misterleri hakkında araştırma yapan çağdaş tarihçilerin çalışmalarında Origen'in bu eseri karşımıza çıkmaktadır.

Platon : (M.Ö. 427 - 347) Socrates'in öğrencisi olan ve Atina'lı asil bir aileden gelen Platon'un öğretileri Socrates'inkilere benzese de onunkinden daha geniş kapsamlıdır. Nesnel düşünceliğin kurucusu olan Platon Atina'da 'Akademia' adlı bir felsefe okulu açmış kendisi de burada öğretmenlik yapmıştır.

Platon'un yazmış olduğu ve tezimiz açısından da önemli ipuçları veren *Republic* (Devlet) adlı eseri Doğu'da ve Batı'da Hristiyanlık ve Müslümanlıktan önce kutsal değilse bile, en önemli kitap sayılmıştır. Özellikle Platon'un kardeşleri, Socrates'in öğrencileri Glaukon ve Adeimantos ile Platon arasında geçen konuşmada Adeimantos, tanrılara yapılan kurbanlar ve insanları yatıştırıcı adaklardan söz eder ki burada bahsedilen kurban töreni tanrı Mithra için yapılan ünlü boğa kurban törenidir. Araştırmalarımızda çağdaş yazarların hepsinin bu konu üzerinde hemfikir olduğunu gördük. Eser sayesinde böylelikle Mithra için yapılan kurban törenleri ve bu törenin yapıldığı yer hakkında bilgi sahibi olduğumuz gibi, Greklerin en azından M.Ö. V. yüzyılın başlarından itibaren tezimizin konusu olan Mithra kültü hakkında bilgi sahibi olduklarını da öğrenebilmekteyiz. Konunun ilgili yeri içersinde biz de Platon'un eserindeki bu açıklamayı vereceğiz.

Plutarchos : (M.S.50-120) Eserlerini yazarken pek çok tarihi kaynaktan yararlanmış yaşam öyküsü yazarı (biyograf) olarak tanınıp, eskiçağın en sağlam kaynaklarından birini hazırlamıştır. Plutarchos, *Vita Pompeii* (Pompey'in Yaşamı) adlı eserinde, Roma siyasal yaşamında olduğu kadar, özellikle Doğu Akdeniz'deki savaşlarda başarı göstermiş, büyük ve acımasız Pompey'in (M.Ö. 106-48) kariyerini anlatmaktadır. Pompey'in başarılı askeri zaferlerinden biri M.Ö. 67 yılında Kilikyalı korsanlar üzerine yaptığı hızlı saldırıdır. Kilikya ve Girit'te üslenen bu korsanlar, kıyıları yağmalayarak, Roma yüksek memurlarını veya zengin vatandaşları kaçırmak ve deniz yollarını denetim altında tutarak, hem denizde hem de karada tam bir terör ortamı yaratmışlardı.

Pompey'in Yaşamı adlı kitabın 24. bölümü Kilikyalı korsanların bu etkinliklerinden bahseder. Burada tezimizi ilgilendiren asıl önemli nokta Plutarchos'un, Mithra yandaşı bu korsanların Mithra misterlerini Roma dünyasına tanıştırdıklarına dair önemli bir sav öne sürmesi ve ayrıca bu misterlerden bahsetmesidir. Bu sav daha sonraki çağdaş tarihçiler ve araştırmacılar tarafından da gündeme getirilmiştir. Plutarchos'un bu eseri Anadolu'ya getirilmiş Mithra dininin buradan nasıl Batı'ya sıçradığını göstermesi açısından oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Araştırmamız sırasında eserin hemen hemen bütün çağdaş Mithra araştırmacıları tarafından kullanıldığını saptamış bulunmaktayız.

Plutarchos ayrıca *de Iside et Osiride* adlı eserinde Mithra'nın Pers panteonundaki yerinden kısa da olsa bahseder ki bu da Mithra'nın kökeni sorusuna ışık tutması açısından önemlidir. Ama asıl önemli nokta ve doğrudan tezimizi ilgilendiren kısım yukarıda da söz edildiği gibi Platon'un Pompey'in Yaşamı adlı eserinde yer alan Anadolu'da üslenmiş Mithra yandaşı Kilikyalı korsanlar ve onların kültün pratiklerini bu bölgede uygulamış olmalarına ilişkin verilen bilgilerdir.

Polybios : (M.Ö. 200-120) Roma tarihi üzerine yazdığı *Historiae* (Tarihler) adlı yapıtıyla tanınan ünlü düşünür ve tarihçi Polybios, Roma'ya karşı kurulan Akhaia birliğinin yöneticiliğini yaptığı için tutuklanmış ve Roma'ya götürülmüş, fakat üstün kişiliği ve bilgisiyle Roma'ya kendisini bir konuk olarak kabul ettirmiştir. Eleştirel ve felsefi açıdan yazdığı tarihi, hem dönemin siyasal düşüncesini hem de Roma toplum yapısının incelenmesinde başlıca kaynaktır.

'Tarihler' adlı eserinde Mitridatis adındaki Armenia'lı bir prensin Roma'ya gelişini ve burada imparator Nero önünde bağlılık yeminini edişini anlatırken, yemin edilen tanrının Mithra olarak belirtilmesi eseri tezimiz açısından da önemli kılmaktadır. Anadolu'daki Helenistik dönem krallıklarından biri olan Armenia'da Mithra yandaşlarının varlığını göstermesi açısından eser konumuza da destek sağlamaktadır. Polybios'un verdiği bu bilgiler kendisinden yaklaşık iki yüzyıl sonra yaşamış Cassius Dio tarafından da kullanılmıştır.

Poryphory : (M.S. 234-305) Asıl adı Malkos olan Poryphory eski Grekli Neoplatoncu Platinos'un yapıtlarını yayına hazırlamış, eseri düzenleyerek *Ennead* (Dokuzluk) başlığı adı altında yayınlamıştır. Platinos'un editörü ve öğrencisi olan Poryphory eserlerinde felsefe, din, filoloji ve bilim konularını ele almıştır. Yaptığı alıntılarını göstermede oldukça titiz davranan yazar, günümüze parçaları ulaşan 'Hristiyanlara Karşı' adlı yapıtında bu yeni dini şiddetle eleştirmiştir. Yapıtı

lanetlenmiş ve 448 yılında yakılması emredilmiştir. Putperestliğin savunucularında olan Poryphory, *de Antro Nympharum* (Nymphelerin Mağrasında) adlı eserinde, Homeros'un Odysseus'un sevimli ve kutsal bir mağarayı anlattığı bölümüne yeni bir yorum getirmiştir. Eserinin tezimiz açısından önemli olan kısmı da burasıdır. Homeros'un betimlemesinde mağara, bal ve akan bir su barındırır. Buradaki iki kapı insanlara ve ölümsüzlere mağaraya ulaşma olanağı sağlar. Homeros'un Nympheler Mağarası evrenin (cosmos) simgesidir. Ruhlar burada evrenin oluşum aşamasına (genesis) inip, oradan ölümsüz krallığa yükselirler.

Eserin 6. ve 7. bölümlerinde Poryphory'nin Nympheler Mağarası dediği yer aynı zamanda yazarın bu mağarayı tanrı Mithra adına yapılan törenlerin kutlandığı yer olarak algıladığı bölümdür. Poryphory, yine adı geçen eserde Mithra misterlerinde balın kullanımı üzerine yorum yapar. Eserin bu bölümleri tezimizin konusu olan Mithra'ya ait misterleri anlamamız açısından oldukça büyük önem taşımaktadır.

Franz Cumont, Maarten J. Vermaseren, gibi çağdaş tarihçilerin eserlerinde özellikle Hıristiyanlık dini ile Mithra dini arasında karşılaştırılmaların yapıldığı bölümlerde karşımıza çıkmaktadır.

Strabon : (M.Ö 66 – M.S. 24) Amasia'da (Amasya) doğmuş önemli coğrafyacı, tarihçi Strabon 17 ciltlik ünlü eseri *Geographika* (Coğrafya) adlı eseriyle Anadolu'nun antik dönemine oldukça önemli bir ışık tutmaktadır. Ortaçağ'da pek tanınmayan Strabon XIV. yüzyıldan sonra tanınmış ve eserlerinde eskiçağın toplumsal ve ekonomik yapısı üzerine değerli bilgiler vermiştir.

Strabon, 'Coğrafya' adlı eserinde tezimizin konusuyla doğrudan ilgili olarak pek çok bilgi sağlamaktadır. Özellikle Anadolu'da Hellenistik dönemdeki krallara Mithra adının verilmesini, Mithra için yapılan Mithradation'u, Mithraizm'i Anadolu'da savunan kralların uyguladıkları Mithridatizm siyasetini ve Pontos'daki magileri anlatarak tezimize ışık tutmaktadır.

Tacitus : (M.S. 55-120) Eskiçağın en büyük tarihçilerinden ve düşünürlerinden olan Tacitus, Roma'da birçok önemli görevde bulunmuş ve eserlerini yazarken belgelerini titizlikle toplamaya çalıştığını belirtmiştir.

Tacitus'un iki eseri tezimize dolaylı da olsa yardımcı olmaktadır. Bunlardan *Germaniae* (Germenler) adlı eserinde Mithra'nın Roma'daki karşılığı Sol Invictus'un Germenler arasında yayıldığından bahseder ki biz de tezimizde Mithra'nın Roma'ya geçtikten sonra nasıl bu tanrı ile özdeşleştirildiğini anlatırken bu eserden de

yararlandık. Diğer eseri *Historiae* (Tarihler) ise tezimize dolaylı olarak katkıda bulunup Persler'in Anadolu'daki etkinliklerine değinirken Mithra'nın eşi olarak görülen Anahita'ya yapılan tapınaktan bahsetmektedir.

Tertullianus : (M.S.155-220) Erken dönem Hıristiyan ilahiyatçısı olan Tertullian, kilise Latince'sinin oluşmasında büyük öncülük etmiş, sonraki bin yılda Batı'da hıristiyanlık ile ilgili kavramların ve Hıristiyanlık düşüncesinin şekillenmesine önemli bir temel atmıştır. Filozoftan çok bir ahlakçı olan Tertullian, Grek ve Roma kültürünün değerlerini seçici gözle ele alarak, bunların bazılarını benimsemiş bazılarını reddetmiştir. Eserinin tezimiz açısından önemi, Mithra törenine katılanların uyguladıkları pratiklerden bahsetmiş olmasından kaynaklanmaktadır.

Xsenophon : (M.Ö. 430-355) Ününü, Pers kralı Kiros'un kardeşi Artaxerxes'e karşı yaptığı savaşı anlatan *Anabasis* (İç Ülkelerde Sefer) adlı esere borçludur. Bu yapıtıyla önemli bir tarihçi niteliği sıfatı kazanan Xsenophon, ahlaki değerlere önem veren özelliğinden dolayı konulara kısmen bir teolog gibi yaklaşmıştır.

Anabasis adlı eserinde Anadolu'nun eskiçağdaki toplumsal yapısı açısından önemli bilgiler sağlarken fazla detaylı olmasa da Armenia'da Güneş tanrısına yapılan kurbanı anlatır. Diğer eseri *Socrates'ten Anılar* da ise tanrı Mithra'nın anlaşma ve yemin tanrısı olduğuna dair tezimizi destekler yönde kanıtlar vermektedir.

Klasik ve çağdaş eserler yanında ayrıca bunları destekleyen veya eksikliklerini gösterme açısından Anadolu'da yapılmış kazı çalışmalarından elde edilen veriler de tezimiz içerisinde değerlendirilmiştir. Özellikle Hellenistik dönemle ilgili olarak sikkeler üzerinde durulmuştur.

GİRİŞ

'Mitra', 'Mithra' ve 'Mithras' olarak üç farklı yazılışta karşımıza çıkan tanrı Mithra'nın ortaya çıkmasından sonra doğudan batıya yayıldığı bütün alanlardaki en genel karakteristiği 'Güneş Tanrısı' ya da 'Işık Tanrısı' olmasıdır. Gökyüzünün bu kutsal ışığının tanrısı ayrıca kendine inanan savaşçıları koruyan ve gerçeği savunup yalanı kendisine düşman edinen ve de anlaşma ve yemin törenlerinde bulunan bir tanrı özelliğine sahiptir. Fakat tüm bu özelliklerin yanında Mithra'yı benimsemiş toplumların kendi genel özelliklerine uygun olarak bu tanrıya yeri geldikçe bazı yeni sıfatlar eklediği de açıkça görülmektedir.

Kısaca 'güneş, adalet, savaş, anlaşma ve yemin' tanrısı olarak kabul gören ve yeryüzünün en uzun ömürlü tanrılarında biri olan Mithra, en erken olarak Aryan panteonunda kendini göstermektedir. Önceleri burada daha önemsiz bir tanrı iken zamanla birinci tanrı konumuna yükselmiş ve özellikle savaşçı bir toplum olan Aryanlar arasında büyük bir itibar görmüştür.¹ Hakkında yazılı ilk belge bir Aryan toplumu olan Mitanniler ile Hititler arasında M.Ö. 1400'lerde yapılan anlaşmada karşımıza çıkmaktadır.² Anlaşmanın Boğazköy'de yer alması Tanrı Mithra'nın en erken kayıtlarının Anadolu'da olmasını göstermesi açısından Anadolu tarihi için de ayrı bir önem taşımaktadır.

Aryanlar arasında 'savaş ve anlaşma koruyucu' özelliği ön planda olan tanrı Mithra, kronolojik sıralamada ikinci olarak M.Ö. 1200'lerde yazıya geçirildiği tahmin edilen Hintlilerin Veda metinlerinde çıkmaktadır.³ Bu kutsal şiirlerde tanrı Mithra önemli bir konumda yer alırken yeni bir takım sıfatların da kendisine eklendiğini görürüz. Hintliler'in büyük tanrısı Varuna ile müttefik olarak gösterilen Mithra, Hint mitolojisinde bu tanrıya yardımcı olarak gün boyu evreni gözetir ve ayrıca Varuna'nın yağmurları yağdırmasının ardından bitkilerin büyümesine yardım eder. Hint panteonunda Mithra'nın sıfatlarının arttığını görmekteyiz ki bunun sonucunda kendisine her türlü işte yardım etmek üzere Aryaman ve Bagha adlı tanrıların yardımcı olarak verildiğini görürüz.⁴

¹ H. S. Jones, "Mithraism", *E.R.E.*, vol. VIII, s. 752.

² J. Garstang-O. R. Gurney, *The Geography of the Hittite Empire*, London, 1959, s. 40.

³ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. J. McCormack, New York, 1956, s. 2.

⁴ M. S. Bilgin, *Yazatlar ve Homa: Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996, s. 120-vd.

İran kaynakları kronolojik sıralamada üçüncü olsa da, Mitanniler'e ve Veda metinlerine göre tanrı Mithra hakkında daha fazla bilgiyi sağlamaktadırlar. Eski İran tanrıları arasında önemli bir konuma sahip olan Mithra, M.Ö. IX. yüzyıldan sonra kendini göstermeye başlamış ve de özellikle magi rahipleri denilen rahipler tarafından bu toplum içerisinde uzun bir süre yaşatıldığı gibi aynı zamanda yine aynı grup tarafından batıya da taşınmıştır.

Zerdüştlük öncesinde tanrı Mithra, Persler'in en büyük tanrısı Ahura Mazda ile bir tutulmuş ve 'Işık Tanrısı' olarak kabul görmüştür. Ateş ile özdeşleştirilerek özellikle bu noktada Zerdüştlüğü oldukça etkilemiştir. Zerdüştlüğün iyice önem kazanmasının ardından, bir ara savaşçı niteliğinden dolayı bu din tarafından dışlansa da, zamanla Ahura Mazda'nın altında ve ona yardımcı bir tanrı olarak Zerdüştlük içerisinde yerini almıştır.⁵

Pers mitolojisinde Haraiti Bareza denilen bir dağda yaşadığına inanılan tanrı Mithra,⁶ Persler'in kötülük tanrısı Ahriman'ın felaketlerine ve kötülüklerine karşı savaşan, geniş otlaklara efendilik eden ve yaşamın devam etmesini sağlayan tanrı olmuştur. Görüldüğü gibi Mithra, Persler arasında 'yaşam, vericilik ve devam ettiricilik' olarak yeni bir sıfat daha kazanmıştır.⁷ Gündüzleri dünyayı gözetlediğine, her şeyi duyup ve gördüğüne inanılmış, en önemli yemin törenlerinde ve anlaşmalarda hep yer almıştır. Her zaman kötülük ile savaştığı ve Zerdüş't öğretisini koruduğu kabul edilmiştir. Persler içerisinde Tanrı Mithra ayıca isyancıları cezalandıran, düşman kabileleri ve ulusları savaşçı niteliği ile yok eden bir tanrıdır. Buna karşın kendisine inananlar için savaşta onlara yardım eden güçlü bir dosttur.⁸

Genel olarak bakıldığında tanrı Mithra'ya, M.Ö. 1000'lerde ilk kez karşımıza çıkan Persler'in kutsal kitabı Avesta'da dört temel sıfat verildiği görülmektedir: Anlaşma, gün ışığı, yaşam vericilik ve savaşçılık. Bunlardan ilk ikisi tartışmasız sıfatları iken son iki sıfatı yani 'yaşam vericilik' ve 'savaşçı' sıfatlarının Hintli tanrı İndra ve tanrıça Anahita ile ortak olması dikkat çekici bir özelliktir.⁹

⁵ R. Graves, *N.L.E.M.*, New York, 1959, s. 311. Ayrıca bkz. A.V.W. Jackson, *Zoroaster: The Prophet of Ancient Iran*, New York, 1898, s. 100, ve H.S. Jones, "Mithraism", *E.R.E.*, vol. VIII, s. 252

⁶ M. J. Vermaseren, *Mithras, The Secret God*, London, 1963, s. 76.

⁷ M. W. Meyer, *The Ancient Mysteries*, New York, 1987, s. 199.

⁸ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. J. McCormack, New York, 1956, s. 3.

⁹ M. S. Bilgin, a. g. e., s. 119-vd.

Aslında, Zerdüştlük'te tanrı Mithra'ya tanrı ile melek arasında bir konum verilirken, ilk dönemlerde Zerdüştlük öğretilerinin daha popüler olduğunu ve Mithra'nın kısmen de olsa öneminin azaldığını görmekteyiz. Fakat yine de özellikle magi rahiplerinin çalışmaları sonucunda bu din içerisinde de Mithra özel bir yere sahip olmuş ve hem tanrıların hem de meleklerin en görkemlisi olarak kabul görmüştür.

Genel olarak bakıldığında Hindistan'daki tanrı Mithra-Varuna ikiliği, Persler arasında Mithra- Ahura Mazda olarak ortaya çıkmış ve Mithraizm bir anlamda Zerdüştlük içerisinde yaşamaya devam etmiştir.

Pers imparatorluğunun genişlemesi ile birlikte Mithraizm'in de yavaş yavaş batıya doğru kaydığını görmekteyiz. Magi rahiplerinin birer misyoner gibi çalışmaları sonucunda tanrı Mithra uzak bölgelere doğru yayılırken özellikle Mezopotamya'da Kaldeliler'in inançları ile karışmış, temelde özellikleri aynı kalsa da özellikle astroloji olmak üzere yeni ve güçlü etkilere maruz kalmıştır.¹⁰

Magi rahipleri, Med düşüncelerine bağlı kalarak, Akhamenidler döneminde kovuşturulmaya uğratıldıkları zaman bile Mithraizm'i gittikleri yerlerdeki halklara benimsetip yayarak korumuşlardır. Dinin her türlü pratiğini nesilden nesile uygulayarak aktarmışlardır. Ayrıca magiler dinin her uygulamasında görev alarak Mithraizm'in yaşamasında önemli rol oynamışlar ve dini batıya doğru götürürken farklı, ama Mithraizm'e uygun gördükleri düşünsel akımları da içine alarak dine yeni bir boyut getirmişlerdir.

Anadolu'ya da Mithra kültürünü getiren yine magiler olmuş ve burada önemli bir din sınıfı oluşturmuşlardır. Anadolu'ya Mezopotamya üzerinden gelen magiler beraberlerinde Kaldeliler'in teolojisini de getirmişler, Mithra törenlerini burada yayıp, M.S. V. yüzyıla kadar bu kültürün bölgede varlığını sürdürmesini sağlayan en önemli unsur olmuşlardır.¹¹

Hellenistik dönemde oluşan ve doğu ile batı dinlerinin birbirine girdiği siyasal ve dinsel ortamı çok iyi değerlendirip, Hellenistik krallıklar içerisinde konumlarını güçlendirmişler ve bu dönemde Grekler arasında da Mithraizm'i yaymaya çalışmışlardır. Dinlerin iç içe geçtiği bu dönemde her zaman olduğu gibi yine birer misyoner gibi çalışıp, Anadolu'nun birçok bölgesinde Mithra kültürünü yaymışlardır.

¹⁰ F. Cumont, *Astrology and Religion Among the Greeks and Romans*, New York, 1960, s. 16-vd.

¹¹ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. J. McCormack, New York, 1956, s. 11.

Mithraizm'in Roma imparatorluğunun merkezine götürülmesinde de önemli rol oynayan magiler, Hıristiyanlık sonrasında bile etkinliklerini sürdürmüşlerdir. Tüm bu etkinlikler içerisinde bizzat dinin pratiklerini uygulayarak, tanrı Mithra ve misterlerinin korunmasında önemli rol oynamışlardır.

Tanrı Mithra'nın yayılma alanına baktığımızda, en geniş yayılma döneminin M.S. I. yüzyılda olduğunu görürüz ki bu dönemde Hindistan'dan İskoçya'ya kadar çok geniş bir alana yayılmıştır.¹² Doğuda Çinliler ve Türkler dışında birçok toplum arasında ilgi görmüş olan Mithra, Romalılarla birlikte sadece İngiltere ve İskoçya'ya değil, aynı zamanda Afrika'ya ve hatta İspanya kadar götürülmüştür. Bütün bu geniş alanda Mithraizm'e ait buluntulara rastlamak olasıdır. Fakat bu derece yaygın olan ve de götürüldüğü bölgelerde yerel inanışlarla karışan Mithraizm'i çalışmak bir o kadar da zor olmaktadır.

Anadolu'ya magi rahipleri tarafından getirilen tanrı Mithra, bu yarımadada geniş bir alanda karşımıza çıkmaktadır ki yukarıda da değindiğimiz gibi Anadolu açısından da kültürün inançlarını ve burada nasıl uygulandığını belirlemek oldukça güç bir çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır. Üstelik Anadolu'da, Avrupa'daki kadar arkeolojik buluntunun olmaması ya da çalışılmamış olması, bir başka deyişle konumuzla ilgili somut buluntuların azlığı Anadolu'da uygulanan Mithraizm'in büyük bir sorun şeklinde ortaya konmasına neden olmaktadır. Çok geniş bir alanda yaygın olarak uygulandığı düşünülen Mithra kültürü, ele geçen buluntuların az olması nedeniyle, başta Anadolu'da kültürün nasıl uygulandığı olmak üzere burada ne gibi etkilere maruz kaldığını anlamamız açısından fazla belirgin değildir.

Bu nedenle Anadolu'da Mithraizm'in uygulanışını anlayabilmek için, onun hem doğuda hem de batıdaki uygulamalarını ve bütün bunları Anadolu'daki uygulamalarla karşılaştırmak gerekmektedir. Tezimizi hazırlarken en büyük güçlük de işte bu noktada karşımıza çıkmaktadır.

Mithra kültürünün pratiklerinin belirlenmesi de, yazılı malzemenin az olması nedeniyle tamamen arkeolojik çalışmalara bağlı kalmaktadır. Bunun sonucunda genel olarak bakıldığında kültürün kutsal alanları olarak mağaralar ve Mithraeum denilen tapınaklar karşımıza çıkmaktadır. Buralarda boğa kurban töreni yapıldığı bilinmekte fakat bu boğa kurban töreninin nereden geldiği de ayrı bir araştırma konusu olarak Mithraizm içerisinde diğer bir sorunu ortaya çıkarmaktadır. Mithra kültürü içerisinde

¹² F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. J. McCormack, New York, 1956, s. 43.

oldukça önemli bir yere sahip olan boğa kurbanının aynı zamanda kültün mitolojisi ile doğrudan ilgili olduğu bilinmektedir.

Adak eşyaları tam olarak belirgin olmasa da, Anadolu'daki bir takım uygulamalardan en azından Anadolu için hoş kokulu bazı bitkiler başta olmak üzere bu eşyaları belirlemek olasıdır. Mithra kültürünün seremoniler ve festivaller içerdiği de bilinmektedir. Kült seremonileri ve festivalleri hakkında detaylı bilgiler özellikle İtalya'daki Mithraeumlardan ve de Anadolu'da Kommagene devletindeki çalışmalardan öğrenilmektedir. Fakat yine Anadolu bu konuda da fazla bilgi sağlamamaktadır.

Personelinin tamamı erkek olan kültün Mithra kültü litürjisi hakkında bilgi veren en önemli eser 'Paris Papirüsü' denilen metinlerdir.¹³ Bunun yanı sıra klasik dönem yazarları da Mithraizm hakkında az da olsa bilgi sağlamaktadır. Fakat yine de Mithraizm hakkında bilgi sağlayan en önemli belgeler arkeolojik buluntulardır. Örneğin Mithraizm içerisindeki yedi aşamalı dinsel hiyerarşik sistem Ostia'daki Mithraeum'da ele geçen mozaikde ortaya çıkarılmıştır. Anadolu'da bu tür bir buluntuya henüz rastlanamamıştır. Mithraizm mitolojisinin anlaşılmasını sağlayan da yine batıda yapılan arkeolojik çalışmalardır.

Anadolu'da şimdiye kadar yapılmış çalışmalar, Mithra kültürünün buradaki uygulanışını net olarak ortaya koyacak kadar yeterli değildir. Tanrı Mithra'ya Anadolu'da kronolojik olarak ilk kez Mitanniler, daha sonra da Persler döneminde rastlamaktayız. Magiler, özellikle kendi coğrafyalarına uygun olan Kapadokya'da yerleşip, Anadolu'da Mithraizm'i uygulamışlardır. Daha sonra imparatorluğun genişlemesi ile batı Anadolu'ya doğru yayılırken kendi inançlarını da beraberlerinde götürmüşlerdir. Ancak ne yazık ki Anadolu'da Pers dönemiyle ilgili çalışmalar konuyu aydınlatacak kadar olumlu ve bol veri sunan araştırmalar değildir. Genelde bir kaç merkez belirlenebilmekte, geriye kalan birçok bölge olası merkezler şeklinde açıklanabilmektedir.

Hellenistik dönemde kurulan yeni krallıklar içerisinde doğudan getirilen Mithra kültürünün özellikle Grek tanrıları ile ilişkiye girdiği ve özellikle başta Kommagene gibi devletlerde Pers ve Grek tanrılarının karıştığını görmekteyiz. Bunun sonucunda tanrı Mithra Anadolu'da farklı yerlerde farklı adlar altında karşımıza çıkmaktadır.

¹³ M. W. Meyer, *The Ancient Mysteries*, New York, 1987, s. 211.

Bunların yanısıra, 'Mithridatizm' denilen ve ilk defa Strabon tarafından kullanılan¹⁴ terimde yine Mithraizm ile bağlantılı olarak ve sadece Anadolu'da karşımıza çıkmaktadır. Persli unsurların ağır bastığı Hellenistik krallıkların hemen hepsinde de kralların kendilerine Mithridates adını vermeleri ve Mithraizm'i tanrı-kral anlayışına uygun bir şekilde kullanmaları oldukça dikkat çekicidir.

Tanrı Mithra, nasıl erken dönemlerdeki doğudan batıya yaptığı yolculuğu sırasında Kaldelilerin etkisinde kaldıysa Hellenistik dönemde de Stoa felsefesinin etkisinde kalmış ve bu akım altında Greklere kaba gelen doğulu kimi unsurlar ılımlılaştırılmıştır.¹⁵

Roma'nın tanrı Mithra ile tanışmasında ve benimsemesinde de Anadolu'nun önemli bir yeri vardır. Pompeus'un Kilikya'ya yaptığı seferler Romalılara kendilerine oldukça yabancı bu kültü ilk kez tanıştırmıştır. Askerler arasında hızla yayılan Mithra kültü, Anadolu'ya yerleşmelerinden sonra Romalılar arasında iyice yer edinmiştir.¹⁶

Mithraizm'in, imparatorluğun merkezine ulaşmasında Kilikyalı korsanlar kadar, imparator Nero'ya bağlılığını bildirmeye gelen Armenya prensi Tiridates ve beraberinde buraya gelen magilerin de etkileri de vardır.¹⁷

Özellikle kimi imparatorların Mithra misterlerini benimsemeleri ve tıpkı Hellenistik dönem kralları gibi bu tanrıyı kendi politikaları için kullanmaları sonucu Mithra, Roma'da da en üst derecede olan tanrılardan biri olmuştur.

Genelde Roma halkı arasında diğer tanrılarla birlikte yer edinmiş olan tanrı Mithra¹⁸ adına imparatorluk içerisinde bir çok Mithraeum yapılmış ve Mithraizm M.S. I. yüzyılda altın çağını yaşamıştır.

Ancak Mithraizm, Hıristiyanlığın ortaya çıkmasından sonra yeni gelen ve daha popolist politikalar izleyen bu dinle uzun süre mücadele etmek zorunda kalmıştır. Sonuçta M.S. III. yüzyıldan sonra hızla gerilemeye başlamıştır.

Öğreti ve uygulamaları ile Hıristiyanlığı oldukça etkileyen Mithraizm, Hıristiyanlığın resmi devlet dini olarak ilanı ile eski konumunu kaybetmiş ve M.S. V. yüzyıla kadar imparatorluğun kimi yerlerinde pratikleri uygulansa da bu tarihten sonra tamamen ortadan kalkmıştır. Fakat bu mister dinin öğretileri diğer dinler

¹⁴ Strabon, *Coğrafya: Anadolu*, XII-66.

¹⁵ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. J. McCormack, New York, 1956, s. 25.

¹⁶ F. Cumont, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, New York, 1956, s. 140.

¹⁷ D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, I, Princeton, 1959, s. 561.

¹⁸ J. Goldwin, *Mystery Religions in Ancient World*, London, 1981, s. 102.

içerisinde günümüze kadar ulaşmıştır ki bu da ayrı bir çalışma konusu olarak karşımıza çıkmaktadır.

I. BÖLÜM

MİTHRAİZM'İN ORTAYA ÇIKIŞI

A. Sözcük olarak Mithra

A. 1. Mitra, Mithra, Mithras

İranlıların *Mitra*, Hinduların *Mithra*,¹ Batı'ya geçtikten sonra sonuna bir "s" harfi alarak *Mithras*² olarak adlandırılan tanrının sözcük anlamı, Persçe'de 'güneş' (mihr) anlamına gelmektedir.³ Sözcük aynı zamanda 'dostluk etme, arkadaş olma' anlamlarını da taşımaktadır.⁴ İlk önceleri sadece 'Sabah Işığı Tanrısı' olarak kabul edilen tanrı Mithra'nın adı⁵ bir olasılık Nişabur'un batısındaki küçük Mihr kasabasının adından gelmektedir. İslamiyet'in ilk yıllarında yaşamış yazarlardan bazıları Mithra'nın Nişabur'a komşu bir yerleşme yeri olduğunu belirtmektedirler.⁶

A. 2. Teolojik Anlamda Mithra

Mithra etiksel açıdan gerçeğin koruyucusu, yalanın düşmanıdır.⁷ O, her şeyden önce ışık, yani Güneş tanrısıdır. Fakat ayrıca bereket ve savaş tanrısı olarak da görülür. Ahuramazda tarafından tüm insanlığın bekçisi olarak görevlendirilmiştir.⁸ Gökyüzünün kutsal ışığının tanrısı kabul edilen Mithra, her zaman dünyayı izlediği için her şeyi bilir ve kendisine inananları savaşlarda korur.⁹ Aynı zamanda dostluğun ve gerçeğin koruyucusu, yalanın ve yanlışlığın düşmanıdır.¹⁰ Avesta metinlerinde Mithra'nın işlevi, kötü kaderin olduğu yerde; anlaşma, uzlaştırma yapmasıdır. Bu

¹ J. B. Noss, *Man's Religions*, New York, 1966, s. 127.

² M. S. Bilgin, *Yazatlar ve Homa: Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996, s. 112.

³ R. Graves, *N.L.E.M.* New York, 1959, s. 314. Aynı şekilde Hinnells'de bu adlandırma olayını şöyle belirtmektedir: "Aynı tanrı yani Mithra, farklı bölgelerdeki farklı inançlar altında değişik adlar almıştır. Hinduzm'de 'Mitra', İran Zerdüştlüğü'nde ve Manikeizm'de 'Mithra', Roma imparatorluğu'nda 'Mithras'". Bkz. J. R. Hinnells, "The Questions Asked and Not To Be Asked", *S.M.*, Roma, 1994, s. 11.

⁴ *R.E.*, XV-2, s. 2132.

⁵ A. Christensen "Sassanid Persia", *C.A.H.*, vol. XII, Cambridge, 1975, s. 119.

⁶ A. V. W. Jackson, *Zoroaster: The Prophet of Ancient Iran*, New York, 1898, s. 110. İlk basımı oldukça eski bir tarihte yapılmış Jackson'ın bu kitabında konuyla ilgili verilen Arapça yazılmış ilk el kaynaklara ulaşmamız olanaklı olmadığı için burada Jackson'ın bilgilerini doğrudan kullanmak zorunda kaldık.

⁷ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 1.

⁸ V. Sevin, "Anadolu'da Pers Egemenliği", *A.U. Ans*, c. II, İstanbul, 1982, s. 331.

⁹ M. Arslan, "Anadolu Medeniyetleri Müzesindeki Roma Dönemi Kilikya Şehir Sikkeleri", *Anad. M.M. 1992 Y.*, Ankara, 1993, s. 201.

¹⁰ R. Graves, a. g. e. s., 311.

bakımdan Mithra; *anlaşma, sözleşme* anlamlarına gelmektedir.¹¹ Tanrı Mithra'nın bu işlevleri yanında aynı zamanda ayırdedilebilir niteliği iyi ile kötü arasında uzlaştırmacı (ya da hakem) rolüdür.¹² Mithra dünyanın yaratılmasındaki baş aktördür. Dahası O; kendisine inananlar, ona tören yapanlar için bu dünyada ve öteki dünyada koruyucu bir tanrıdır.¹³ Kısaca Mithra, “güneş, adalet, savaş ve anlaşma” tanrısı olarak karşımıza çıkar.¹⁴ Yapılan anlaşmalarda bizzat onun adına yemin edilir. Bunun en güzel örneklerinden birini belki de hiç şüphesiz eserinde Xsenophon vermektedir. Eserde Spartalı diplomat ve amiral Lysandros'un sorusunu, Pers kralı Cyrus; ‘Mithra adına yemin ederim ki...’ diye yanıtlar.¹⁵

Mithraizm sözcüğünün diğer bir değerlendirmede ‘Gizemcilik’ olarak karşımıza çıkmaktadır. Hançerlioğlu eserinde bu kavramı şöyle açıklamaktadır: “Persler’in büyük tanrısı Mithra’ya yer altındaki odalarda ve mağaralarda gizlice tapmayı gerektiren gizemsel bir din.”¹⁶

B. Mithraizm’in Kökenleri

Mithraizm’in uzun ve serüvenli yolculuğu eski Hint Ari halklar arasında başlamıştır. Mithra, Hind-Ari kavimlerce Hindistan’a götürülüp buradaki en yüksek tanrı Varuna ile birleştirildikten sonra daha batıya getirilerek Avesta metinlerinde Persler arasındaki büyük tanrı Ahuramazda ile birlikte yer almıştır. Hem Hindistan’da hem de Persler arasında evrenin en yüce tanrısını temsilcisi ve düzenin koruyucusu olarak kabul edilmiş, her iki kültürde de Işık Tanrısı ve dolayısıyla karanlığın düşmanı, aynı zamanda kralların koruyucusu, siyasi düzenin güçlerinin ve imparatorluk ordularının yoldaşı olmuştur.¹⁷ Tam olarak Mithra tapınının ne zaman

¹¹ C. Clemen, *The Religions of the World: Their Nature and History*, London, 1931, s. 142. Mithra'nın; anlaşma, güneş ve savaş tanrısı olduğu hakkında ayrıca bkz. E. Schwertheim, “Mithras Seine Denkmaler und Sein Kult”, *Z.A.K.*, Freiburg, 1979, s. 13.

¹² W. Belardi, “Mithra, ‘Arbiter’ and ‘Rex’”, *M.M.*, Leiden, 1970, s. 697.

¹³ A. D. Nock, “Development of Paganism in the Roman Empire”, *C.A.H.*, vol. XII, Cambridge, 1975, s. 430.

¹⁴ H. S. Jones, “Mithraism”, *E.R.E.*, vol. VIII, s. 752.

¹⁵ Xsenophon, *Conversation of Socrates*, trans. R. Waterfield, London, 1990, s. 305.

¹⁶ O. Hançerlioğlu, *Felsefe Ans.*, c. IV, İstanbul, 1993, s. 168.

¹⁷ H. L. Martin, *Hellenistik Religions*, Oxford, 1987, s. 114. Mithra'nın kökenlerinin tartışması için bkz. D. Ulansey, *The Origins of the Mithraic Mysteries*, Oxford, 1989, s. 7- vd., ve A. D. Nock, “The Genius of Mithraism”, *J.M.S.*, XXVIII, 1979, s. 106-128.

başladığı bilinmemektedir. Fakat kesin olan M.Ö. IV. yüzyıldan sonra olmadığıdır. Bu tarihten sonra yayılması hızla gerçekleşmiştir.¹⁸

Mithra'nın yolculuğunu ana hatları; Hindistan merkez olmak üzere, İran platoları, oradan Anadolu ve Anadolu'dan da M.Ö. I. yüzyılda Avrupa'dır.¹⁹

B. 1. Mithra Tapınımı Ne Zaman Başladı?

Mithra yeryüzünün en uzun ömürlü tanrılarında biri olmuştur. Bir diğer deyişle insanların Yahweh, Allah, Manitu, Tor, v.b. adlar verdikleri tanrılar arasında Mithra 'en kıdemli' olanıdır. Günümüzde bile Hindistan'da milyonlarca insan tarafından kendisine tapılmaya devam edilmektedir. Mithra'ya dair bilinebilen en eski kayıt Hinduizm'in Mithra'sı ile ilgili olanıdır ve takriben M.Ö.1800'lü yıllarda şekillenen Rig Veda'da yer alır. Kayıt dışı tapınım süresini de göz önüne alırsak, Mithra en azından M.Ö. 2000'li yıllardan beri Aryanlar tarafından bilinen ve tapılan bir tanrıdır. Şimdi yaklaşık M.S. 2000 yılında olduğumuza göre bu toplam olarak 4000 yıl etmektedir. Mithra, bir kavram olarak takriben Doğu Aryanları'nın göç yolu üzerinde güneşi temsil eden bir tanrı, onun efendisi olarak şekillenmiştir. Yeryüzünde daha önce de Güneş tapınımı vardı kuşkusuz fakat Güneş'e bir de 'efendi' gerektiğini düşünen Aryanların mitolojik kavramlar açısından bu en üretken kolu (Doğu Aryanlar) geliştirdikleri Mithra kavramı ile neredeyse tüm dünyayı etkilemişlerdir. Geliştirilen bu "Güneş Tanrısı" kavramı da Güneş'i içermekle birlikte onu aşmıştır.²⁰ Mithraizm'in etkilerini anlamak için onun kökenine inmemiz gerekmektedir. Fakat burada karşımıza çıkan temel sorun konunun kökenlerinin tam olarak belirli olmamasıdır. Eskiçağ yazarları bize bu dinin kökenleri hakkında fazla bilgi vermezler. Konunun üzerinde herkesin anlaştığı nokta bu tanrının bir Pers tanrısı olduğudur.²¹ Bu açıklamaya karşılık olarak diğer bir görüş de her ne kadar birçok değişime maruz kaldıysa da Mithraizm'in kökeninin Aryanlara kadar geri gittiğini

¹⁸ E. M. N. Burns- P. L. Ralph, *World Civilizations*, New York, 1982, s. 71.

¹⁹ M. J. Vermaseren, *Mithras, The Secret God*, trans. T. and V. Megaw, London, 1963, s. 11.

²⁰ M. S. Bilgin, *Yazatalar ve Homa: Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996, s. 110-vd.

²¹ F. Cumont, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, New York, 1956, s.142. İlk çağ tarihçilerinden Herodot ise ünlü tarihinde bir hata yaparak Mithra'yı bir tanrıça olarak belirtip, Aphrodit ile özdeş tutmaktadır. Bkz. Herodotos, *Herodot Tarihi*, I; 131. Diğer bölümlerde de göreceğimiz gibi Herodot'un, Persler ve onların dinleri hakkında verdiği bilgiler yanlış ya da eksiktir.

savunan görüştür. Aslında sorun, bu anlaşma tanrısının ne şekilde Hindistan'dan İran'a bir yol izlediğidir.²²

Cumont, Mithraizm'i oluşturan unsurları jeolojik bir yapının çapraz kesiti şeklinde düşünüp, şöyle bir oluşum çıkarmıştır: Bu dinin en alt ve en eski katmanını, kökenini aldığı eski Pers inancı; bunun hemen üstündeki ikinci katmana da Babil'de Semitik doktrinlerin eklenmesiyle oluşmuş bir katman oluşturur. Bundan sonraki katmana Anadolu'nun yerel inançları eklenmiştir. Sonunda Hellen düşüncesinin ürünü bu bereketli topraklardan çıkarak yoluna devam etmiş ve Hellenlerden sonra da gerçek orijinalliğini gizleyerek yaşamaya devam etmiştir.²³

Çağımızın başlarına kadar yapılan araştırmalar Mithraizm'i bir Pers dini olarak gösterirken XX. yüzyılda yapılan yeni kazılar sonucunda tanrı Mithra adının daha eski dönemlere ait olduğu belirlenmiştir. Biz burada ayrıntılı olarak bu dönemdeki Mithra tapınımına girmeyeceğiz. Fakat, konumuzu Hellenistik ve Roma dönemi ile sınırladıysak da Persler'den bin iki yüz yıl önce tanrı Mithra'nın Anadolu'da varlığını göstermenin doğru olacağına inanıyoruz. Bu bağlamda da Mithraizm'in kökenlerine değinirken, Hind-Ari kavimler arasında tanrı Mithra'nın yerini ve ilk kez nasıl Anadolu'ya getirildiğini kısaca belirteceğiz.

B. 2. Aryan Panteonunda Tanrı Mithra

Aryan tanrıları egemenliklerini sabit bir şekilde ve sonsuza dek sürdüremez, bazen sıradan ya da ikinci dereceden bir tanrı, belli bir zaman süreci içinde en büyük tanrıyı dahi gölgede bırakarak ön plana çıkarlardı. Tanrıların yer değiştirmeleri özellikle Medya'da çok sık görülmektedir. Bunun en tipik örneği Mithra'dır. Mithra bir zamanlar kendisinin asları olan tanrılarla birlikte bir panteon oluşturuyor, onun etrafında pek çok ikinci dereceden tanrıların varlığına inanılıyordu. Zarathustra kendi dinini geliştirirken Mithra'yı savaşçılığından dolayı aforoz etmiş fakat Mithra'nın mitolojideki yaşamı yine de sona ermemiştir. Mithra, Zarathustra'nın ölümünden sonra onun dinine yeniden dönmüştür. Ancak bu kez sadece bir melek olarak. Zarathustra'nın yaşadığı dönemde bile Mithra'ya yaygın bir şekilde tapıldığı görülmektedir.²⁴

²² R. Graves, *N.L.E.M.*, New York, 1959, s. 314.

²³ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. J. McCormack, New York, 1956, s. 30-vd.

²⁴ M. S. Bilgin, *Yazatlar ve Homa: Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996. s. 114-v.d.

Aryan tanrıları arasında işlev ve önem bakımından hep gel-gitler olmuştur. Bir tanrıya atfedilen bir özellik, bazen bir başka tanrıya atfedilmektedir. Bazen de belli bir tarih kesitine kadar baş tanrı ya da tek yaratıcı olarak kabul edilen bir tanrının birden bire ikinci, hatta üçüncü plana itildiğini görebiliriz. Bu değişimleri en çok Mithra'da görmek olasıdır.²⁵

B. 3. Tanrı Mithra'nın Yazılı En Erken Kaydı

Her ne kadar başta Plutarchos olmak üzere eskiçağ tarihçileri tanrı Mithra'nın Pers kökenli olduğunu belirtip uzun yıllar tarihe yanlış bilgiler sundularsa da, arkeoloji biliminin gelişmesi ile gerçeğin hiç de öyle olmadığı anlaşılmıştır.

Mithra adına rastlanan en eski belge Anadolu'da Boğazköy kazılarında bulunmuştur. M.Ö. XIV. yüzyılda Hititler'le Mitanniler arasında yapılan bir barış antlaşması olan belgede Mitanniler'in koruyucu tanrıları olarak Mithra'nın adı geçmektedir.²⁶

B. 3. i. Mitanniler'de Tanrı Mithra

Bilindiği gibi Kuzey Suriye'de oturan Hurriler, M.Ö. II. bin yılda Mitanni devletini kurarak bölgede genişlemeye başlamış ve Hititler'le bölgede egemenlik mücadelesi vermişlerdir.²⁷ Bu genişleme ile birlikte bu iki Aryan toplumu birer imparatorluk kurduktan sonra, aralarında savaşa tutuşmuş ve bu savaş bir antlaşma ile sona ermiştir. İmzalanan barış antlaşmasında Mithra'yı 'antlaşma koruyucu tanrı' olarak şahit göstermişlerdir. M.Ö. 1400'lerde kayalara oyulan Boğazköy'deki yazıtta yer alan bu antlaşmada Mithra adı karakterine uygun bir sıfatla yani 'antlaşma gözlemcisi' olarak yer almıştır. Bu sıfat daha doğudaki Hindular'da da Mithra'nın en temel sıfatını oluşturmaktadır.²⁸

Böylelikle kronolojik açıdan ilk kez M.Ö. 1400'lerde Mitanniler'in bir tanrısı olarak karşımıza çıkan Mithra²⁹, Hind-Ari halklar arasında 'ışık, gerçek ve bütünlük'

²⁵ M. S. Bilgin, *Yazatılar ve Homa: Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996, s. 119.

²⁶ M. J. Vermaseren, *Mithras, The Secret God*, trans. T. and V. Megaw, London, 1963, s. 13.

²⁷ F. Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara, 1991, s. 90-v.d.

²⁸ M. S. Bilgin, a. g. e., s. 111. Ayrıca bkz. R. Graves, *N.L.E. M.*, New York, 1959, s. 311 ve 316 Suppiluliuma ile ona sığınan Mitanni prensi arasında yapılan antlaşma ile Mitanniler, Hititler'in vassalları oluyordu. Bkz. J. Garstang- O. R. Gurney, *The Geography of the Hittite Empire*, London, 1959, s. 40.

²⁹ *RE*, XV-2, s. 2132. Ayrıca Ş. Günaltay, *Yakın Şark II: Anadolu*, Ankara, 1987, s.172 de "Mitra sözcüğüne tanrı adı olarak Mitanni dilinde rastlamaktayız" şeklinde belirtmektedir. O. Hançerlioğlu da

kavramlarını simgelemekte³⁰ ve Aryan kültüründe çok yaygın bir tanrı olarak karşımıza çıkmaktadır.³¹

Mitanni devletinde tanrı Mithra, özellikle devlet kadrolarını işgal eden Hind-Ari kökenli subayların tanrıları arasında yer almaktadır. Mithra'nın Anadolu'ya ilk girişi ise Kizzuwatna'nın Mitanniler tarafından ele geçirilmesiyle olmuştur. Buranın ele geçirilmesi beraberinde Hurri tanrılarının kitle halinde Hititler'in idare merkezi olan Boğazköy'e girmesini sağlamıştır.³² Bundan sonra da özellikle Hurri-Mitanni kültürünün etkisinde kalan Kuzey Suriye bölgesine Hititler egemen olunca, diğer bir deyişle Yeni Devlet zamanında, Mitanni tanrıları Hitit belgelerinde daha çok görülmeye başlamışlardır.³³ M.Ö. XV. yıla tarihlenmiş bir Hitit yazıtında *Miüdraashsriill* adlı bir tanrının Mithra olduğu ve kuzeyde Mezopotamya'daki dağlarda yaşayan Mitanniler'in ana tanrısı olduğu belirtilmiştir.³⁴ Arkeolojik buluntular da Mitanni devletinde Mithra tapınımının olduğunu göstermektedir. Suriye'de M.Ö. XVI ve XV. yüzyıllar arasında inşa edildiği düşünülen Mithraeum bunu bize kanıtlamaktadır. Hurriler bugünkü Hatay sınırları içindeki Alalakh şehrinde tanrıları Mithra'ya bir tapınak yapmışlardır.³⁵ (Resim 1)

B. 4. Veda Metinlerinde Tanrı Mithra

Kronolojik sıralamada Mithra adı ikinci olarak Hintlilerin Veda metinlerinde (ya da Vedizm dininde) karşımıza çıkar. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, Mitoloji edebiyatında İran ve Hint Mithra'larını birbirinden ayırmak için; Hint tanrısı *Mitra*, İran tanrısı *Mithra* biçimlerinde yazılmaktadır.

Felsefe Ans., c. IV, s. 168 deki "Mitra" maddesinde onu Mitanni Hurrileri'nin taptığı bir ışık tanrısı olarak göstermektedir.

³⁰ M. W. Meyer, *The Ancient Mysteries*, New York, 1987, s. 199.

³¹ J. B. Noss, *Man's Religions*, New York, 1966, s. 466. A. Alpman, "Hurriler", *A.Ü.D.T.C.F.T.A. Der.*, c. XIV, Ankara, 1983, s. 293- vd. Hurriler'in Aryan olduklarına dair şöyle belirtmektedir: "Asya istikametinden gelen Hurriler'in Ari olduklarını filolojik araştırmalar gösterdiği gibi, arkeolojik buluntular da bunu doğrulamıştır; Özellikle, Nuzi I-IV ve Alalah VI tabakalarında görülen yeni bir seramik türü 'Nuzi kapları' adı altında Hurriler'e atfedilmiş ve bu gelişmelerin sonucu olarak ortaya çıktığı kabul edilmiştir.

³² A. Alpman, "Hurriler'de Ulusal Panteon ve Yerel Panteonlar", *A.Ü.D.T.C.F.T.A. Der.*, c. XII, sayı 24'den ayırabım, Ankara, 1980, s.116-v.d. Ayrıca J. Garstang- O. R. Gurney, *The Geography of the Hittite Empire*, London, 1959, s. 53'de şöyle belirtmektedir: "Telipinuş'un ölümünden sonra aşağı yukarı iki yüz yıl sonra Hurrilerin gücünün genişlemesiyle Kizzuwadna'da Hurri Mitanni isimleri kullanılmaya ve bunların tanrılarına tapınmaya başlandı."

³³ F. Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara, 1991, s.209.

³⁴ J. B. Noss, a. g. e., s. 466.

³⁵ L. Woolley, *A Forgotten Kingdom*, London, 1953, s. 99.

Hindular'ın kutsal (ya da dinsel) şiirleri arasında en eski olanı Rig Veda'dır. Rig Veda'nın ilk olarak M.Ö.1800'lü yıllarda sözlü olarak şekillendiği ve yaklaşık M.Ö.1200'lerde ise yazılı hale getirildiği sanılmaktadır.³⁶

Cumont'a göre Rig Veda'da tanrı Mithra fazla belirgin anlatılmaz. Yalnızca tek bir bölümün, kısmen silinmiş bir kısmı ona adanmıştır. Belirtilen yerlerde de pek önemli olmayan ifadelerde karşımıza çıkar. Görüntüsü ayrı bir şekilde tam olarak betimlenmese de şiir onun ilkel kimliğini gizleyecek kadar yeterlidir.³⁷ Yani, Veda metinlerinde açık olarak belirtilmese de metinler Mithra'nın kökenlerinin burada olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Eski Aryan dinleri gibi Rig Veda da politeist bir din olup, bu dinlerde Mithra, ya baş tanrı ya da tepeye yakın tanrılardan biri olmuştur.³⁸ Diğer bir deyişle tanrı Mithra'nın Aryan panteonundaki değişen konumu, Veda metinlerinde de karşımıza çıkmaktadır.

Aryanların büyük göç kervanının Hint kolu, Mithra'yı Varuna adlı büyük Aryan tanrısına zaman zaman bir yardımcı olarak düşünmüşlerdir. Vermaseren, Mithra'nın Rig Veda'da önemli bir yer tuttuğunu ve onun Brahmanların 33 tanrısından biri olduğunu belirtmektedir. Bir görüşe göre Hinduizm'de Mithra, bu dinin iki önemli tanrısı olan Varuna ve İndra'dan sonra önem itibarıyla üçüncü sırada yer alırken,³⁹ diğer bir görüşe göre, tanrı Mithra Cennet Tanrısı Varuna ile müttefik yapılmıştır.⁴⁰

Sonuçta, Hinduizm'in Veda dönemindeki tanrılar panteonunda, gündüzle ilişkisi nedeniyle simgesi 'güneş' olan Mithra, önce Hindistan'da sonra da İran'da önemli bir tanrı olmuştur.⁴¹

³⁶ M. S. Bilgin, *Yazatlar ve Homa: Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996, s. 170.

³⁷ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. J. McCormack, New York, 1956, s. 2. Hindistan'da bu tanrı pek önemli sayılmamıştır ya da eski önemi bilinmemektedir. Başka bir deyişle eskiden çok önemli bir tanrı olduğu sanılmakla beraber bu önemi belirtecek hiç bir belge bulunamamıştır. Vedist inançta Varuna'nın kardeşidir ve güneşi simgeler. Veda metinlerinde Mithra'nın yeri konusunda bkz. E. Schwertheim, "Mithras Seine Denkmaler und Sein Kult", *Z.A.K.*, Freiburg, 1979, s. 3.

³⁸ M. S. Bilgin, a. g. e., s. 116.

³⁹ M. J. Vermaseren, *Mithras, The Secret God*, trans. T. and V. Megaw, London, 1963, s. 17-vd.

⁴⁰ M. W. Meyer, *The Ancient Mysteries*, New York, 1987, s. 199.

⁴¹ H. S. Jones, "Mithraism", *E.R.E.*, vol. VIII, s. 752.

B. 4. i. Hint Mitolojisinde Tanrı Mithra

Mithra doğuya yani Hindistan'a ulaştığında yüce tanrı Varuna ile Veda metinlerinde birleştirilmiştir.⁴² Kendisine en güzel ilahilerin sunulduğu Rig Veda'da Varuna, dünya düzeninin ve yasalarının koruyucusu, günahların cezalandırıcısı ve inananını koruyan adil bir tanrıydı. Dünya düzeninin koruyucusu olduğu için bağlılık ve söz tutma tanrısı Mithra ile birlikte çalışması çok doğaldır.⁴³

Mitolojinin bize anlattığına göre Tanrıça Aditi; Adityas (gece-gündüz), Mithra (güneş) ve Varuna'nın (ay) annesidir. Bu çocuk tanrıların hepsi de sınırsız gökyüzünün temsilcileridir.⁴⁴ Hind mitolojisinde evrensel düzeni sağlayan iki tanrı vardı: Yemin ve anlaşma tanrısı olarak kabul edilen Mithra ve Varuna. Koruyucu ve tanık olarak bu görevlerini yerine getirebilmeleri için her şeyi görmeleri gerekmektedir. Bu yüzden Mithra (veya Güneş Tanrı) gün boyu; Varuna (Ay Tanrı) gece boyunca parlayıp evreni korurlardı.⁴⁵

Varuna aynı zamanda Anahita ile birlikte suların efendisi olarak kabul edilmektedir. Hindular'ın baş tanrısı Varuna, "suların düzenleyicisi" olarak gizli gücünü kullanır ve ırmakların okyanusa dökülmesine yardım eder. Hem de okyanusta dolgunluğa ve taşmalara yol açmadan. Varuna ayrıca havadaki suların da efendisidir. O, bu suları bulut haline getirir ve yağmura dönüştürerek yağdırır, çayırları besler. Mithra da buna paralel olarak çayırları korur ve büyütürdü.⁴⁶

B. 4. ii. Tanrı Mithra'nın Yardımcıları

Mithra görevlerini yerine getirirken bazı yardımcılarıyla birlikte hareket ederdi. Bu hem Hinduizm'de hem de Zerdüştlük'de böyleydi. Hinduizm'in (Brahmanizm ya da Rig Veda dini) karmaşık tanrı ilişkileri için de önemli bir terime *Mitravaruna*'ya rastlarız ki bu yukarıda da değindiğimiz gibi Mithra'nın göklerin hakimi Varuna ile bir ikili oluşturduğunu ifade eder. İnsan şeklinde tasvir edilen ve insani duygu ve tavırlara sahip olan Hindu tanrılarından Mithra ve Varuna'nın gözleri güneştir. Onlar,

⁴² H. L. Martin, *Hellenistik Religions*, Oxford, 1987, s. 114.

⁴³ J. B. Noss, *Man's Religions*, New York, 1966, s. 131.

⁴⁴ R. Graves, *N.L.E.M.*, New York, 1959, s. 333. Aditi, sözcük anlamı olarak 'özgür kalmış, serbest olan, düğümlerinden kurtulmuş' anlamına gelmektedir.

⁴⁵ R. Graves, a. g. e., s. 328.

⁴⁶ M. S. Bilgin, *Yazatalar ve Homa: Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996, s. 120. Burada iki Aryan halk, Hindu ve İran toplumlarının tanrıları ve Yazataları arasındaki fark, Hindular'ın tanrıları tamamen

her yere kolları ile erişir gibi, güneşin ışınları ile erişirler. Gençtirler ve parlak elbiseler giyerler. Kaldıkları yer altındandır ve gökyüzündedir. Bu yer çok lüktür, bin sütunlu ve bin kapılıdır. Onların, aldatılması olanaksız bin tane casusu vardır. Onlar bu evrenin kralıdır. *Magha* (gizli tanrısal güç) aracılığıyla egemenliklerini icra ederler. Onlar ki bu güçleri aracılığıyla “güneşe gökyüzünde yol aldırırlar ve yine bu güç aracılığı ile onu bulutlarla örter, yağmurların arkasına gizlerler.” Mithra-Varuna çifti tüm dünyanın koruyucusudur. Bu çift, gökyüzünü, yeri ve havayı destekler. Onlar nehirlerin efendisidirler. Yağmurları yağdırıcı tanrılar bunlardır. Onların yumuşak ve serinletici hareketleri de vardır. Çayırıları, yağmurla, gökleri balla ıslatırlar. Yağmurlu gökleri ve dalgalı suları denetlerler. Onların en önemli sıfatları, düzenin destekçileri ve besleyicileri olmalarıdır. Bu ikili sahtekarlığın önündeki en büyük engeldir. Bu kötü karakterlikten nefret ederler ve böylesi bir sıfatı yok edip, ezerler.⁴⁷ Görüldüğü gibi Veda metinlerinde Mithra, tek başına bir tanrı olarak değil, Varuna ile birlikte çalışmaktadır.

Veda metinlerine göre Mithra'nın iki tane astı vardır. Bunlar, *Aryaman* ve *Bagha* olarak adlandırılmışlardır. Aryaman, Aryanlar'ın kaderini koruyan bir tanrıdır. Onların kötülüklerden korunması gibi bir görev üstlenmiştir. Bagha, takdir edici demektir; tanrının takdiri. İnsanlara kısmet takdir eder ve dağıtır. Bir ast tanrı olarak onun da yardımcısı vardır. Daksa adlı yardımcı tanrı ‘üretici enerjiyi’ temsil eder. Bagha'nın yardımcısı ise ‘paylaşmayı’ temsil eden Amşa'dır.⁴⁸

Cumont, Mithra'nın kronolojik ilerleyişinden bahsederken, Veda metinlerindeki Mithra'nın, Avesta anlayışında fazla değişmeden Zerdüştlük içersinde devam ettiğini yazmaktadır.⁴⁹

Konumuz açısından baktığımızda Hindistan'daki Mithra ile İran'daki Mithra panteonlarında aynı yeri işgal ediyorlar gibi görünse de; Hindistan'daki Mithra bir erkek kardeşle birlikte çalışırken, İranlılar onun adını sık sık büyük tanrıları Ahura-Mazda ile bağlamışlardır.⁵⁰ Fakat aralarındaki teolojik sistem farklılıklarına rağmen,

insanlara benzer özellikler taşımalarına karşın, İranlılar'ın yazataları soyutturlar. Bundan dolayı iki Aryan halkın dinleri arasında doğrudan bir karşılaştırma yapmak oldukça zordur. Bkz. a. g. e. s. 120.

⁴⁷ M. S. Bilgin, *Yazatalar ve Homa: Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996, s. 117-vd

⁴⁸ M. S. Bilgin, a. g. e., s. 118.

⁴⁹ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 4.

⁵⁰ R. Graves, *N.L.E.M.*, New York, 1959, s. 328.

Hindistan'da Veda metinlerinde de Pers panteonunda da Mithra, cennetten çağırılmış 'Işık Tanrısı' olarak kabul edilmiştir.⁵¹

B. 5. Avesta'da (M.Ö. 1000-600) Tanrı Mithra

Hindistan'dakinin aksine Persler'in Zerdüşt edebiyatı ve kutsal kitabı kabul edilen Avesta'da Mithra dini oldukça önemli gizemsel bir din olmuş ve önemini İran'da kazandığı halde İran bulguları kronolojik sıralamada köken açısından sonuncu kalmıştır. Bu yüzden, İran kaynaklarında adına ancak M.Ö. V. yüzyılda rastlanmaktadır.⁵²

Hindistan ve İran mitolojilerinde farklı formlarda görülse de tanrı Mithra İran tanrılarında da en önemlilerinden birisi olmuştur. Zerdüştlük öncesinde Ahuramazda ile birlikte Işık Tanrısı olarak anılmıştır.⁵³ Tanrı Mithra, M.Ö. 900'lerden sonra İran'a geçerek orada esaslı bir yer tutmuştur. Zarathustra (Zerdüşt), bu tanrıyı savaştı karakterinden dolayı reddetmiş, fakat Mithra halk arasındaki konumundan bir şey kaybetmemiştir. Mithra, Magi rahiplerinin koruması altında Pers toplumu içerisinde yaşamıştır.⁵⁴

Pers imparatorluğu altında her ulus kendi dinini uygulamada serbest bırakılmış, yani büyük bir dinsel hoşgörü politikası güdülmüştür. Pers dini konusundaki kayıtlar Darius I ile başlamaktadır. Bunlara göre Persler'in dinlerine verdikleri yeni düzen Zerdüşt denilen bir düşünürün etkisi altında kalmıştır. Mazdeizm ya da Zerdüşt dini denilen bu dinin en büyük tanrısı, tanrıların en yücesi, evrenin ve tüm canlıların yaratıcısı Ahuramazda olmuştur. İnanişe göre, krala iktidarını veren ve düşmanlarına karşı koruyan da o idi. Büyük olasılıkla M.Ö. VI. yüzyılda ortaya çıkan bu din, herkesi yalana karşı korumaya çağırıyordu. Bu dinde iyiliği Ahuramazda, karanlık ve kötülüğü de Ahriman (Angramanyu) temsil etmekteydi. Bu iki tanrı yaşamda ve doğada savaşım içindeydiler. İnsanlar dünyada yaptıklarından kendileri sorumluydular. Başka bir deyişle, kendi kaderlerine kendileri egemendiler. Ahuramazda'ya inanıp bedeni ile ruhunu temiz tutanlar ve kötülükle

⁵¹ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 1.

⁵² O. Hançerlioğlu, *Felsefe Ans.*, c. IV, İstanbul, 1993, s. 168-v.d.

⁵³ R. Graves, *N.L.E.M.*, New York, 1959, s. 312.

⁵⁴ M. S. Bilgin, *Yazatlar ve Homa: Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996, s. 111. Mithra ve Ahuramazda arasındaki ilişki hakkında ayrıntılı olarak bkz. P. G. Kreyenbroek, "Mithra and Ahriman in Iranian Cosmogonies", *S.M.*, Roma, 1994, s. 173-182.

savaşanlar sonsuzluk dünyasına geçecekler, günahkarlar ise cehennemde her türlü işkenceye katlanacaklardır. Kıyamet gününde ölümler yeniden dirileceklerdir. O gün Ahuramazda, Ahriman'a; yani iyilik kötülüğe, yaşam ölüme galip gelecektir. Bu dini kabul edenler sonsuz mutlu bir yaşam süreceklerdir.⁵⁵

Zerdüştlük dönemi öncesinde Mithra, en büyük tanrı Ahuramazda ile bir tutulmuştur. Askeri cesaretle rakipsiz kabul edilmiştir. Ayrıca, yalnızca güç değil, bilgiye de sahip olduğundan bunun kanıtı olarak, 'ışık' sayılmıştır. Güneşi gökyüzünde arabası ile çektiğine inanılmıştır. Yalana karşı acımasız olmuş, aynı zamanda erdemli ve kendisinden zafer beklenen tanrı olarak kabul görmüştür.⁵⁶ Zerdüştlük gelişirken çevresindeki kültürlerden ve eski geleneklerden etkilenmiştir. Onu etkileyen kültürlerden birisi de Mithra (Özel Ateş) kültürüdür. Atur Burzhin Mithra, çalışan sınıfın temsilcisi olarak kabul edilmiştir. Bu ad Persçe'de aynı zamanda Burzin Mihr (veya Berezant Mithra) olarak geçmektedir. Çalışanların özel ateşi Mithra, Horasan'da bulunan Tus bölgesindeki Sovar Gölü civarındaki Raevant Dağı'nda yerleşmiş bulunmaktadır.⁵⁷

Zerdüştlüğün ilk dönemlerinde ise Mithra, bereket getiren Sular Tanrıçası Anahita'nın kocası sayılmış ve önemsiz küçük bir tanrıyken, daha sonra büyük bir önem kazanmıştır.⁵⁸

Kabul edilen genel gerçek, İran kabilelerinin Mithra'yı çok eski zamanlardan beri kabul ettikleri ve İslamiyet'e geçene kadar Mithra tapınımindan vazgeçmedikleridir.⁵⁹ Yerel Pers düşüncesinde Mithra ne en yüce varlık ne de yalnızca tanrıydı. Onun üstünde Romalılar'ın Juppiter Caelus olarak çevirdiği Ahuramazda vardı. Mithra'nın ötesinde Grekler'in Kronos'una karşılık gelen *Zervan Akarana* (Sonsuz Zaman) ve Ahuramazda'nın karşısında yer alan ve kötülükten çok ölüm tanrısı olarak kabul gören *Ahriman* vardı. Mithra tapınaklarında yani

⁵⁵ M. J. Vermaseren, *Mithras, The Secret God*, trans. T. and V. Megaw, London, 1963, s. 19-vd.

⁵⁶ R. Graves, *N.L.E.M.*, New York, 1959, s. 311. Zerdüştlük içerisinde Mithra'nın yeri için bkz. M.J.Vermaseren, a. g. e., s. 14-vd.

⁵⁷ A. V. W. Jackson, *Zoroaster: The Prophet of Ancient Iran*, New York, 1898, s.100.

⁵⁸ H. S. Jones, "Mithraism", *E.R.E.*, vol. VIII, s. 752.

⁵⁹ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. McCormack, New York, 1956, s. 2. Widengren, Mithra misterlerinin İranlı kabilelerin yaşamlarına çok uyduğunu ve ortak özellikler dolayısıyla kolayca benimsendiğini yazarak, Babakiler grubunu örnek vermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. G. Widengren, "Babakiyah and Mithraic Mysteries", *M.M.*, Leiden, 1979, s. 675-696.

Mithraeum'larda Ahriman'ın belirtileri vardır. Erken dönemlerinde Magiler onun için bazı adaklar yapmışlardır.⁶⁰

Cumont, Mithra'nın Pers panteonundaki yerini şöyle belirtmektedir: Güneş, dünyadan ne kadar uzakta ise Ahuramazda da güneşten o kadar yüksekte olan kutsal ışığın alanında oturur. Ahriman, karanlıklar krallığında hüküm sürerken, Mithra da bu iki tanrının arasındaki geçiş bölgesinde yer alır.⁶¹

B. 5. i. Pers Panteonu'nda Tanrı Mithra'nın Yeri

Pers panteonuna baktığımızda en büyük tanrı olarak Ahuramazda'yı görürüz. Daha sonra şu tanrılar yer almaktadır; Mithra (güneş), Mah (ay), Zam (toprak), Atar (ateş), Apam Napat (su), Vahyu (rüzgar). Ancak Darius ve onu izleyen iki ardılına ait yazıtlarda Ahura-Mazda'dan başka tanrıdan bahsedilmez. Bu durum Akhamenidler döneminde resmi devlet dini ile halk dini arasında bir farklılık olduğunu gösterir. Ancak II. Artaxerxes döneminde resmi panteon genişletilmiş ve yeni tanrılar yazıtlarda Ahuramazda ile birlikte belirtilmeye başlanmıştır.⁶²

Zerdüştlük'ten daha basit ve Akhamenidler'in uyrukları arasında kabul görmüş olan diğer dinsel anlayışta da Mithra'nın gökyüzündeki yeri konusunda Zerdüştlüğe benzer bir teori belirtilmektedir. Bu yer Ahuramazda ile Ahriman arasına yerleştirilen (vayu) 'hava'dır. Bir yerde farklılık vardır. İran düşüncesine göre, hava ışıktan ayrılamaz ve onu destekler şekilde birleşmiştir. Büyük tanrı yıldızların üstünde, sürekli huzurun olduğu yerde oturur. Onun altında gizli görev üstlenmiş yardımcısı, yani Mithra vardır. Mithra'nın görevi Cehennemden kötülükleri alıp, dünyaya gönderen 'karanlıkların ruhu' ile sürekli mücadele eden orduların komutanlığıdır.⁶³

B. 5. ii. Pers Mitolojisinde Tanrı Mithra

Aryan mitolojisine göre "dünya yumurta sarısı" gibi yaratılmıştır. Gökyüzü (Asman) ile dünya arasında bir dağ silsilesi vardır ki Avesta'da bu aşağıda da

⁶⁰ A. D. Nock, "The Development of Paganism in the Roman Empire", *C.A.H.*, vol. XII, Cambridge, 1975, s. 430.

⁶¹ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. McCormack, New York, 1956, s. 7.

⁶² V. Sevin, "Anadolu'da Pers Egemenliği", *A.U.Ans.*, c. II, İstanbul, 1982, s. 330.

⁶³ F. Cumont, a. g. e., s. 7-vd.

göreceğimiz gibi *Haraiti Bareza* olarak geçmektedir. Mitolojiye göre bu dağ silsilesi, tıpkı Olympos'un Grek tanrılarının mekanı olması gibi Mithra'nın mekanıdır.⁶⁴

Avesta'da Mithra, erdemli en büyük tanrı Ahuramazda ile ortak çalışır ve Ahuramazda'nın şampiyonu ve Ahriman'ın yanlışlarına karşı savaştan bir savaşçılı olarak betimlenir. Mithra, geniş otlakların efendisi olup sürülerin, zenginliğin ve yaşamın sağlayıcısıdır.⁶⁵ Avesta metinlerinde Mithra, 'Işık Tanrısı' olarak geçer. Burada Ahuramazda ile olan ilişkisi de anlatılır.⁶⁶ Avesta'da Mithra'ya adanmış Yazata'da bize onun hakkında bilgi veren çok uzun bir yaşt yer almaktadır.⁶⁷ Buna göre Yaşt 10;11. ayet şöyledir: "*(Yeryüzünde) Haraiti Bareza'a, (indirildin)... Buradan Yaratan tarafından (kendilerine öğretildiği şekliyle), sayısız kuş tarafından kartalların uçtuğu yükseklikten daha yüksek olan tepelere, en yüksek tepelere sahip olan dağlara, dağ geçitlerine, uçurumlara, en yüksek geçit yollarına ve her zaman karla kaplı olan doruklara serpiştirildin.*" Buradaki Haraiti Bareza, Aryan mitolojisine çok önemli bir dağdır. Arzın ya da Aryan ülkesinin en merkezi yerinde olduğuna inanılır. Sonra bu dağın çevresinde karalar artarak denizleri uzaklara itmişlerdir. Büyük ve güçlü Mithra geceleri buraya inerek insanları korumaktadır. Tanrılar bu dağın ötesindedirler. Yine Yaşt 11; 2. ayette şöyle der; "*At kendi sürücüsüne şöyle ağlıyordu: Sen ki; insanların savaş yeteneğinin sınanması için kitlelerin bir araya geldiği bir sırada benim güçlü bir soluğa sahip olmam için (dua etmedin), senin (bundan dolayı) yararlı olan (hayvanların) kullanıcısı olamamanı dilerim. Senin yararlı atların denetim altına (alabiliyormuş gibi) tanınmamanı*

⁶⁴ M. J. Vermaseren, *Mithras, The Secret God*, London, 1963, s. 76. Burada belirtilen Haraiti Bareza, bu günkü Elbruz Dağı'dır.

⁶⁵ M. W. Meyer, *The Ancient Mysteries*, New York, 1987, s. 199. Ahuramazda'nın altındaki baş yazata, yargılayıcı ve koruyucu ve de kötülüklerin baş düşmanı Mihr idi. (Her ne kadar Avrupalı bilim adamları Mithra'nın Zerdüş't tarafından reddedildiğini düşünseler de Zerdüş'tlük kurumu bu varsayımına tamamen karşıdır.)

⁶⁶ *RE*, XV-2, s. 2312.

⁶⁷ M. S. Bilgin, *Yazatalar ve Homa: Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996, s. 110. Aryanlar'ın taptıkları ya da saygı duydukları dinsel figürlerin hemen hemen tümü köklerini eski Aryan mitolojisinden almaktadır. Büyük bir kısmı son dönemin Zerdüş'tileri (M.Ö.500-400'ler) tarafından Avesta'ya uyarlanmış ve Yazata denilen ve İslam'da 'melek' olarak algılanan dinsel kavramlara dönüştürülmüştür. Çoğu aynı zamanda Hindistan'ın Rig Veda'sında da yaşamaya devam etmiştir. Yaşt ise, Zerdüş'tlüğün kutsal kitabı Avesta'da yer alan özel bölümlere verilen addır. Bunların düzenleme şekli –pek benzemese de- Kuran'daki süre sistemi ile karşılaştırılabilir. Yaştlar ve içerdikleri ayetler birer numaraya sahiptir. Avesta'nın yaşt adı altında yazılan bölümleri, özel tanrısal varlıklara, yani Yazatalara adanmış ilahiler olup, ibadetlerde okunan çok güçlü dinsel metinlerdir. Bunların önemli bir bölümünün okunması sadece rahiplere tanınmıştır. Ayrıca bkz. a. g. e. s. 191.

dilerim (senin onları denetim altına alma yeteneği kazanmamamı dilerim).” Buradaki ayette atın, sahibi tarafından edilmesini istediği duanın ilginç bir anlamı vardır. İran Aryanlarında kahramanlar, bir mücadeleye girişecekken atlarına binmeden önce, tanrısal varlıklara yani, Anahita, Ardvi, Sura, Mithra ve Sraoşa’ya Yaştlar’dan parçalar okur, bu yararlı yoldaşlarına (atlarına) güç vermelerini dilerlerdi.⁶⁸

Avesta öğretisinde Mithra, cennete ait ışığın özünü oluşturur. Dağların kayalık zirvelerinde gün doğmadan ortaya çıkar ve gün boyunca, uçsuz bucaksız gökyüzünde dört beyaz at tarafından çekilen arabasıyla yolculuk eder. Gece olduğunda “hala uyanık ve hala gözetleyici” olarak dünya üzerinde parlaklığıyla ışıldar. Mithra; ne ay, ne güneş ne de yıldızlardır. Fakat yüzlerce gözü ve yüzlerce kulağı ile sürekli dünyayı gözetler. O, her şeyi duyar, her şeyi görür, her şeyi bilir. Kimse onu aldatamaz. Doğal bir süreç sonunda Mithra, gerçeğin ve dürüstlüğün tanrısı olmuş, önemli yemin törenlerinde bulunan, anlaşmaların yerine getirilmesini sağlayan ve isyancıları cezalandıran bir tanrı sıfatını kazanmıştır.⁶⁹

İnanışa göre karanlığı ortadan kaldıran ışık, dünyada yaşamı ve mutluluğu yeniden kurmuş ve ışıkla bütünleşen sıcaklık, doğayı üretken kılmıştır. Mithra, verimli kıldığı geniş otlakların efendisiydi. O, üretimi sağlar, bolluğu ve çiftlik hayvanlarını verir, suyun devamlılığını ve yaşamı, cennet sularını dağıtarak bitkilerin topraktan çıkmasını sağlardı. Böylece bitkileri onurlandırırken, vücut sağlığının iyi olmasını ve zenginliklerin artmasını da başarır. Gelecek nesilleri yetenekli kılar. Mithra, yalnızca maddesel nimetlerin değil, tinsel unsurların da dağıtıcısıdır. Tanrı Mithra, barış bilincini, erdemi, refahı, onuru ve insanlara yardım etmeyi getirir ki böylece bütün inananları arasında bir uyum oluşmasını sağlar. Karanlık yerlerde yaşayan, çoraklığın yanında ahlaksızlığı ve kötü niyetli olmayı bütün dünya üzerine yaymaya çalışan *devalar*’a karşı Mithra, Zerdüşt öğretisini korur. Durmaksızın kötülükle savaşıyor. Kötülüklerle hizmet eden adaletsizliği duyumsayarak, kutsal yuvasından düşmanlarını gözetler. Silahlanıp, onların üzerine saldırır ve kılıçtan geçirir. Kendisine düşman kabileleri ve ulusları yok eder. Öte yandan savaşta,

⁶⁸ M. S. Bilgin, *Yazatlar ve Homa: Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996, s. 213 ve 219.

⁶⁹ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. McCormack, New York, 1956, s. 2-vd.

kendisine inananlar için güçlü bir müttefiktir. Düşmanların saldırılarını savuşturur. İnananları üzerine zaferi garanti eder.⁷⁰

Avesta'da Mithra'ya atfedilen dört temel sıfat vardır: Anlaşma, şafak ışıkları ya da gün ışığı, yaşam vericilik ve savaşçılık. Avesta'nın yazdığına göre Mithra; anlaşmaları "bin duygusu, bin kulağı, on bin gözü ve on bin ajanı ile izler. O, anlaşma bozucuları (Mithradruj) cezalandırır, sözlerine sadık kalanları ise ödüllendirir." İzlediği anlaşmalar, toplum içindeki tüm anlaşmaları kapsar. Bunların arasında gönüllü ilişkilerle şekillenmiş olanları olduğu gibi, aile kurumunun gerektirdiği mecburi olan toplumsal anlaşmalar da yer alır. Kardeşlerin, babanın, ananın ve çocukların birbirleri ile ilişkileri, toplumsal istikrar için çok önemli olduğundan, bu tür zorunlu anlaşmalara uymak Aryan toplumu için yaşamsal bir önem taşırdı. Mithraizm'de anlaşma, her toplumsal birim için önemli olduğu gibi, genel toplumsal düzen içinde önemlidir. Çünkü Mithra yandaşları, toplumsal bir anlaşma olmadan ve herkes kurulu düzenin kurallarına uymadan toplumun yaşayamayacağına inanırlardı. Bir ülkenin iç düzeni, o ülkenin uluslararası anlaşmalara uyma yeteneğinin de ölçüsüdür. Uluslararası anlaşmaları kollamak Mithra'nın en can alıcı sıfatıdır. Mithra'nın bu konu ile ilişkili olarak bir sıfatı da *Karşa Raza* (sınır çizgilerinin yöneticisi) olmaktır. Mithra, ülkeleri anlaşmalara uyup uymamalarına bakarak ya korur ya da ezer. O adeta düzenli uluslararası ilişkilerin garantörüdür.⁷¹ Savaş ışıkları onun Güneş Tanrısı olmasının verdiği bir özelliktir. Mithra için bu da tartışmasız bir sıfattır. Tartışmalı olan sıfatları ise; yaşam vericilik ve savaşçılık sıfatlarıdır. Yaşam verici olma bakımından Homa ve Anahita ile "yetki" sınırları karışırken, kendisine atfedilen savaşçı karakter bakımından Hindular'ın güçlü tanrısı İndra ile sıfat karışıklığı yaşar.⁷²

⁷⁰ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. McCormack, New York, 1956, s. 3-vd. Herodot, eserinde Mithradates adlı bir sığırtmaçtan şöyle söz eder: "...ve hemen Astyages'in sığırtmaçlarından birine haber uçurdu, bu, tasarladığı işe en uygun düşen yerde, dağların ortasında yaban hayvanların cirit attıkları bölgede sürü otlatan sığırtmaçlardan birisiydi; bu sığırtmacın adı Mithradates'di." Herodot, *Herodot Tarihi*, 1:110. Büyük olasılıkla burada sığırtmaca verilen ad, otlakların efendisi kabul edilen Mithra'dan gelmektedir.

⁷¹ M. S. Bilgin, *Yazatılar ve Homa: Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996, s. 117.

⁷² M. S. Bilgin, a. g. e. s. 119-vd.

Avesta metinlerinde Mithra aynı zamanda ‘prenslerin savaşa giderken kendisine dua ettikleri tanrı’ olarak betimlenmiş,⁷³ ve *puthro da* (oğullar veren), *gayo da* (can veren) *uxşyart urvara* (bitkileri yeşerten) olarak gösterilmiştir. Aslında bu sıfatlar doğrudan Homa’ya (ya da Soma) aittir. Homa’nın bu en temel sıfatlarının Mithra’ya uyarlanması, onun bir zamanlar Homa ile aynı tanrı sistemi içerisinde yer aldığına ya da ikisi arasında bir sıfat kayması olduğunu göstermektedir. Fakat her ne olursa olsun, bu değişme Veda metinlerinde geçen bir menkıbe ile en iyi şekilde açıklanabilir. Bu menkıbe şöyledir:

“Anlaşıldığı kadarıyla eski Aryan tanrıları –en azından Hint kolunun tanrıları– bir zamanlar ölümlüydü. Bunların bir istisnası vardı; o da tanrı Soma. Kral Soma (Homa) bir yönüyle ilahi bir yağmurdur. Bu yağmur hem dünyayı mahsul verebilir duruma getirmiştir, hem de Göksel Kutsal Boğa’yı besleyen başlıca gıda olmuştur. Tanrılar, Soma bitkisindeki ölmezlik özünü elde etmek ve içip ölümsüzleşmek için onu öldürmek (ya da bitkisini sıkıp suyuna sahip olabilmek) için bir karara varırlar. Bu karara Vayu ortak olur ve Mithra’nın da bu suça katılması için kendisi tanrılar tarafından çağırılır. Tanrılar, bir adı da ‘arkadaş’ olan bu tanrıya; “kral Soma’yı öldürmek istiyoruz, sen de bize katıl” dediler. Mithra önce itiraz eder ve “ben herkesle arkadaş olduğum için buna katılmam” der. Fakat sonunda ölümsüzlük iksiri çekici gelir ve O da diğer tanrılarla birlikte Soma’nın öldürülmesi suçuna katılır.⁷⁴

Mithra’nın ‘iyilikseverlik’ anlayışı, İranlı kabilelerin birbiriyle savaş halinde olduğu dönemde oldukça baskın olmuş ve bu iyilik anlayışı zamanla gelişip yeni bir anlam kazanmıştır.⁷⁵

Martin’e göre, tanrı Mithra, daha batıya Persler’e ulaştığında kutsal Avesta metinlerinde büyük tanrı Ahura-Mazda ile birleştirilmiş ve Hindistan’da olduğu gibi İran’da da evrenin en yüce buyurucusu ve düzeni koruyan güçlerin müttefiki olmuştur. Sonuçta genel olarak bakıldığında Hindistan’da hem de İran’da bu ışık tanrısı karanlığın yok edicisi ve doğruluğun destekleyicisi olarak kabul görmüştür.⁷⁶

⁷³ C. Clemen, *The Religions of the World: Their Nature and History*, London, 1931, s. 142.

⁷⁴ M. S. Bilgin, *Yazatlar ve Homa: Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996, s. 120-vd.

⁷⁵ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. McCormack, New York, 1956, s. 4.

⁷⁶ H. L. Martin, *Hellenistik Religions*, Oxford, 1987, s. 114.

B. 5. iii. Tanrı Mithra'nın Yardımcıları

Zarathustra'nın getirdiği dinin tam anlamıyla tek tanrılı bir din olduğunu ve bu dinde Ahuramazda'dan başka tanrılara, bu arada Mithra'ya da yer olmadığını görürüz. Seçmecî (Eklektik) bir Zarathustracılık olan Zerdüştlük'de Mithra'ya tanrı ile melek arası bir yer verilmiş, *Mazišta Yazatanam* (En büyük Yazata) ve *Vahišta Yazatanam* (En iyi Yazata) sıfatlarına layık görülmüştür. Mithra, insanlar ve ülkeler için hem en iyi (iyiler için en iyi) hem de en kötü (kötüler için en kötü, cezalandırıcı) olarak kabul görmüştür.⁷⁷

Hindular'ın Mithra'sına yardımcı olan ikilinin Zerdüştlükteki karşılığı; dünyevi işlerle ilgili olarak *Sraoşa* ve *Aşi*; kıyamet gününde ise *Sraoşa* ve *Raşnu*'dur. Sraoşa gün ağarırken, Aşi ise gün batımında onun yardımcısıdır. Burada Mithra'nın dolaylı bir şekilde Güneş Tanrı olarak kabul edildiği gerçeği ortaya çıkar. Çünkü güneşin görüldüğü saatler bir yardımcıya gereksinim duymayan Mithra, özellikle gün batımında ve gün doğuşunda bazı yardımcılara muhtaçtır. Bu onun anlaşmaları ve düzeni kollama görevini yerine getirirken bazı güçlüklerle karşı karşıya kaldığı gibi bir sonucu da birlikte getirir. Gün batımından sonra *Haraiti Bareza*'ya inen Mithra, çayırları ve düzeni bazı araçlarla korur. Gündüz vakti buna gerek görmüyor. Bunun anlamı açıktır, Güneş, gündüzleri yeryüzünü ve oradaki geniş çayırları kendisinin 'on bin gözü' ile görür. Anlaşma bozucuları, hırsızları ve çapulcuları çok kolaylıkla belirler ve cezalandırır. Ama gece olunca yardımcıya gereksinim vardır.⁷⁸

B. 5. iv. Zerdüştlük ve Tanrı Mithra İlişkisi

İlk başlarda Zerdüştlük sisteminde Mithra'nın önemi azalmış ve Zerdüştlük, Mithra'yı kendi yasalarına uymaya zorunlu kılmıştır. Teoloji, kutsal hiyerarşinin zirvesine Ahuramazda'yı yerleştirip, ondan sonra hiç bir tanrıyı efendi olarak tanımadı. Mithra, evrenin yönetiminde en büyük tanrıya yardım eden altı *Amshaspand*'dan biri bile yapılmadı. Bunun yerine daha önemsiz bir seviyeye, eskiçağda doğa ile ilgili bulunan bir çok kavram sayesinde Ahuramazda tarafından 'yazata' konumuna getirilmişti. Kendisine birtakım özellikler eklenmişti; savaşçıların koruyucusu *Verethranga*, doğruluğun savunucusu dindar *Sraoşa*, kutsal yasaya

⁷⁷ M. S. Bilgin, *Yazatalar ve Homa: Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996, s. 116-vd.

⁷⁸ M. S. Bilgin, a. g. e., s. 118-vd.

itaatkâr *Rashnu* (adalet), bolluğun simgesi *Arshtat*, zenginliğin simgesi *Ashni-Vanuhi*.⁷⁹

Buna karşın yine de Mithra'nın, Zerdüştlük sisteminde özel bir yeri vardı. Doğru inancın çalışanları ile özdeşleştirilmişti. Diğer tanrılarla birlikte ona da benzer saygı gösteriliyordu. Büyük tanrı Ahuramazda her şeyi yarattığı gibi Pers panteonunda seçkin bir yere sahip olan Mithra'yı da yaratırken onu kendisi gibi büyük ve değerli yaratmıştı. Mithra yazataların en güçlüsü ve görkemlisiydi. İnanişâ göre; "Ahuramazda onu yaratmış ve bütün bu hareketli dünyayı gözetlemesini sağlamıştır. Bu üstün varlık zaferler kazanan savaşıçılığı sayesinde kötülükleri yok eder ve hatta kötülüğün kaynağı Ahriman'ın bile korkudan titremesine neden olurdu."⁸⁰

Zerdüşt yandaşları ilk başlarda Mithra'ya karşı her ne kadar şiddetli davranmışlarsa da, komşu kabilelerde sarsılmaz bir konumu olan Mithra gittikçe Ahura-Mazda'nın mahiyetinde yüksek rütbe elde etmiştir. Sonraki teolojik ve mitolojik düşüncelerin çoğunu yalnız Mithra kültürünün etkisi olarak kabul etmek olasıdır.⁸¹ Öyleki, Zerdüştler de Güneş ile Mithra'yı hemen hemen özdeş saymışlardır. Bununla ilgili olan Yaşt'ın 5. ayeti oldukça dikkat çekicidir. Buna göre; "Kim ki güneşe, yani Mithra'nın sopasına kurban adakta bulunmuşsa, O, Daevalar'a karşı durma gücü için adakta bulunmuştur. Kim ki Güneş'e adakta bulunmuşsa; hırsızlara, talancılara karşı durma gücü için adakta bulunmuştur." Güneş, Mithra'nın sopası olarak kabul görmüştür. "O'na adakta bulunmak istiyorum, arkadaşlığa, en mükemmel arkadaşlığa adakta bulunmak istiyorum" şeklinde ifade edilen ayetin devamı da Mithra'nın 'anlaşma' ile ilgili sıfatının bir başka dille ifadesidir. Yine Zerdüştlik içerisinde yer alan alan ibadet yerlerinde üçüncü derecede yer alan ve Dar-ı Meher (Mithra Kapısı) adlı tapınak, adından da anlaşılacağı gibi Mithra ve Zerdüştlük ilişkisi açısından önemli bir somut delildir. Bu tapınaklarda Kalp Ateşi'ni temsil eden bir ateş bulunurdu. Bu ateş, gerçek bir ateş olabileceği gibi, bir çıra, bir lamba ya da başka bir aydınlatma aracı ile temsil edilmekteydi.⁸²

⁷⁹ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 5.

⁸⁰ F. Cumont, a. g. e., s. 6-7d.

⁸¹ J. B. Noss, *Man's Religions*, New York, 1966, s. 481.

⁸² M. S. Bilgin, *Yazatlar ve Homa: Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996, s. 145 ve 157.

Vedalar'daki Mithra-Varuna ikiliği, Avesta'daki Mithra-Ahura ikiliğine karşılık gelmekteydi. Persler'de Mithra, Ahuramazda ile Zerdüştlüğün Angra Mainyu'su arasındaki bağı oluşturan bir kutsallıktır. Bu kutsallık zaman içerisinde güneşin değişen hareketleriyle, ışığı ve karanlığın değişimlerini düzenler. Belki de bir olasılık Mithraizm bu bağlamda Zerdüştlüğün bir uzantısı olarak devam etmiştir. Bilinen o ki Mithraizm ondan aldığı iki temel düşünceyle yaşamını sürdürmüştür: Ahlak temizliği ve ateşe saygı.⁸³ Aşağıda daha ayrıntılı değineceğimiz gibi, Hıristiyan dünyasının ilk tarihçilerinden Lucian da eserinde, Mithraizm'in en koyu savunucuları olan Magiler hakkında "Zerdüşün öğrencileri ve halefleri" diye belirtmektedir.⁸⁴

M.Ö. II. yüzyıla geldiğimizde Zerdüştlüğün iki farklı sistemin ortaya çıktığını görürüz: Bu tarikatlardan biri uzayı baz alan *Vayizm* (Vayu=uzay); diğeri zamanı kendine temel ilke edinmiş *Zervanizm* (Zervan=zaman). Bu dualist sistem iyi (Ahuramazda) ve kötü (Ahriman) kavramlarını üretmiş, sonunda daha başarılı olan Zervanizm'in yaratma öyküsü tamamen baskın olmuştur. Bu dualist sistem, önce Mithraizm daha sonra da Maniizm içerisinde yaşamaya devam etmiştir.⁸⁵

Mithra Zerdüş takviminde de kendini göstermiştir. Bir yılın 365 gün olarak hesaplandığı Zerdüş takviminde (otuzar günden on iki ay) her şeyden önce sene iki ana bölüme ayrılır: Birincisi aydınlık ağırlıklı ve gün kavuşumu olan 21 Mart'tan 21 Eylül'e kadar geçen süredir. İkincisi ise karanlıkların egemen olduğu bölümdür. Ayların adları 21 Mart'tan başlamak üzere yedinci ay Mihr (Mithra) ayıdır.⁸⁶ Aynı zamanda Zerdüş takviminin 16. günü 'Mithra (Mihir) günü' olarak bilinir.⁸⁷

C. Doğu'da Mithraizm'in Yayılışı

Yukarıda da değindiğimiz gibi Mithraizm bir olasılık Zerdüştlüğün uzantısı olarak devam eden bir din olmuştur. Bunun yanısıra, tanrı Mithra doğudan batıya yolculuğu sırasında aldığı bir takım yeni özelliklerle değişmiş, yayılımı sırasında asıl gücünü bulmuştur.

⁸³ R. Graves, *N.L.E.M.*, New York, 1959, s. 314.

⁸⁴ Lucian, *Menippus*, VI-1.

⁸⁵ A. Christensen, "Sassanid Persia", *C.A.H.*, vol. XII, Cambridge, 1975, s. 118-vd. İnanışa göre Ahriman ve Ormuzd ölümsüz tanrı Zervan'ın göğsünden doğmuşlardır. Bkz. a. g. m., s. 119.

⁸⁶ M. S. Bilgin, *Yazatlar ve Homa: Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996, s. 128.

⁸⁷ W. Belardi, "Mithra, 'Arbiter' and 'Rex'", *M.M.*, Leiden, 1979, s. 698-vd.

Mithraizm, Partlar ile birlikte Batı Asya'ya yayılırken,⁸⁸ Zerdüştlük de uzun süre kendi orijinal özelliğini koruyamamıştır. Özellikle ilkel inançlar, büyü ve rahiplik Zerdüştlüğün bozulmasında neden olan ilk temel unsurlardır. Zerdüştlük gelişip yayıldıkça yeni inançlarla karışmış, özellikle Kaldeliler'in inançlarının etkisiyle değişim sonuçlanmıştır. Sonuç, Persler'in düalizmi ile Kaldeliler'in kaderciliğinin birleşmesinden ortaya çıkan güçlü bir bileşim olmuştur. Daha sonra bu sentezden de yavaş yavaş temel dogmaları farklı, fakat her biri önemli kültürler ortaya çıkmıştır. Bu kültürlerden en eskisi, kötülüğe karşı mücadelesinde Ahuramazda'nın en önemli yardımcısı Mithra'dan adını alan Mithraizm'dir. İlk başlarda küçük bir tanrı iken sonradan bir çok Persli tarafından en erdemli tanrı olarak tapınılmaya başlanmıştır.⁸⁹

Mithra kültürünün ortaya çıkıp yayılmasından sonra, üstelik de üç yüzyıldan fazla Roma gibi bir imparatorluğun en uzak eyaletlerinde bile kabul görmesinden sonra, değişime uğramadığını düşünmek yanlış olur. Fakat yine de eski Grek-Roma paganizmine karşı, kendi çekirdek teolojisini ve dogmatik sistemini temelde korumayı başarmıştır. Genelde Mithra'nın batıya tanıtılan tek Pers tanrısı olduğunu düşünmek ve dindeki herşeyi onunla ilgili görmek de diğer bir hatadır. Tanrı Mithra, Doğu'daki yolculuğu boyunca 'en üstün tanrı' olarak değil, Zerdüşt panteonunun bir üyesi olarak dolaşmıştır.⁹⁰

C. 1. Magi Rahiplerinin Çalışmaları

Doğu'daki yolculuğu ve genişlemesi sırasında tanrı Mithra'nın en büyük savunucuları magi rahipleri olmuşlardır. Tanrı Mithra'yı doğudan getirip, İç Asya'ya ulaştıran magilerin çalışmaları, Mithraizm'in yayılmasında önemli bir harekettir.

'Magi' sözcüğü Zerdüştlükten gelme bir sözcük olup, Ahuramazda'nın dinsel öğretilerini söyleyen kişi ya da Zerdüşt tapınıcısı olarak çevrilmektedir. Bu yüzden bir bakıma ilk magi bizzat Zerdüşt'ün kendisi olmaktadır. Magi sözcüğü aynı zamanda, Pers sarayında önemli işlevi olan erdemli adam anlamına da gelmektedir.⁹¹

⁸⁸ R. Graves, *N.L.E.M.*, New York, 1959, s. 321.

⁸⁹ E. Mc N. Burns-P. L. Ralph, *World Civilizations*, New York, 1982, s. 70.

⁹⁰ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 104-vd.

⁹¹ M. J. Vermaseren, *Mithras, The Secret God*, London, 1963, s. 18-vd.

Magilerin Pers sarayındaki konumları hakkında ve saraydaki demokratik gelişmelerde oynadıkları rol hakkında Herodot oldukça ayrıntılı bilgiler vermektedir. Hatta Herodot, Kambyses'in ölümünden sonra krallığın magilerin eline geçtiğini yazmaktadır.⁹²

Magi rahipliği kökeni Med kabilelerinden gelen bir rahiplik kurumudur. Bu rahipler eski Aryan kültüründen gelen birtakım dinsel törenlerin gerçekleştirilmesi görevlerini üstlenmişlerdir. Magiler, Cambyses döneminde, eski Med düşüncelerine bağlılıklarından dolayı Pers hegemonyasına karşı ayaklanmışlardır. Kovuşturmaya uğratıldıkları dönemde, ilkel Aryan inançlarının temel biçimlerinin korunduğu Azerbaycan'da dağlık bölgelerde yaşayan topluluklarla uzun süre ilişkilerini devam ettirmişler⁹³ ve kökenleri Persler'e ait olmayan bazı tanrı ve tanrıçalara ait dinsel işleri yürütme görevlerini üstlerine almışlardır.⁹⁴ Örneğin, Zerdüştlük öncesi Aryan mitolojisinde ve Zerdüşt'ten sonraki dönemde oldukça önemli bir yere sahip olan ateş, magiler arasında da çok önemli bir yer edinmiş ve ateşin kutsallığı magilerce devam ettirilmiştir.⁹⁵

Pisagor (M.Ö.570-450) gibi büyük Grek düşünürleri Babil'deki magileri ziyaret etmişlerdir.⁹⁶ Grekli düşünürlerin ve yazarların cahillik veya önyargı ile magilere Persli ruhban sınıfı demeleri yanlıştır. Gerçekten de her ne kadar dinsel görevler üstlenseler de bütün bu işlerin tekeli onların elinde olmamıştır. Magi rahipleri Sasaniler dönemine kadar bir tarikat gibi kalmışlardır. Bu dönemde Zerdüştlük inancını düzenleyen resmi rahipler olarak görev yapmışlar ve Zerdüştlüğün fanatik savunucularından çok daha önceleri ateş rahipleri olmuşlardır.⁹⁷

Firmicus Maternus magiler hakkında şunları belirtmektedir: "*Pers ülkesinin sınırlarında yaşayan Persler ve bütün magiler ateşi tercih edip, onun bütün diğer bütün elementlerden üstün olduğunu düşünmüşlerdir. Bu yüzden, erkek ve kadın imajına ateş maddesini atfederek, iki cinsin iktidarının doğallıyla ilgili olarak ateşi*

⁹² Herodot, *Herodot Tarihi*, III:68-81 ve III:126.

⁹³ R. Graves, *N.L.E.M.*, New York, 1959, s. 311.

⁹⁴ A Christensen, "Sassanid Empire", *C.A.H.*, vol. XII, Cambridge, 1975, s. 119.

⁹⁵ M. S. Bilgin, *Yazatalar ve Homa: Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996, s. 132.

⁹⁶ J. Goldwin, *Mystery Religions in the Ancient World*, London, 1981, s. 72.

⁹⁷ R. Graves, *N.L.E.M.*, New York, 1959, s. 311. Magiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. E. M. Butler, *The Myth of the Magus*, New York, 1948 ve J. H. Moulton, *The Treasure of Magi, A Study of Modern Zoroastrianism*, Oxford, 1917.

iki güce böldüler. Betimledikleri kadın üç farklı yüz ifadesi olan ve yılanı canavarlarla sarılmış şekildeydi. Bu betimlemeyi, patronları ile farklı görüşte olmamak için yaparlar. Tanrıçalarının her yanında yılanlarla donatılmış şeytan olmasını isterler ki böylece onu şeytani şeylerle süslemiş olurlar. Taptıkları erkek bir sığır hırsızdır ve onun kültü ateşin gücü ile ilgilidir. Peygamber kuşaktan kuşağa gelen bilgiyi şu sözleri söyleyerek aktarır: (*mysta booklopies syndexie patros agauou*) 'Yoldaş! Şanlı babanın elleriyle alkışlayıp, dikkat çekerek, sığır çalma törenine başla.' Onlar, babayı Mithra diye adlandırırlar. Kültünü gizli mağaralarda pratik ederler. Öyleki pis ve karanlık mağaralarda güneşin yüceliği ve parlaklığından kaçınırlar. Ey kutsal ve gerçek olan maneviyat! Ey barbar yasanın tiksindirici icatları! Siz onun suçlarını kabul eder, tanrı olduğunu düşünürsünüz. Bu yüzden mağara tapınaklarında Pers ayinleri yapan ve bu kült için oranın uygun olduğunu bildiren Magiler, niye Pers gelenekleri arasından yalnızca bunu pratikte uyguluyorsunuz? ...⁹⁸

C. 1. i. Magilerin Görevleri

Akhemenidler döneminde önemli işlevi bulunan magi rahip sınıfı Med kökenliydi.⁹⁹ Bir magi rahibi olmadan kurban töreni yapılamazdı.¹⁰⁰ Kurban törenini yönetmek işi yanında ayrıca rüyaları yorumlamak üzere orduda da bulunurlardı. Yeni kral tahta çıkarken tapınağın önünde yapılan törende önemli rolleri vardı. Gençlerin eğitilmesi ve kral mezarlarının bekçiliğinden de sorumluydular. Toplumdan soyutlanmış farklı bir grup oluşturan magilerin, yakın akrabaları ile evlenmeleri olasıydı. Ölülerini gömen Persler'den farklı olarak, cesetlerini yabani hayvanların parçalaması için açıkta bırakırlar, etler yendikten sonra, kalan kemikleri gömülürdü.¹⁰¹

İran'da magi rahipleri alt sınıflara bölünmüş olarak karşımıza çıkan özel bir sınıf oluşturdular. Yaşamlarını farklı dil ve geleneklerin sürdüğü yabancı uluslar içinde sürdüren magi rahiplerinden çoğu kendi inançlarını ısrarla korumaya çalıştılar. Kendi inançlarının sırları onlara ahlaki bir üstünlük verdi. Böylece onları çevreleyen

⁹⁸ Firmicus Maternus, *De Errore Profanarum Religionum*, 5: 1.2.

⁹⁹ V. Sevin, "Anadolu'da Pers Egemenliği", *A.U.Ans.*, c. II, İstanbul, 1982, s. 330.

¹⁰⁰ Herodot, *Herodot Tarihi*, I; 131.

¹⁰¹ V. Sevin, a. g. e., s. 330.

cahil halklar üzerinde üstünlük sağladılar. Anadolu'daki rahipliğin İran'da olduğu gibi babadan oğula geçerek süren bir kabilesel kalıtsallık olması büyük bir olasılıktır. Daha sonra zamanla yabancıların külte kabul edilmesine başlanması ile birlikte farklı sınıflar arasında sabit bir hiyerarşi oluşmaya başlamıştır. Fakat kutsal inançların ve pratiklerin kendi arasındaki uçurum bazı ayrıcalıklarla korundu. Böylece bu mistisizm kültürü daha da ilginç kılarak bir oranda seçkinliğinin korunmasına – artmasına- neden oldu.¹⁰²

Kaldelilerin yıldızlarla ilgili dini M.Ö. VI. yüzyıldan itibaren kendini göstermeye başlamış ve bu dönemde Babil imparatorluğu kısa süreli ikinci bir parlak dönem yaşamıştır. Bu imparatorluğun yıkılmasından sonra doğudan ve batıdan kaynaklanan yeni düşünceler önce Persler sonra Grekler tarafından Fırat vadisine getirilmişlerdir. Babil'in resmi rahipleri olan Akhameniş kralları döneminde, magi rahipleri (ya da başka bir deyişle Pers rahipleri) bölgeye gelmiştir. Bu rahiplerin bıraktığı etkiler, daha sonra bölgeye gelecek olan Grekleri etkilemiştir. Selevkidler döneminde Grekler bölgedeki magilerle ve yıldız diniyle oldukça yoğun ilişkiler kurmuşlardır.¹⁰³ Phtyagoras, Democritus ve diğer filozofların magilerin öğretileri olarak anlattıkları yanında birçok efsane bu kutsal sınıfın gücünü kanıtlamaktadır.¹⁰⁴

Antik Aryan mitolojisinin en önemli yaratıcıları olan Med rahipler sınıfını oluşturan magiler,¹⁰⁵ Zerdüştlüğün, Mithra'nın sert, özellikle savaşçı yanlarını, kabul etmemesi karşısında bizzat kendilerinin koruması altında Mithraizm'i yaşatmaya devam ettirmişler¹⁰⁶ ve Mithra'nın çevresindeki dinsel inançları geliştirmişlerdir. Magiler batıya doğru yayıldıkça da farklı düşünsel çevrelerin etkilerinde kalıp Mithra tapınıminde farklılıklar oluşmasını sağlamışlardır.¹⁰⁷

¹⁰² F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 29-vd.

¹⁰³ F. Cumont, *Astrology and Religion Among the Greek and Romans*, New York, 1960, s. 16-vd. Gösterişli giyisileriyle Magiler, gerçekte pelerin ve pantolonu ile Mithra'nın kendisi, Grek ve Roma dünyasına oldukça ekzotik görünmüşlerdir. (19. Yüzyılda Japon kimonosunu gören Avrupalılar gibi) Mithra tarafından giyilen Fryg başlığı da doğulu kültürlerin sembolü olmuştur. Bkz. J. Goldwin, *Mystery Religions in the Ancient World*, London, 1981, s. 107.

¹⁰⁴ F. Cumont, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, New York, 1956, s. 138.

¹⁰⁵ M. S. Bilgin, *Yazatalar ve Homa: Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996, s. 22.

¹⁰⁶ M. S. Bilgin, a .g. e. s. 111.

¹⁰⁷ M. W. Meyer, *The Ancient Mysteries*, New York, 1987, s. 199.

C. 1. ii. Magilerin Anadolu'ya Gelişleri ve Buradaki Etkinlikleri

Darius ve Xserxes'in kovuşturmalarından kaçıp, Anadolu'ya geçen magiler, Mithra geleneğini de birlikte getirmişlerdir. Anadolu'dan önce, Mithraizm'in önemli duraklarından biri de Suriye olmuştur. Duro-Europos'da yapılan kazılar, magilerin batıdaki çalışmalarını açıkça göstermektedir. Burada, güçlü bir Güneş Tanrısı olarak kabul gören Mithra için yapılan büyük bir Mithraeum ortaya çıkarılmıştır. Bu tapınakta iki magi rahibi, ibadet kıyafetleriyle resmedilmişlerdir. Bundan başka Suriye'de bulunan Mithraeum'un duvarlarında yer alan yazıtta, Maximus adındaki biri ismen Magus (magi) olarak adlandırılmıştır.¹⁰⁸ (Resim 2 ve 3)

Akhamenidler döneminde Pers kolonizasyonuna uğrayan Anadolu'da oluşan Pers soyluları yanında (toprağı ele geçirerek toprak beyleri konumuna gelenler) aynı zamanda bu yarımada da bir Pers din adamı sınıfı oluşmuştur. Bu grup, Pontus bölgesinde Zela'da, Lydia bölgesinde de Hierocaesarea'da çalışmaktaydılar. Magi rahipleri ya da diğer deyişle *magousaioi* veya *pyrethes* (ateş yakıcılar) Yakın Doğu'ya yayılmışlardır. Yahudiler gibi, magiler kendi ulusal geleneklerini ve dinsel ayinlerini gittikleri yerlerde de uygulamışlardır, korumuşlardır. Yazıtlar üzerinde yapılan yakın araştırmalar Anadolu'daki Pers kolonileri tarafından kullanılan ya da en azından yazılan dillerin Aryan kökenli olmadıklarını Semitik bir lehçe olan Arami kökenli olduğunu göstermiştir. Akhamenidler döneminde bu dil, Dicle'nin batısındaki bütün ülkelerde diplomatik ve ticari bir dil olarak kullanılmıştır. Kapadokya'da ise Hellenistik dönemde Grekçe yavaş yavaş onun yerine geçene kadar edebi ve dinsel dil olarak kalmıştır. Bu konu Anadolu'ya göç etmiş magilerin tarihi ile açıklanabilir. Magiler, Anadolu'ya doğrudan Persepolis ve Susa'dan değil, Mezopotamya'dan gelmişlerdir. Dinleri, Babil'deki güçlü din adamları sınıfından etkilenmiş ve Kaldeliler'in teolojisi kendini Zerdüştlük üzerine empoze etmiştir. İki dinin kutsallıkları belirlenirken, efsaneler birleştirilmiş ve astroloji ile bilimsel gözlemler Persler'in mitleri arasına kaynaşmıştır. Ahura Mazda, Bel; Anahita, İştâr; Mithra da Şamaş (Güneş Tanrı) olmuştur. Bu yüzden Mithra daha sonraki dönemlerde Roma misterlerinde Sol Invictus olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütün bunun sonucu Mithra

¹⁰⁸ M. S. Bilgin, *Yazıtalar ve Homa: Aryan Mitojisi*, İstanbul, 1996, s. 112. Roma'daki Santa Prisca Mithraeum'unda ise bu kez magiler, kırmızı cübbe ve kırmızı başlık giymiş şekilde resmedilmişlerdir. Bkz. a. g. e., s. 112.

misterleri Roma'daki sanata yansımış ve Roma'nın dinsel törenlerinde astronomik semboller olmuş.¹⁰⁹

Persler'den önce Mezopotamya'ya geçip buradan da Anadolu içlerine sızan magiler Anadolu'da Mithraizm'i yayıp onun törenlerini Kapadokya'dan Lydia'ya kadar Anadolu'nun bütün bu coğrafyasında M.S. V. yüzyıla kadar sürdürmüşlerdir.¹¹⁰ Anadolu dışında, daha batıda magi rahibi varlığına kanıt olarak David Magie, eserinde Rodos adasında bir güneş rahibinin varlığından söz eder. Her ne kadar bunun bir magi olup olmadığı tartışma konusu ise de, adada güneş tapınımını göstermesi açısından önemlidir.¹¹¹

C. 1. iii. Hellenistik Dönemde Anadolu'da Magiler

Aşağıda daha ayrıntılı göreceğimiz gibi, Hellenistik dönemde bilindiği gibi milletler kültürel anlamda birbiriyle bir etkileşim sürecine girmişler ve karşılıklı alışverişlerde bulunmuşlardır. Ayrıca dinsel gelişmelere baktığımızda, dinlerin birbirine benzetilmeye çalışıldığını, başka bir deyişle, ortak özellikteki tanrılar etrafında benzerlikler kurulup yeni anlayışlar getirildiğini bilmekteyiz. Bu ortaklıklar kurulurken hiç şüphesiz din adamları da ortak çalışmanın içine girmişlerdir. İskender'in Pers imparatorluğunu ele geçirmesi ile birlikte de Grek din adamları ile Pers din adamları törenlerde benzer yaklaşımlarda bulunmuşlardır. Bu durumu İskender döneminde, onun seferlerine katılarak bizzat gördüklerini yazan Arrianos, Pers sarayındaki bir törenden şöyle bahsederek pekiştirir: "İskender genel bir ziyafet düzenledi. Bu ziyafette kendisi ortada oturdu ve etrafında çepeçevre, en yakınında Makedonyalılar, onlardan sonra sırasıyla Persler, daha sonra da öteki milletlerden rütbeleri veya hizmetleri dolayısıyla üstün bir mevki olanlar oturdular. Kendisi ve etrafındakiler şarap karma kabından kadehlerini doldurarak, aynı sunuda bulundular. Bu sırada Helen kahinleri ve magiler başlangıç kurbanını sundular."¹¹²

Darius'un imparatorluğunun çökmesi, doğdukları ülkeden uzak ve oldukça geniş bir alana yayılmış magilerin yok olacağı gerçeğini gündeme getirmişti. Fakat, bunun tam tersi oldu. Magiler, büyük kralın ve onun satraplıklarının yönetimi

¹⁰⁹ F. Cumont, *Oriental Religions in Roman Paganism*, New York, 1956, s. 144-vd.

¹¹⁰ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 11.

¹¹¹ D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, I, Princeton, 1959, s. 58.

¹¹² Arrianos, *İskender'in Anabasisi*, c. II, VII; II. 8, çev. İ. Örs, İstanbul, 1945, s. 121.

altındaki korunma kadar etkili korunmayı Büyük İskender'in halefleri altında da buldular.¹¹³

Greklere dünyasına Pers dogmatizmini götüren magiler, Anadolu'da Hellenize olarak burada Mithra tapınımını yayarken,¹¹⁴ Grek kültürüne coğrafi açıdan yakın olmaları nedeniyle de bu kültürden etkilenmiş ve kendi kültürlerini yabancı olan Grekler'in kültürleriyle birleştirmişlerdir. Birleşmede Helen düşüncesiyle harmonize etmek için yapılacak iş, eski pratiklerin belirlenmesi zorunluluğu idi. Zerdüştlüğün cenneti Olympos olarak gösterildi. Ahura-Mazda, Zeus ile; Verethranga, Heracles ile; Anahita kendisine boğa kurban edilen Artemis Tauropolos ile özdeşleştirildi. Babil'de Shamah'ın eşi olarak gösterilen Mithra, doğal olarak Helios'a benzetildi. Fakat Mithra asla Helios'a teslim edilmedi. Bunun en güzel kanıtı duaların tercümesinde onun adı Persli adıyla yani 'Mitra' olarak söylenmesidir.¹¹⁵

Hellenistik dönemde dinlerin ve kültürlerin birbirleriyle karışması sonucu; Armenia, Phrygia, ve Lydia'da birçok magi rahibi, daha sonra Yahudilerin yapmış oldukları gibi, yerlerinden ayrıлып kendilerini aktif propagandaya adanmış ve çevrelerinde birçok yandaş bulmuşlardır. Sonra Hıristiyan imparatorlar tarafından kovuşturulmaya uğratıldıklarında önceki özel durumlarına dönmeye ve gün geçtikçe daha da çekilmez olan bir sertliğin içine düşmeye zorlanmışlardır.¹¹⁶ Anadolu'da magi varlığına arkeolojik kanıt olarak Gürses'deki küçük bir kilisede bulunan resimler önemli ipuçları vermektedir. Kilisenin altındaki kemerli mezarın iç kısmında, büyük olasılıkla XI. veya XII. yüzyıla tarihlenmiş resimlerde Meryem'in melekler tarafından taçlandırıldığı betimlemenin sol kısmında magi rahiplerinin resimleri vardır.¹¹⁷

Zamanla eskimesine rağmen kuşaktan kuşağa aktarılmış geleneklere bağlı Kapadokya'daki magi rahiplerinin tutucu ruhu sayesinde, Hıristiyanlığın zaferinden sonra bile Mithraizm'in gücü azalmamıştır. St. Basil, onun etkisinin M.S. IV. yüzyıl sonlarına kadar var olduğunu belirtir. Hatta Anadolu'daki Zerdüştlük unutulduktan sonra bile Pers misterlerinin İtalya'da devam ettiği kesindir. Temel yenilik duaların

¹¹³ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 11.

¹¹⁴ M. J. Vermaseren, *Mithras, The Secret God*, London, 1963, s. 20 ve 21.

¹¹⁵ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 20-vd.

¹¹⁶ F. Cumont, a. g. e., s. 15.

¹¹⁷ R. M. Harrison, "Churches and Chapels of Central Lycia", *A.S.*, XII, 1963, s.142, n.121.

Pers dilinde değil; Grekçe ve sonradan Latince olmasıdır. Dilin Latince olması ile orijinal olarak sözden yazıya aktarılan Hellenistik dönemdeki dualar ve ilahilerin kaybolması önlenmiştir. Fakat yeni çevrelerde yapılan bu gerekli değişim bile Mithraizm'in Pers kökenlerini asla unutturamamıştır.¹¹⁸ Mitchell de Kapadokya bölgesindeki magilerin varlığından söz edip, onların buradaki etkinliklerinin M.S. 370 yıllarına değin sürdüğünü belirtmektedir.¹¹⁹

C. 1. iv. Roma İmparatorluğu'nda Magiler

Aşağıda daha ayrıntılı göreceğimiz gibi, Mithraizm'in Roma'ya götürülmesinde de dolaylı yoldan rol oynayan magilerin Roma'ya ilk ayak basışları Nero'nun taç giyme törenleri sırasında gerçekleşmiştir. Armenia kralı Tiridates I'in ülkesini Roma topraklarına katmak için geldiği sırada yanında magi rahipleri de vardır. Nero bu dinle gizliden gizliye de olsa ilgilenmiş, magilerden tapınım ile ilgili bilgiler almıştır.¹²⁰

C. 1. iv. a. Hıristiyanlık İçerisinde Magiler

İncil'de de magiler hakkında bilgiler vardır. İsa'nın çocukluğuna tapan magiler hakkında popüler Hıristiyan efsanesi bize magilerden gök bilimciler olarak bahsederek, bilgi verir. Buna göre; *"İsa, kral Herodes'in zamanında, Yahudiye'nin Beytelhem kasabasında doğduğu sırada doğudan Jerusalem'e gök bilimciler geldi. 'Yahudilerin yeni doğan kralı nerede?' diye soruşturuyorlardı, 'çünkü onun yıldızını doğuda gördük ve ona tapmaya geldik'*

Gelgelelim kral Herodes bunu duyunca sarsıldı. Onunla birlikte tüm Jerusalem de sarsıldı. Herodes halkın tüm başrahiplerini, dinsel yorumcularını topladı ve onlara Mesih'in nerede doğacağını sordu. 'Yahudiye Beytelemi'nde' diye yanıtladılar, çünkü peygamber aracılığıyla şöyle yazılmıştır: Ey Yahudiye bölgesindeki Beytelhem! Yahuda yöneticileri arasında hiç bir bakımdan en önemsizi değilsin, çünkü senden halkım İsrail'i güdecek bir yönetici çıkacak.

Bunun üzerine Herodes gizlice gökbilimcileri yanına çağırdı, yıldızın ne zaman görüldüğünü onlardan tam olarak öğrendi ve onları şu sözlerle Beytelhem'e gönderdi: "Gidin, çocuğa ilişkin herşeyi inceden inceye araştırın. O'nu bulunca da

¹¹⁸ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 28.

¹¹⁹ S. Mitchell, *Anatolia: Land, Men and Gods in Asia Minor*, I, Oxford, 1993, s. 173.

¹²⁰ M. J. Vermaseren, *Mithras, The Secret God*, London, 1963, s. 23-vd.

bana haber iletin ki, arınızdandan ben de varıp ona tapınayım. Adamlar kralın sözünü dinleyerek yola koyuldular. Doğuda gördükleri yıldız önlerinden gidiyordu. Çocuğun bulunduğu yerin üzerine varınca orada durdu. Yıldızı görünce büyük bir sevinç duydular. Eve girdiler, annesi ile Meryem çocuğa gördüler, yere kapanarak O'na tapındılar. Değerli şeylerle dolu sandığı açıp O'na armağanlar sundular.”¹²¹

Matta da, magilerin bakış açısına değinirken, Hıristiyanlığın gelmesi ve Persler'in başkentindeki Hera tapınağında ortaya çıkışlarının yer aldığı öyküyle devam etmektedir.¹²² Hıristiyan dünyasının ilk tarihçilerinden Philippus'un M.S. IV. yüzyılın sonu ve V. yüzyılın başlarında yazdığı, bu gün orijinali kayıp olan fakat daha sonraki tarihçiler tarafından kullanılan eserinde magilerle ilgili birtakım olaylar anlatılmaktadır.¹²³ Konumuz açısından önemli olan, M.S. V. yüzyılda bile magiler hakkında bilgi veren eserlerin olması, başka bir deyişle bu yüzyıla kadar magilerin bir şekilde Hıristiyanlık ile birlikte olsa da etkilerini devam ettirmiş olmalarıdır.

B. 1. v. Magilerin İbadetleri

Magilerin ibadetleri ve arada yaptıkları törenler Avesta litürjisini çağrıştırmaktaydı. Ateş sunağının önünde rahip kutsal bir balta tutarken, ibadet edenler ezberden dualar okurlardı. Aynı sunu; süt, yağ ve bal ile de yapılıyordu. Aynı zamanda rahip, kutsal ateşin kirlenmesini engellemek için önlemler de alıyordu. Tanrıları, ortodox Zerdüştlüğün tanrılarıydı. Zeus ve Jupiter gibi, gökyüzünün kutsallığını devam ettiren Ahuramazda'ya tapıyorlardı. Bunun altında da Anahita (Anaitas, Sular Tanrıçası), Atar (ateşin kişileştirilmesiyle oluşan tanrı), ve özellikle saf ışık olan Mithra vardı. Yani, Anadolu'daki magilerin dininin temeli Zerdüştlük idi. Fakat bu batıya doğru ilerledikçe yerini Mithra misterlerine bırakmıştır.¹²⁴

Tarihsel olarak magi rahiplerinin çalışmalarını anlattığımız yukarıdaki açıklamaların yanında bunların nasıl ibadet ettikleri hakkında bilgiyi de M.S. II.

¹²¹ *İncil'i Şerif, İsa Mesih'in Yeni Ahit Kitabı*, Matta, 2: 1-12, İstanbul, 1967. Burada Herodes, M.Ö. 40 ve 4 yılları arasında Roma imparatorluğunun desteğiyle Yahudiler'e krallık yapmış kişidir. Magiler hakkındaki Hıristiyanlık efsaneleri için bkz. J. R. Hinnels, "The Questions Asked and Not To Be Asked", *S.M.*, Roma, 1994, s. 11.

¹²² K. Weitzman, "Representations of Hellenic Oracles in Byzantine Manuscripts", *Mansel'e Armağan*, c. I, TTK, Ankara, 1974, s. 399. Burada doğu mistisizminin Hıristiyan özü içerisinde yenilenmesi ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

¹²³ Philippus'dan alıntı F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 22.

¹²⁴ F. Cumont, *Oriental Religions in Roman Paganism*, New York, 1956, s. 145.

yüzyılda yaşamış Grekli hatip Lucianos *Menippus* adlı eserinde vermektedir. Eserde konumuzla ilgili bilgiler, olayın kahramanı Menippus'un bir arkadaşı ile yaptığı konuşmanın geçtiği 6.ve 9. bölümdedir. Konuşma şöyle gelişir:

“Menippus – Bu umudumda düş kırıklığına uğramıştım. Bu yüzden hala öncekinden daha huzursuz durumdaydım. Her ne kadar gerçeğin bilinmezliği konusunda aptal olduğum düşüncesiyle kendimi teselli etsem de, daha anlayışlı insanların bulunduğu bir gruptaydım. Bir zaman sonra, bu sorunlar üzerinde düşünürken magilerden birinin yanına Babil'e gitmeye karar verdim. Zerdüştün öğrencileri ve halefleri olan magiler, duyduğum kadarıyla birtakım büyü ve seremonilerle Hades'in kapılarını açmaya rehberlik edeceklermiş. Sonuçta huzursuzluğumu gidermek için onlardan birisiyle konuşmanın iyi olacağını düşündüm ve sonra Boeotialı Thiresias'dan onlardan birini bulmasını rica ettim ve gidebildiğim kadar hızlı bir şekilde Babil'e gittim. Oraya varınca kır saçlı ve büyüleyici sakalıyla, etkileyici yeteneklere sahip akıllı bir Kaldeli ile konuştum. Adı Mithrobarzanes idi. Yalvarmalar ve yakarmalar sonucunda, ne pahasına olursa olsun yolculuğumda rehberim olmasını sağladım.

Derken adam beni aldı ve önce yirmi gün boyunca, yeni ayın doğuşuyla sabahın ilk saatlerine kadar Fırat nehrine götürüp beni yıkadı. Bundan sonra, iyi takip edemediğim çok uzun konuşmalar yaptı. Oyunlardaki yeteneksiz oyuncular gibi çok hızlı ve anlaşılmaz konuşuyordu. Büyülü konuşmasında sanki bazı ruhları davet eder gibiydi. Büyülü sözler söyleyip, her nasılsa üç defa suratıma tükürdükten sonra konuştuğu ruha bakmaksızın geri döndü. Fındık yiyip, alkol karıştırılmış süt, baldan yapılmış likör (melikraton) ve Choaspes suyu içtikten sonra çimenlerin üzerinde uyuduk.

Magi ilk oruç dersinin yeterli olduğunu düşündüğü zaman, gece yarısı beni Dicle nehrine götürüp temizledi ve bir yandan da fısıltıyla bir şeyler mırıldanırken, meşalelerle ve soğanlarla beni kutsadı. Daha sonra kötü ruhlar zarar vermesin diye bana baştan aşağıya büyü yapıp, etrafımda gezindikten sonra, ben onun arkasında yürüyerek tekrar eve döndük. Bundan sonra gezi için hazırlık yaptık. Medli elbisesine çok benzeyen bir büyücü elbisesi giydi ve hızlı bir şekilde beni de giydirdi. Yanına bir

kap, aslan derisi ve bir lir aldı. Üstelik, eğer birisi adımı sorarsa Menippus yerine; Heracles, Odysseus veya Orpheus olarak söylemem konusunda beni de uyardı.

Arkadaşı – Bundaki amacı neydi Menippus? Ne elbiseler ne de adlar konusundaki nedeni anlayamıyorum.

Menippus – Aslında bütün bunların nedeni bellidir. Herşey misterlere gizlenmemiştir. Hades'den canlı olarak ayrılmamız için magi, benim onlara benzemem gerektiğini ve böylelikle kapıdaki nöbetçinin yanından kolaylıkla geçebileceğimi düşünmüştü. Kıyafet konusunda kendilerine teşekkür ettim. Gezim boyunca magiler beni hızlıca yürüttüler.

Irmağın kıyısına vardığımızda gün ağarmak üzereydi. Magi, törende gerekli olan herşeyi, kayığı, kurbanları ve ekmeği sağladı. Sonunda bütün eşyalarla birlikte suya açıldık. Kader içinde düşen gözyaşlarıyla gemiyle yolculuk ettik. Irmak boyunca sürüklendik ve Fırat'ın kaybolduğu bir bataklık ve gölün içine girdik. Burayı geçtikten sonra; çölleşmiş, ağaçlı ve güneşsiz bir yere geldik. Sonunda burada Mithrobarzanes'in liderliğinde karaya yanaştık. Bir çukur kazdık, koyunları öldürüp, kanlarını çukurun etrafını serptik. Bu arada bir büyücü yanan bir meşale tuttu ve artık alçak bir ses tonunda mırıldanmayıp, bütün ruhları uyandıracak kadar eziyet verici ve kızgın bir tonda, yüksek sesle bağırmaya başladı.

Anladığım sözcükler “gecenin kraliçesi Hecate ve uğursuz Persephonia” idi. Bu isimlerle birlikte birçok heceli, anlamsız sözcüklerle yabancı sesleri birbirine karıştırıp magi kendinden geçti.”¹²⁵

C. 2. Babil'de Mithraizm'e Yapılan Yenilikler

Babil; astronominin, yıldız tapınımının ve astrolojinin merkezi olmuş ve bu kavramlar buradan tüm dünyaya yayılmıştır.¹²⁶ Astroloji özellikle Magilerin Mithraizm'i yaydıkları dönemde, onların Babil'e varmasıyla birlikte bu yeni kültü etkilemeye başlamıştı.¹²⁷ Yani başka bir deyişle Mithraizm yayılmaya başladığı dönemde, Babil'e gelen magi rahipleri aracılığı ile semitik dinlerin etkilerine girmiştir. Mithraizm'e Astrolojik eklemeler de bu sırada olmuştur. Bu nedenle, yüzyıllar sonra, Roma imparatorluğunda tanrı Mithra'nın gözde olduğu dönemde

¹²⁵ Lucian, *Menippus*, VI- IX.

¹²⁶ F. Cumont, *Astrology and Religion Among the Greeks and Romans*, New York, 1960, s. 4.

¹²⁷ *RE*, XV-2, s. 2134.

astrolojinin gücünü her yerde duyurmaya devam etmesinde magilerin önemli rolleri vardır.¹²⁸ (Resim 4)

Babilliler, kendi doktrinlerini ‘zamanı cennetle birleştirip en yüksek varlık olarak gösteren ve yıldızları tanrılaştıran Mithra misterleri üzerine uygulamışlardır. Fakat bu doktrinler Zerdüş inancını yok etmeden kendilerini bu inanışın üzerine yerleştirdiler. Böylece Pers dininin ilkeleri, Kalde düşüncesi ile birleştikten sonra bu düşünce altında Batı’ya etki etmiştir.¹²⁹

C. 2. i. Tanrı Mithra, Astroloji ve Siyasal Yaşam

Magilerle Kaldeliler arasındaki ilişki güçlü astrolojik bir etkileşimi de beraberinde getirmiştir.¹³⁰ Güneş tanrı Mithra, astroloji ile bir bütünlük sağlayıp siyasal yaşayışa da kendini yansıtmıştır. Kaldeliler’de (Yeni Babilliler) astrolojik açıdan güneş merkezdeydi ve kader güneş ile belirlenmekteydi. Merkezdeki güneş en büyük güçtü ve asla yenilemez olan Mithra bu bağlamda güneş ile bütünleştirilmişti. Güneş tanrı Mithra, kralların kaderini belirleyip onlara zafer sağlıyordu. Özellikle Hellenistik dönemde karşımıza çıkan bu anlayışla kutsallığı olan kral sıradan ölümlünün de üzerindeydi. İskender seleflerinden sonra bu inanış Roma’ya taşınmıştır. Bütün astrologlar için Güneş, kral yıldızı olup seçilmiş birisine hükümdarlık erdemlerini verip onun kral olarak çağırılmasını sağlamaktadır. Bu bağlamda güneş tanrı Mithra yandaşları olan kralları uyruklarından farklı kılarak, onlar üzerinde üstün kılmalarını sağlıyordu. Krallar sürekli başlarında ışın şeklinde taç varmış gibi betimleniyorlardı.¹³¹

‘Magi’ denilen resmi din adamlarının çoğunun oturduğu yer olan Babil özellikle kışları Pers krallarının kalmak için tercih ettikleri yerd. Burada, Kaldeliler’in bilgi dolu ve seçkin teolojisi, iyi hazırlanmış dogmalar bütününden çok daha ziyade geleneklerin toplanmasıyla oluşmuş ilkel Zerdüş inancının yerini almıştır. Sonuçta İki farklı görüş –Zerdüş inancı ile yerel Babil düşünceleri- birlikte

¹²⁸ F. Cumont, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, New York, 1956, s. 164.

¹²⁹ F. Cumont, a. g. e. s. 199.

¹³⁰ M. J. Vermaseren, *Mithras, The Secret God*, London, 1963, s. 21.

¹³¹ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 95-vd. Ayrıca bkz. a. g. e. s. 100. Işın şeklinde taç Selevkos ve Ptolemaioslar’dan taklit edilerek Roma imparatorlarınca da kullanılmıştır. Nero, bu tacı kendi hükümdarlığının bir simgesi olarak benimsemiştir. Bu işaret, politik ve dinsel eğilimlere açık bir sembol olmuştur. Ayrıca bkz. D. Ulansey, “Mithras and the Hypercosmic Sun”, *S.M.*, Roma, 1994, s. 259-264.

benimsenip, kutsal değerler belirlenmiştir. Burada oldukça gelişmiş olan yıldız tapınımı (astrolatry) Persler'in doğa mitleriyle karışmış, Mithra, *Shamash* (Güneş) olarak belirlenirken, Ahuramazda cennet üzerinde egemen olan *Bel* ile, Anahita da *Ishtar* ile özdeşleştirilmiştir. Persler'de Mithra nasıl adalet tanrısı ise o zamanlar Babil'de de *Shamash* adalet tanrısıydı. Kısaca Pers inançları Babil'de çok güçlü değişimlere maruz kalmıştır.¹³²

C. 2. ii. Astrologların Tanrısı Mithra

Doğu'dan Batı'ya geçerken Mithra tapınımı yukarıda da değindiğimiz gibi güçlü bir astroloji etkisi de dahil olmak üzere birçok unsur almıştır. Astrologların tanrısı, zodyak işaretleri ile çevrilmiş, kanatlı ve bir yılanın dolanmış olduğu aslan kafalı tanrı *Aion* (zaman) olarak betimlenmiştir.¹³³

Astroloji, Mithraizm'i popüler yaptığı için hep onunla varolmuştur. Mithra tasvirlerde *Zelvan* (Kronos) şeklinde her şeyin başını ve sınırsız zamanı temsil etmiştir. Aslında tasviri aslan başlı (*Leontokephalus*) olup, vücuduna bir yılan sarılıdır. Elinde tuttuğu anahtar gökyüzünün anahtarıdır. Yılan, güneşin yolunu; dört kanat, mevsimleri; zodyak ve mevsim amblemleri de gökyüzündeki denetimini simgelemektedir. Bazı tasvirlerde insan başlı olup, Medusa'ya benzemektedir. 12 Zodyak işareti on iki ayı simgelemektedir ve her Mithraeum'da sembolleri vardır. Kuzgun, kap, köpek, aslan, gibi simgelerde onun yıldız sistemleridir.¹³⁴ (Resim 5, 5A ve 5B) Milano'daki bir mezar taşı kitabesinde bir magi rahibi bizzat astroloji ile uğraştığını kendisi belirtmiştir. Böylece, aslında Persli ve Suriyeli rahiplerin astronomi konusundaki çalışmaları Latin dünyasında Severus Hanedanlığı'nın sonlarına doğru yer edinen sahte bilime katkıda bulunmuştur.¹³⁵

Astrolojik etkiler yanında Babil'de yeni bir takım mitosların da Mithraizm'e girdiği sanılmaktadır ki bunlardan en ünlüsü Mithra ile ilgili yüksek kabartmalarda

¹³² F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956., s. 10.

¹³³ R. Graves, *N.L.E.M.* New York, 1959, s. 220.

¹³⁴ F. Cumont, a. g. e., s. 107-vd.

¹³⁵ F. Cumont, *Astrology and Religion Among the Greeks and Romans*, New York, 1960, s. 51-vd. Astroloji gibi, büyü de dinsel kökenliydi ve daima dinin gayri meşru kız kardeşi gibi kaldı. Din ve büyü barbar doğunun tapınaklarında birlikte büyüdüler. Persli fatihlerin dinsel doktrinlerinin yayılması ve yerel din adamlarının görüşleriyle karışması Babil'de olmuştur. Büyütcüler kendi gizli geleneklerini, Kaldeliler tarafından belirlenmiş törenler ve formüller ile birleştirdiler. Bkz. a. g. e., s. 185 ve 189.

sıkça rastlanan ve aşağıda ayrıntılı olarak göreceğimiz kutsal boğanın öldürülmesidir.¹³⁶

D. Mithraizm'in Yayıldığı Alan

Epigrafik metinlerin ve heykelsel anıtların bolluğuna rağmen, bunların çok dağınık olması, Mithraizm'in yöresel tarihini çalışmayı zorlaştırır. Yapılabilen bu inancı gördüğümüz ülkelerin ve onu savunanların olduğu yerlerin bir haritasını hazırlamaktır.¹³⁷ (Harita 1)

Genel olarak bakılırsa, Karadeniz kıyılarından, İskoçya'nın dağlarına ve Sahra çölünün sınırlarına, bütün Roma sınır hattı boyunca Mithra ile ilgili pek çok anıt karşımıza çıkmaktadır.¹³⁸

İran, Hindistan, Mezopotamya ve Anadolu'yu kapsayan çok geniş bir bölgedeki en büyük tanrılardan bir olan Mithra, özellikle Roma imparatorluğunda da tapınım görmeye başladıktan sonra Avrupa'da yayılmış ve geniş bir ibadet sahası bulmuştur.¹³⁹

D. 1. Doğu'da Tanrı Mithra

Mithra, Doğu'daki Çin, Moğol ve Türkler'den oluşan toplumların dışında, bilindiği kadarıyla dünyanın her köşesinde öyle ya da böyle kabul görmüştür. Bu toplumlar Zerdüştlükten etkilenmiş bir din olan Mani dininin etkisine girmişler ve Mithra'yı bu doğu halklarının yeni dini; "myşyy bhgyy" yani *Mithra бага* olarak kopya etmişlerdir. Manicilerin myşyy'si, Parthia'nın 'myhr' sözcüğü ile aynı köktendir. Myhr, Partia dilinde güneş anlamına gelmektedir. Maniistler, işte bu myşyy'yi Mithra (Güneş Tanrı) olarak tercüme edip almışlardı. Bhgyy ise Rig Veda'nın Bagha'sı olup, 'takdir eden' anlamına gelir. Bu tanrı Maniistler arasında gerçekten Güneş Tanrı olarak kabul görüyordu. Budist Sogdialılar da Mithra'ya tapıyorlardı. Onlar, Mithra'yı "damext" yani bu dünyanın yargılayıcısı olarak kabul

¹³⁶ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 103. Ayrıca bkz. D. Ulansey, *The Origins of the Mithraic Mysteries*, Oxford, 1989, s. 15-25.

¹³⁷ F. Cumont, a. g. e., s. 39.

¹³⁸ F. Cumont, a. g. e., s. 43.

¹³⁹ O. Hançerlioğlu, *Felsefe Ans.*, c. IV, İstanbul, 1993, s. 168.

ederlerdi. Bu durumda Mithra'ya tapılan coğrafya Afrika dahil, oldukça geniş bir alanı kapsamaktaydı.¹⁴⁰

D. 2. Batı'da Tanrı Mithra

Avrupa'ya baktığımızda Mithra ile ilgili en az anıtın olduğu Batı ülkesi olarak İspanya'yı görürüz. Tanrı Mithra buraya Roma lejyonlarınca getirilmiştir.¹⁴¹ Özellikle M.S. I. yüzyılda İspanya'nın batısında popüler olan Mithra kültürüne ait Merida şehrinde bir Mithra altarı vardır.¹⁴²

Konumuz açısından İngiltere'yi incelediğimizde, İngiliz halkının gerçek dininin yöresel kültler sistemi olduğunu görürüz. M.S. III. ve IV. yüzyıllarda Romano-Keltik olarak bilinen topraklarda, İngiltere'nin güneyinde ve güney doğusunda bazı kutsal yerler ortaya çıkarılmıştır. Mithraizm, İngiltere'ye Romalı askerlerce ve ticari yolla getirilmiştir.¹⁴³ 1953 yılında Walbrook yakınlarında oldukça iyi korunmuş bir Mithraeum bulunmuştur. Bu tapınağın M.S.180'lerde inşa edilmiş olabileceği ve M.S. IV. yüzyıla kadar kullanıldığı tahmin edilmektedir. Tapınakta, Mithra'nın mermerden bir büstü ve ayrıca liturji ile ilgili buluntulara da rastlanmıştır.¹⁴⁴ (Resim 6, 6A, 7 ve 8)

Moesia olarak adlandırılan bugünkü Yugoslavya'da yer alan Roma eyaletindeki Viminacium (bugünkü Kostolac) şehrinde bulunan yazıtların bir çoğunda Mithra'nın adına sıkça rastlanmıştır. Şimdiye kadar yapılan kazılarda Tanrıça Cybele'nin adına sadece bir yazıtta rastlanıldığını düşünürsek, Mithra'nın bu bölgede önemli bir tanrı olduğunu düşünmemiz bir yanlışlık olmaz.¹⁴⁵

¹⁴⁰ M. S. Bilgin, *Yazatlar ve Homa: Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996. s. 115-v.d. Vermaseren de eserinde Mani'nin elbisesinin Magi rahiplerinkine çok benzediğini belirtmektedir. Bkz. M. J. Vermaseren, *Mithras, The Secret God*, London, 1963, s. 52. Manieizm'de Mithra'nın yeri için bkz. W. Sundermann, "The Five Sons of Manichean God Mithra", *M.M.*, Leiden, 1979, s. 777-787. Mithraizm'in doğuda yayıldığı geniş alan hakkında ayrıca bkz. A. D. H. Bivar, "Mithraic Images of Bactria: Are they related to Roman Mithraism", *M.M.*, Leiden, 1979, s. 741-749.

¹⁴¹ F. Cumont, a. g. e., s. 59.

¹⁴² F. J. Wiseman, *Roman Spain*, London, 1956, s. 102.

¹⁴³ R. G. Collingwood, "Britain", *C.A.H.*, vol. XII, Cambridge, 1975, s. 295.

¹⁴⁴ M. Wheeler, *Roman Art and Architecture*, London, 1994, s. 85. Wheeler ayrıca eserinde mertlik ve dürüstlük ile ilgili olarak gördüğü Mithra'yı ticari bir toplumdaki çok askeri bir toplumun tanrısı olarak kabul ettiğini söyleyip, tapınağın içersinde Mithraizm töreni eşyaları ile ilgili buluntuların yanı sıra Minerva, Serapis, Mercury ve Dionyzos'un heykelleri olduğuna da belirtmektedir. Wallbrook Mithraeum'u için bkz. J. M. C. Toynbee, *The Roman Art Treasures from the Temple of Mithras*, London, 1986.

¹⁴⁵ M. J. Vermaseren, *Cybele and Attis: The Myth and the Cult*, London, 1977, s. 143.

Almanya'ya 8. Roma lejyonu tarafından getirilen¹⁴⁶ tanrı Mithra'nın Dieburg'daki tapınağında bulunan büyük kült kabartmalarından bir tanesinde genç Mithra, orak ile kamışları keserken görülür. Mithra burada Romalılar'ın Hasat Tanrısı Satürn'e benzetilmiştir. (Resim 9, 9A ve 9B)

¹⁴⁶ A. D. Nock, *Conversion*, Oxford, 1961, s. 292, n.132.

II. BÖLÜM

MİTHRAİZM'İN DOĞU'DAN BATI'YA GEÇİŞİ

A. Mithraizm'in Anadolu'ya Getirilişi

Mithra misterlerinin popüler bir İran dini olduğu ve Batı'ya Hellenize olmuş magi rahiplerince taşındığı genel gerçek olarak kabul edildiği sürece, İran'dan Roma'ya uzanan sürekli bir zincirin parçası olan tanrı Mithra için Anadolu'lu ipuçlarına inanmak oldukça güç olacaktır. Oysa Anadolu'da da az da olsa ipuçları yatmaktadır.¹⁴⁷ Buna rağmen buradaki gerçek sorun somut kanıtlar olup olmaması değil, Anadolu ile Batı arasında herkes tarafından kabul edilen açık bir ilişkiyi ortaya koymaktır. Amaç, Batı'daki misterlerin oluşturduğu biçimin Anadolu'da benzer ipuçlarını araştırmaktır.¹⁴⁸

Birinci bölümde de değindiğimiz gibi Mithra kültü Anadolu'ya Magi rahipleri tarafından getirilmiştir. Babil'den Anadolu'ya gelen magi rahipleri Armenia ve Kapadokya'ya yerleşerek Mithraizm'i burada yaymaya başlamışlardır.¹⁴⁹ Aşağıda daha ayrıntılı göreceğimiz gibi Romalılar'dan çok önce Persler'in inançları ve kurumları Anadolu'ya taşınmıştır. Anadolu'da Pers inançlarının yayılmasında etkin topluluk hiç şüphesiz magi rahiplerinin oluşturduğu topluluk olmuş ve bunlar sadece Anadolu'nun doğusunda değil, Galatia, Phrygia, Lydia ve hatta Mısır'da yayılmış olarak karşımıza çıkmaktadırlar.¹⁵⁰

A. 1. Anadolu'da Magi Rahiplerinin Etkinlikleri

Magiler, Persler'den çok önce, Mezopotamya'ya geçmiş ve buradan da Anadolu içlerine sızmaya başlamışlar ve Armenia'da Mithraizm'i yaymaya başlamışlardır. Ünlü coğrafyacı Strabon kendi zamanında Kapadokya'da birçok sunağın ateşinin yandığını belirtmektedir.¹⁵¹ Magiler ayrıca çok uzak bölgelerdeki Pontus, Galatia, Phrygia içlerinde de kümelenmişlerdir. Hatta Lydia'da ilk magilerin torunları Cyrus'a atfedilen bir törende ilahilerini söylemişler ve M.S. V. yüzyıla

¹⁴⁷ S. Wikander, *Feuerprister in Kleinasien*, Lundin, 1946, s. 5- vd.

¹⁴⁸ R. Gordon, *Image and Value in Graeco-Roman World: Studies in Mithraism and Religious Art*, London, 1966, s. 148.

¹⁴⁹ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans, T. McCormack, New York, 1956, s. 11.

¹⁵⁰ F. Cumont, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, New York, 1956, s. 139. Aynı görüşü Nock da desteklemektedir. A. D. Nock, *Conversion*, Oxford, 1961, s. 41- vd.

¹⁵¹ Strabon, *Coğrafya: Anadolu*, XII-31.

kadar geleneklerini, tapınım biçimlerini nesilden nesile inançlı bir şekilde aktarmada önemli rol oynamışlardır.¹⁵²

A. 1. i. Magiler'in Varlığına Işık Tutan Merkez: Daskyleion

Batı Anadolu'daki Daskyleion'da bulunan bir kabartmada Magi rahiplerinin etkinlikleri, sırtlarında *padam* d edikleri elbiseleri, ellerinde kutsal *baresman* denilen ve küçük çubuklardan oluşan bir deste ile oldukça net bir şekilde ifade edilmektedir.¹⁵³ (Resim 10 ve 11) Yine bu kabartmada karşımıza çıkan bir çeşit başlık türü olan ve magilerin kullandığı *tiara* dikkat çekicidir. Pers savaşlarına katılmış Grek tiyatro yazarı Aiskhylos, Xserxes'in Greklere karşı yaptığı savaşı anlatan *Persler* adlı eserinde ucu arkaya doğru kıvrık tiara adlı başlıktan söz eder.¹⁵⁴ Herodot da Daskyleion'da Mithrobates adlı bir Pers satrapı olduğunu yazmaktadır ki yine onun verdiği bilgiler ışığında bu dönemde Pers krallığında magilerin oldukça önemli bir konumda olduklarını anlamaktayız.¹⁵⁵

Pers işgalinden başlayıp, Anadolu'da Romalılar'ın egemenliğine kadar geçen süre içerisinde bu bölgede Mithraizm'in yayılma alanlarına baktığımızda şu bölgeler karşımıza çıkmaktadır: Armenia, Pontus (Kerkenes, Trabzon, Amisos, Amesia), Phrygia (Daskyleion, Gordion), Kapadokya (Farasha), Kommagene (Nemrud Dağı, Zeugma, Apameia, Doliche), Kilikya (Tarsus, Yeniuyurt Kale, Anazarbos, Kadirli, Elauisse Sebaste, Alahan, Şar), Lykia (Lymra, Patara), Lydia (Sardis, Selçikler), Galatia, Bergama (Kapıkaya, Taş Kule), Karya (Aphrodisias), Pamfilya (Olympos Dağı).¹⁵⁶ (Harita 2)

¹⁵² M. J. Vermaseren, *Mithras, The Secret God*, London, 1963, s. 20-vd.

¹⁵³ M. S. Bilgin, *Yazatlar ve Homa: Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996, s. 111.

¹⁵⁴ Aiskhylos, *Persler*, çev. G. Dilmen Kalyoncu, İstanbul, 1968, s. 38. Dörner'in 'Nemrud Dağı'nın Zirvesinde Tanrıların Tahtları' adlı eserinin index kısmında mitra sözcüğünü "eski doğu hükümdarlarının başlığı" olarak vermiştir. Bu daha sonra Hıristiyan dünyasına da geçmiştir. Mitre ya da miter olarak yazılan başlık, Katolik piskopos ve başkeşişler ile bazı Anglikan ve Lutherci piskoposlar tarafından kullanılmıştır. Önde ve arkada, kalkana benzer iki parçası vardır; arkasından saçaklı iki parça sarkar. II. yüzyıldan sonra kullanılmaya başlanmıştır. Bu başlık, oruç dönemlerinde, kutsal cuma günlerinde, cenaze törenlerinde, pazar günleri ve yortularda giyilirdi.

¹⁵⁵ Herodot, *Herodot Tarihi*, III:120 ve 126.

¹⁵⁶ Mithraizm'in dünya üzerindeki yayılma alanlarını kitabının sonunda bir haritayla gösteren Cumont, Anadolu'daki yerleri belirtirken yukarıda saydığımız birçok yeri göstermemiştir. Bu kültür hakkında oldukça ayrıntılı bir çalışma olan 'The Mysteries Of Mithra' adlı kitabı yüzyılımızın başında hazırlanmış bir kitap olup, daha sonraki birçok arkeolojik çalışmayı içinde barındırmadığından bu açıdan eksik kalmıştır. Kültürün dünya üzerindeki dağılımlarını görmek içinse bkz. RE, s. 2152-vd.

B. Anadolu'da Mithraizm Sorunsalı

Cumont, Roma'da yoğun olarak manevi ve dinsel huzursuzluğun yaşandığı dönem olan Pompeus devrinde ortaya çıkan Mithraizm'in, Pompeus'dan çok önce Anadolu'da kendini yerleştirdiğini, fakat ne yazık ki tarihin bu dönemi ile ilgili olarak herhangi bir belgeye sahip olmadığımızı yazarak, Zerdüş'tarikatlarının Anadolu'daki gelişimi konusunda doğrudan bir bilgi yoksunluğunun, M.Ö. III. yüzyıldan önce bu bölgede uygulanan Mithra kültü hakkında bilgi elde etmemizi engellediğini belirtmektedir. Ayrıca Cumont, Mithra'ya adanmış tapınakların hiçbirisinin çalışılmadığını¹⁵⁷ kendisinin çalıştığı Trabzon'daki Mithraeum'da bulunan yazıtların çok az ve önemsiz olduğunu, bu ilkel dinin Anadolu'daki konumu hakkında doğrudan sonuçlara ulaşmamızı güç kıldığını bildirerek, bu dini batıdaki ayırdedici özelliklerinden ayırmanın tek yolunun, onun kökenini ve yayıldığı çevresini çalışmaktır diye eklemektedir.¹⁵⁸

Cumont'un görüşü bu gün için de hemen hemen geçerlidir. Gerçekten de Anadolu'daki yayılması sırasında Mithraizm'e ne tür etkiler yapıldığını belirlemek oldukça zordur. Bu süreç için herhangi bir çağdaş kanıtı sahip değiliz. Fakat en azından Mithra ve Anahita'nın yandaşları, bazı geç dönem Akhamenid krallarının (Artaxerxes, Ochus) bu tanrı ve tanrıçaya heykeller diktirdiğini söylemektedirler. Yine Anadolu'daki köklü tanrılardan biri olan Cybele ile özdeşleştirilen ve Mithra'nın eşi sayılan Anahita'nın, Cybele ve Mithra arasında bir ilişkiye yol açtığı da kabul edilmektedir.¹⁵⁹

Mithraizm'i anlatan metinlerin sayısı sınırlı olup, bunların çoğu Mithraizm'in eleştirisini yapan geç dönem eserleridir. Aşağıda daha ayrıntılı göreceğimiz gibi Poryphory'nin eserinin çok az bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır. Özellikle Batı'da tanrı Mithra ve onun misterleri ile ilgili bilgiler tamamen arkeolojik ve ikonografik delillere dayanmaktadır.¹⁶⁰ Bu bağlamda da Mithra çalışması oldukça güç koşullar altında yürütülüp, büyük ölçüde arkeolojiye bağlı kalmaktadır.

¹⁵⁷ F. Cumont, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, New York, 1956, s. 143.

¹⁵⁸ F. Cumont, a. g. e., s. 263, n.16.

¹⁵⁹ H. S. Jones, "Mithraizm", *E.R.E.*, vol.VIII, s. 754.

¹⁶⁰ H. L. Martin, *Hellenistic Religions*, Oxford, 1987, s. 114. Mithraizm'in çalışılmasının zorluğu hakkında ayrıca bkz. M. J. Vermaseren, *Mithras, The Secret God*, London, 1963, s. 13.; R. Gordon, "Mystery, Metaphor and Doctrine in the Mysteries of Mithras", *S.M.*, Roma, 1994, s.103-124; P.

C. Anadolu'da Mithraizm'in Uygulanışı

Mithra kültürünün Anadolu'da nasıl uygulandığını açık bir şekilde gösteren buluntular fazla detaylı olmadığı için, biz bu konuyu işlerken bulabildiğimiz belgelerin yanında onun Anadolu dışındaki uygulamalarına da başvurmak zorunda kaldık.

Anadolu'ya genel olarak baktığımızda, her bölgenin rahibinin kendi dinsel inancını o bölgenin prenslerinin veya asillerinin inançlarına sanki rakip olarak yaratmış gibi olduğunu görürüz. Fakat onların Pers inancından türettikleri veya ona ekledikleri özellikleri saptamak için bu ülkenin dinleri hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Kesin olarak bildiğimiz burada karşılıklı etkileşim olduğudur. Ne yazık ki bunu bilsek bile etkileşimin kesin alanını tam olarak anlayabilmemiz olası değildir. Tüm bu olumsuz bilgi eksikliğine rağmen, eldeki veriler doğrultusunda bu etkileşim, Mithra misterleri ile Anadolu'daki misterler arasında sonradan gerçekleşecek içli dışlı bir birlik için zemin oluşturmuştur.¹⁶¹

C. 1. Kültürün Kutsal Alanları

Herodot, Persler'in geleneklerini anlattığı bölümde Persler'in tapınakları hakkında şöyle der: "*Persler'in göreneklerine gelince işte bildiklerim şunlardır. Tanrı heykeli, tapınak, sunak yapmak gibi şeyler bilmezler; hatta yapanlara deli derler. Bu sanırım onların tanrılara Grekler gibi insan biçimi yakıştırmış olmamalarından ileri gelir*"¹⁶² Fakat, Herodot ne yazarsa yazsın Persler'in tapınakları vardı. Bu ateş tapınakları kale planlıydılar. Kuleye benzeyen bu tapınakların içlerinde, cephedeki taş merdivenden girilen tek bir oda vardır.¹⁶³ (Resim 12 ve 12A) Üçüncü bölümde daha ayrıntılı göreceğimiz üzere bunlardan biri Gordion'da bulunmuştur.

Mithra kültürünün tapınım alanlarına baktığımızda karşımıza iki farklı yer çıkar. Bunlar; Bazısı dağda, bazısı da yer altında olmak üzere mağaraya benzeyen tapınaklar ve Mithraeum denilen tapınım yerleridir.

Beskow, "Branding in the Mysteries of Mithra", *M.M.*, Leiden, 1979, s. 488-vd.; M. Gervers, "The Iconography of the Cave in Christian and Mithraic Tradition", *M.M.*, Leiden, 1979, s. 586.

¹⁶¹ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 17-vd.

¹⁶² Herodot, *Herodot Tarihi*, I; 131.

¹⁶³ V. Sevin, "Anadolu'da Pers Egemenliği", *A.U.Ans.*, c. II, İstanbul, 1982, s. 329.

Mithra kültüründe mağaralar ve dağlar özel bir yere sahiptir. Zerdüştlük'ten gelen bir gelenek olarak, Mithra için de dağlar ve buralardaki mağaralar oldukça önemli yere sahiptir.¹⁶⁴ İbadet yerlerindeki topluluklar küçük topluluklardı. Yüz kişilikten fazla herhangi bir Mithraeum bulunmamıştır. Ordu yerlerinde yer alan tapınım yerleri de genelde küçük yerler olmuştur.¹⁶⁵

C. 1. i. Tapınaklar (Mağaralar)

Boğa öldüren Mithra kabartmalarının yer aldığı ve özel olarak yer altında yapılmış gizli odalar ve mağaralar (spaleum, specus, spelunca, crypta)¹⁶⁶ Mithra yandaşlarının tapınım yerleridir. Mağaranın sondaki nişin tabanının üzerinde bir kabartma yer almaktadır. İbadet edenlerin oturması için sıralar, heykeller ve bazen de resimli dekorasyonlar ve arınmalar için küçük su kaynakları vardır. İkonografi yerel birtakım farklılıklar gösterse de, tamamında sabittir. Kabartmalarda, yaşamın ve dünyadaki her şeyin ondan geldiğini gösteren boğa kurbanı betimlenmiştir. Genel tasvir, Grekler'deki Nike boğa töreninin erken biçimidir. Fakat burada sahnedeki tasvir evrensel bir önem içermektedir. Sahnenin diğer tarafında kutsal ışıktan sorumlu ve Mithra'nın hizmetinde olan Cautes ve Cautupates bulunur. (Resim 13 ve 14) Tasvirin tamamı, tanrının yaşamı verdiği anlatısının olduğu şekilde çevrelenmiştir. Kabartmada; Mithra'nın kayadan doğuşu, kayadaki ateşin ve yağmurun oluşması, av ve boğanın yakalanması, Güneş tanrıya bağlılığın kabulü ve Güneş tanrı ile kutsal yemeği anlatılmaktadır.¹⁶⁷ Aynı mağaranın tavanı da yıldızlarla dekore edilmiştir.¹⁶⁸

Mithra kültürü tapınakları genellikle, küçük kutsal yerler; ya mağaralar (doğal ya da kayanın içine oyulmuş) veya mağaraya benzer şekilde yapılarıdır.¹⁶⁹ Poryphory, *Nympheler'in Mağarasında* adlı eserinde, Homeros'un Odysseus'unun sevimli ve kutsal bir mağarayı anlattığı bölümüne yeni bir yorum getirirken aslında Mithra kültürü törenlerinin kutlandığı yeri şöyle anlatır:

¹⁶⁴ A. V. W. Jackson, *Zoroaster: The Prophet of Ancient Iran*, New York, 1898, s. 34, n. 3. Jackson eserin devamında, Zerdüş'tün dağda ibadeti ile Muhammed'in Arafat'a çıkmasını aynı tutmaktadır.

¹⁶⁵ J. Goldwin, *Mystery Religions in the Ancient World*, London, 1981, s. 98. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. W. Liebeschuetz, "The Expansion of Mithraism Among the Religious Cults of the Second Century", *S.M.*, Roma, 1994, s.197.

¹⁶⁶ M. J. Vermaseren, *Mithras, The Secret God*, London, 1963, s. 37.

¹⁶⁷ A. D. Nock, "The Development of Paganism in the Roman Empire", *C.A.H.*, vol. VIII, Cambridge 1975, s. 428-vd.

¹⁶⁸ M. J. Vermaseren, a. g. e., s. 37.

¹⁶⁹ H. L. Martin, *Hellenistic Religions*, Oxford, 1987, s. 116.

“Mağarada bal ve sürekli akan bir su vardır. Mağaradaki iki kapı insanlara ve ölümsüzlere mağaraya ulaşma olanağı sağlar. Homeros'un Nympheler Mağarası evrenin simgesi olur ve ruhlar evrenin oluşum aşamasına (genesis) inip, oradan ölümsüz krallığa yükselirler. Böylece yeni bir mistere kabul edilen kişiler olarak (mystagogues) Persler, onun öğretisiyle, mağara (grotto) dedikleri yerde bu kültü girerler. İlk Euoboulos'un söylediği gibi Persia yakınlarındaki dağlarda Zerdüşt; her şeyin babası ve yapıcısı Mithra onuruna çiçekler ve pınarlar olan doğal bir mağara atfetti. Çünkü mağara Mithra'nın yarattığı evrenin görüntüsüydü ve simetrik olarak düzenlenmiş her şey kozmik unsurların ve bölgelerin sembolleriydi. Zerdüşt'ten sonra, gerek doğal gerekse yapay olarak misterleri uygulama alışkanlığı mağaralarda diğerleriyle birlikte devam etti. Yer altında ve yer üstünde tanrıları ve kahramanları için tapınaklar, evler ve sunaklar yaptıkları gibi aynı zamanda nympheler için, içinde sular akan evreni simgeleyen mağaralar da yapmışlardır. Birazdan daha gözden geçirecek olursak Naiadların suyun üzerinde yüzen periler olduğunu görürüz. Söylediğimiz gibi, onlar mağaraları yalnızca evrenin sembolü olarak yapmamışlar, aynı zamanda karanlık oldukları için bütün görülmeyen güçlerin sembolü olarak yapmışlardı. Böylece Kronos, okyanusda kendisi için bir mağara hazırlar ve çocuğunu burada saklar. Benzer şekilde Demeter, (kızı) Kore'yi su perileri ile birlikte mağarada büyütür.”¹⁷⁰

Kanımızca, her ne kadar içlerinde somut birer kanıt barındırmassalar da, sonradan Hıristiyanlar tarafından da kullanılan ve özellikle Kapadokya ve Güney Doğu Anadolu'da bulunan mağaraların daha önceden Mithra törenleri için kullanılmış olma olasılığı yüksektir. Burada dikkate alınması gereken nokta, Hıristiyanlığın ilk dönemlerinden beri çekişme içinde olduğu Mithraizm'i unutturma çabaları içersinde olası somut kanıtların Hıristiyanlar tarafından ortadan kaldırılmış olabileceğidir.

C. 1. ii. Mithraeum

Anadolu'daki kutsal alanlar konusunda en önemli kaynaklardan bir tanesi hiç şüphesiz Strabon'un eseridir. Strabon bu konuda şunları yazar: “Anadolu'da Pontos ve Kapadokya yakınlarındaki kısımlara Trokmiler kabilesi sahipti. Buraları

¹⁷⁰ Poryphory, *de antro nympharum*, 6-7.

Galatyalılar'ın oturdukları yerin en tahkim edilmiş olanıdır. Burada insanların sığındığı kutsal bir alan vardır ki buna 'Mithradation' denir."¹⁷¹

Mithraeumlarda yer alan evren imajı ve tanrı Mithra'nın ikonu bu tapınakların yıldızlarla ilgisini ve evrensel anlamını güçlendirmiştir.¹⁷² Bir başka deyişle Mithraeum'un kendisi doğrudan evren olarak algılanmıştır.¹⁷³

Mithraeumlar, karanlık ve penceresizdir. Böylelikle ışık tanrısının gülümsemesinin daha iyi görüldüğü düşünülmektedir. Kutsal sunağın önünde bir antre (pronaos) yer almaktadır. Burası apparatorium denilen kült objelerinin saklandığı ve ibadet edenlerin seremoniler için cübbelerini giydiği oda olarak kullanılıyordu.¹⁷⁴ Karanlık mağaraların ibadet için kullanılması sanırsanız ışığın ya da ateşin önemini daha iyi anlamak ya da anlatmak içindi. (Resim 15 – 15E)

Bir Mithraeum'dan diğerine semboller oldukça şaşırtıcı farklılıklar göstermektedir. Burada bilim adamları yerel sanatçıların Mithraeum'da çalışırken ne yaptıklarını asla anlamadıklarını genel görüş olarak kabul etmişlerdir. Daha derinlemesine gidilirse bu sanatçıların uygun direktifden eksik oldukları ve bunların ustalarının da sembollerin ne anlama geldiklerini bilmedikleri düşünülmektedir. Buradaki semboller; astronomiden metafiziğe, psikolojik sembollerden ontolojik sembollere kadar farklı anlayışlarda oluşturulmuştur.¹⁷⁵

C. 2. Kurban Törenleri

Zerdüştlük öncesi törenler arasında vahşi hayvan kurban edilmesiyle ilgili törenler vardır.¹⁷⁶ Mithraizm'deki kurban töreninin kökenleri buralara kadar gitmektedir. Eski İran mitolojisine göre, ilk insan Gayomart ve ilkel boğa Gosh, bütün yaşamı başlatan ilk yaratılardır. Bu insan-hayvan çifti evrendeki herşeyin, bir insanın bir kurbanı öldürmesinden sonuçlandığını gösteren en eski düşüncelere iyi bir kanıttır. Mithraizm'deki boğa kurban töreni de bu inanışın bir parçası olarak devam

¹⁷¹ Strabon, *Coğrafya: Anadolu*, XII-V-2, Trokmiler: Paphlagonia'nın güneyindeki üç Galat kabilesinden biri.

¹⁷² H. L. Martin, *Hellenistic Religions*, Oxford, 1987, s. 116.

¹⁷³ R. L. Gordon, "The Sacred Geography of a Mithraeum: The Example of Settle Sfer", *J.M.S.*, I, 1976, s. 130.

¹⁷⁴ M. J. Vermaseren, *Mithras, The Secret God*, London, 1963, s. 38.

¹⁷⁵ J. Goldwin, *Mystery Religions in the Ancient World*, London, 1981, s. 98-vd.

¹⁷⁶ R. Graves, *N.L.E.M.* New York, 1959, s. 311.

etmektedir.¹⁷⁷ Mithraizm’de kurban törenini her zaman bir Magi rahibi yapardı.¹⁷⁸ Boğa kurban töreninden sonra boğanın kanıyla yıkanılırdı. Bu yıkanma işlemi yeni ve sonsuz yaşamı elde etme amacı ve ruhu günahlardan arındırmak için yapılmaktaydı.¹⁷⁹

Mithraizm’deki boğa töreninin nereden geldiği sorusuna farklı görüşler de getirilmiştir. Örneğin kimi görüşlere göre, Mithra kültü bu olayı eski Anadolu inançlarının ünlü boğasından almıştır. I. yüzyılın yarısından sonra Phrygia’da ortaya çıkan Magna Mater törenindeki boğa kurbanı ile Mithraizm’deki boğa kurbanı töreni arasında etkilenme olduğu sanılmaktadır. Bu kurban töreni şöyle yapılmaktadır.

“Açık bir platformda boğa öldürülür; kan, aşağıda kazılmış bir yerde duran kaba akıtılır. Odundaki binlerce çatlak içinden kan damlaları çukura akar. Neophyte, akan damlaları kafasına, giysilerine ve vücuduna bulaştırır. Yanaklarına, kulaklarına, dudaklarına ve burun deliklerine kanı sürer. Gözlerine sıvıyı döker ve diliyle kanı yalayıp onu cesurca içer. Bu etkileyici gösteriden sonra kendini topluluğun saygısına sunar. Topluluk, onun günahlarından kurtulduğuna ve bu kanlı vaftiz sonunda tanrıya ulaştığına (eşit olduğuna) inanır.¹⁸⁰

Ulansey, Mithraizm’deki boğa töreninin astronomi ile ilgisini belirterek, buradaki boğanın aslında bir yıldız haritası olduğunu ve M.Ö. V. yüzyıldan beri Grek dünyasında yer alan Perseus ile ilişkili olduğunu açıklamaktadır. Ulansey, Mithra ve Perseus arasında ortak özellikler olduğunu söyler ve şöyle devam eder: “Perseus daima Mithra’nın giydiği gibi bir Frig başlığı ile betimlenir. Perseus’un giydiği bu şapka kutsal bir hediyedir. Her iki tanrının doğumları da benzemektedir. Mithra, bir kayadan; Perseus ise yeraltı mağarasından doğmuştur. Boğa törenindeki silahları da aynıdır. İkisi de elinde hançer tutmaktadır.¹⁸¹

¹⁷⁷ R. Graves, *N.L.E.M.* New York, 1959, s. 318.

¹⁷⁸ Herodot, *Herodot Tarihi*, I;131.

¹⁷⁹ F. Cumont, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, New York, 1956, s. 208. Buradaki kanla arınma işlemi daha sonra Hıristiyanlıkta karşımıza vaftiz töreni olarak çıkacaktır.

¹⁸⁰ F. Cumont, a. g. e., s. 65-vd. Nereden geldiği sorusu tartışılrsa da Bergama’daki ünlü Athena Nike Tapınağı’ndaki boğayı kurban eden Helenistik dönem Nike kabartması tasviri, Roma döneminde Mithra’nın boğayı kurban etmesi tasvirine dönüştüğü genel olarak kabul edilmektedir. Boğa töreni için ayrıca bkz. E. Schewertheim, “Mithras Seine Denkmaler und Seine Kult”, *Z.E.K.*, Freiburg, 1979, s. 35-vd.; H. L. Martin, “Reflections on the Mithraic Tauroctony as Cult Scene”, *S.M.* Roma, 1994, s. 217-224.

¹⁸¹ D. Ulansey, *The Origins of the Mithraic Mysteries*, Oxford, 1989, s. 25 ve 39.

Mithraizm, Zerdüştlük tapınımına bağlı olarak sıkı bir dinsel törene bağlanmıştır. Onun adına yapılan kurban törenleri ayinsel dualarla sunulmuştur. Törene kendini adanmış kişi sunağa yaklaşmadan önce yıkanarak ve kendini kırbaçlayarak bir çeşit arındırma töreni yaparken, elinde kutsal dal demetleri ile sunağa yaklaşırdı.¹⁸²

Herodot, Persler'in kurban törenlerini anlattığı bölümde şöyle belirtir: *“Dinleri Zeus'a kurban kesmeyi gerektirir; kurbanları dağ başında keserler ve Zeus dedikleri tanrısal gök kubbedir. Güneşe, aya, toprağa, ateşe, suya ve rüzgara da kurban ederler. Kurban kesmek için sunak yoktur, ateş de yakmazlar. Kurbanın üzerine kutsal su saçmak, flüt çalma, giyim, kuşam, arpa tanesi gibi şeyleri de bilmezler. Tanrılardan birine bir kurban kesmek isteyen kimse, kurbanı temiz bir yere götürür, başına genellikle mersin dalından bir taç koyar, kurban hangi tanrı için kesiliyorsa, o tanrının adını anar. Kurban kesenin tanrısal yardımı yalnız kendisi için istemeye hakkı yoktur. Bütün Persler için dua ederken kendisi de bunun içindedir. Sonra kurbanı parçalar, etleri pişirtir, yere yumuşak otlar, özellikle yonca serer, etleri bu yaygının üzerine koyar. O, bunları koyunca yanında ayakta duran bir magi tanrıların soy zincirini anlatan dinsel bir ilahi okur. Din, bir magi olmadan kurban kesmeyi yasak etmiştir. Kısa bir duruştan sonra kurbanı keser, etleri toplar ve istediği gibi yapar.”*¹⁸³

Herodot'un burada verdiği bilgilerde yukarıda da değindiğimiz gibi eksiklikler ya da yanlışlıklar vardır. Örneğin, her ne kadar Herodot sunak yok dese de bilindiği gibi Persler Anadolu da dahil olmak üzere bir çok yerde ateş sunakları yapmışlardır.

Mithra'nın boğa kurban töreni ve tapınım yeri mağaralar Platon'da da karşımıza çıkar. Platon'un kardeşleri ve Sokrates'in öğrencileri Glaukon ve Adeimantos ile Sokrates arasında geçen konuşmada Adeimantos, tanrılara yapılan kurbanlar ve yatıştırıcı adaklardan bahsederken bu sözünü ettiği tören Mithra'nın ünlü boğa törenidir. Konu şu şekilde belirtilmektedir: *“Şimdi dedim, insan denen yaratığı eğitimle aydınlanmış ve aydınlanmamış olarak düşün. Bunu şöyle bir*

¹⁸² F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 6. Bu tören bize daha sonra Hıristiyanlıkta karşımıza çıkacak olan vaftiz törenlerini anımsatmaktadır.

¹⁸³ Herodot, *Herodot Tarihi*, I; 131-132.

benzetmeyle anlatayım: Yer altında mağaramsı bir yer, içinde insanlar. Önde boydan boya ışığa açılan bir giriş... İnsanlar çocukluklarından beri ayaklarından, boyunlarından zincire vurulmuş, bu mağarada yaşıyorlar. Ne kımıldanabiliyor, ne de burunlarının ucundan başka bir yer görebiliyorlar. Öyle sıkı sıkıya bağlanmışlarki, kafalarını bile oynatamıyorlar. Yüksek bir yerde yakılmış bir ateş parıldıyor arkalarında. Mahpuslarla ateş arasında dimdik bir yol var. Bu yol boyunca alçak bir duvar, hani şu kukla oynatanların seyircilerle kendi arasına koydukları ve üstünde marifetlerini gösterdikleri bölme var ya, onun gibi bir duvar. Böyle bir yeri getirebiliyormusun gözünün önüne?

-Getiriyorum

-Bu alçak duvar arkasında insanlar düşün. Ellerinde türlü türlü araçlar, taştan, tahtadan yapılmış, insana, hayvana ve daha başka şeylere benzer kuklalar taşıyorlar. Bu taşıdıkları şeyler, bölmenin üstünde görülüyor. Gelip geçen insanların kimi konuşuyor, kimi susuyor.”¹⁸⁴

Boğa töreni Mithra misterleri açısından önemli bir yere sahiptir. Buradaki törenin ardında yatan inanış çerçevesinde, kurban töreni Mithra'ya inananların kurtuluşunu ve yaşamlarının değişimini (transformasyon) amaçlıyordu. St. Prisca'daki yazıtlarda bu değişim yeniden doğum ve dolayısıyla yeniden yaratılma olarak tanımlandı. Bu yeniden yaratılış yalnızca inananlarla ilgili değil, evrenle ilgili tutulmuştur. Mithra anıtlarındaki boğa kurban töreni, yaratılış ve yaşamın bir anını göstermektedir. Boğa'nın kuyruğundan ve hatta yarasından çevreye tahıl saçılmaktadır.¹⁸⁵ (Resim 16 ve 16/A)

Persler de karşımıza çıkan ve Mithraizm ile ilgisi olup olmadığı tam anlaşılamayan ve henüz gerçekten yapılmış yapılmadığı bilinmeyen bir diğer tören de

¹⁸⁴ Platon, *Devlet*, VII – 514. Aynı eserin 201. Sayfasında mağara hakkında şöyle devam eder: “Görünen dünya mağara zindanı olsun. Mağarayı aydınlatan ateş de güneşin yeryüzüne vuran ışığı. Üst dünyaya çıkan yokuş ve yukarıda seyredilen güzellikler de, ruhun düşünceler dünyasına yükselişi olsun.”

¹⁸⁵ M. W. Meyer, *The Ancient Mysteries*, New York, 1987, s. 200. R. Beck de makalesinde, boğa kurban töreninin ruhun yolculuğu için yapıldığını belirtmektedir. Bkz. R. Beck, “In the Place of Lion: Mithras in the Tauroctony”, *S.M.*, Roma, 1994, s. 29. Boğa töreni ve onun diğer kültürlerdeki yeri hakkında ayrıca bkz. J. F. Hansman, “Some Possible Classical Connections in Mithraic Speculation”, *M.M.*, Leiden, 1979, s. 601-vd. Ulansey de eserinde bu konuyla ilgili farklı bir çok görüşü belirtip, bu teorilerin başarısız olmalarına rağmen hepsinin de boğa töreninin temelinde astronomik etkilenme olduğunu kabul ettiklerini belirtmektedir. Boğa kurban töreni ve bunun astronomi ile ilgisi hakkında ayrıntılı olarak bkz. D. Ulansey, *The Origins of the Mithraic Mysteries*, Oxford, 1989, s. 15-vd.

insan kurbanı törenidir. Herodot bu konu hakkında şöyle yazmaktadır: “*Canlı adam gömmek bir Pers geleniğidir. Bana dediklerine göre Xserxes’in karısı Amastris ihtiyarladığı zaman, yeraltında hüküm süren tanrıya yaranmak için, en gözde ailelerden seçilmiş iki kere yedi (yani on dört tane) Pers delikanlısını gömdürmüştür.*”¹⁸⁶

Böylesine acımasız törenlerin Mithra kültü törenlerinde olup olmadığı hala tartışılmaktadır. Klasik dönem eserlerin bazı pasajlarında bununla ilgili olaylar az da olsa yer almaktadır. Vermaseren, imparator Commodus’un biyografisini yazan Lampridius’tan alıntı yaparak, imparatorun bir katil gibi Mithra misterlerini uyguladığını belirtmektedir. Yine bir kilise tarihçisi Socrates’ten (M.S. IV. yüzyıl) alıntıda, İskenderiyeli Greklerin mister kutlamalarında adam öldürdükleri belirtilmektedir. En ilginç, Macaristan’da Güneş tanrıya atfedilmiş bir kutsal yerin kazısı sonucunda buranın altarı içinde insan kemikleri bulunmuştur. Her ne kadar sorun çok tartışmalı olsa da Hadrian, Julian, vb. geç dönem Roma imparatorlarının çıkardığı yasalarda insan kurban edilmesinin yasaklandığı görülmektedir. Kabul edilen genel görüş, Mithraizm’deki insan kurban törenlerinin daha çok Doğu’da görüldüğüdür. Batı’da ele geçen insan iskeletleri de, öldükten sonra kutsal bir yere gömülmüş insanlar olarak düşünülmektedir.¹⁸⁷ Eldeki verileri değerlendirdiğimizde kanımıza göre Anadolu’da Mithraizm’in bu tür bir uygulamasına rastlanmamıştır.

C. 3. Adak Eşyaları

Mithraizm törenlerinde doğrudan eşyası olarak kullanılan malzemeler arasında elimizdeki en somut kanıt Kommagene’deki kült törenlerinde karşımıza çıkmaktadır.

Antiochus I’in uzun kült yazıtının bulunduğu yerde, kabartmaların önündeki küçük sunak birtakım adak eşyalarının tanrılara sunulmasına hizmet ediyordu. Her ne kadar doğrudan tanrı Mithra’ya bir sunu olmasa da, bu tanrılar arasında onun da bulunması konumuz açısından önemlidir. Bu adak eşyaları arasında; bol miktarda günlük, hoş kokulu otlar, kökler ve kurbanlar yer almaktaydı.¹⁸⁸

¹⁸⁶ Herodotos, *Herodot Tarihi*, VII-114.

¹⁸⁷ M. J. Vermaseren, *Mithras, The Secret God*, London, 1963, s. 166-vd.

¹⁸⁸ F. K. Dörner, *Nemrud Dağı’nın Zirvesinde Tanrıların Tahtları*, çev.V.Ülkü, Ankara, 1990, s. 155.

Mithraizm’de önemli bir tören olan boğa kurban töreninde bir takım objeler kullanılmıştır. Özellikle Persler arasındaki kurban törenlerinde önemli rolü olan bir demet ılgın ağaç dalı da Kommagene’de Mithra-Helios-Apollon-Hermes’i, tasvir etmek için kullanılmıştır.¹⁸⁹ Büyük olasılıkla güzel görünüşlü ve hoş kokulu ılgın ağacı da yukarıda değindiğimiz hoş koku veren adak eşyası olarak kült törenlerindeki yerini almıştır.

C. 4. Seremoniler ve Festival

Mithraizm’de etkileyici mum ateşli ibadethaneler seremonilerin başlangıcına ve törensel yemeklere tanıklık etmiştir. Fakat bu törenler hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Törenler hakkındaki bilgilerimizden bazılarını Capua’daki Mithraeum’un duvarlarında bulunan resimlerden öğrenmekteyiz. Burada bir ölü ve yanında bir çelenk betimlemesi vardır. (Resim 17 ve 17/A) Tam olarak tapınımın nasıl olduğu bilinmese de Capua’daki ipuçlarının yanında başka veriler de vardır. Örneğin Poryphory gibi, erken dönem Hıristiyan yazarlardan bazıları, Hıristiyanlık karşısında bu dini yererken ve ona saldırırken Mithraizm hakkında bilgiler vermişlerdir. Fakat yine de esas olarak bilgilerimizi tapınım ile ilgili materyal kalıntılarının olduğu, Doura ve Roma’daki tapınaklardan, İtalya, İngiltere ve Ren ile Tuna sınırları boyunca olan diğer tapınım yerlerinden öğrenmekteyiz.¹⁹⁰

Ateş kültü törenlerinde üzerlerine yağ dökülerek ateşlenen kuru odun parçaları yakılırdı. Bu tören sırasında ateşin önünde ellerinde çubuk demeti tutan rahipler (magiler), keçeden başlık giyerlerdi. Bu başlığın yanaklardan aşağı sarkan uçları ağız da örtüyordu. Daskyleon’da bulunmuş Greko-Pers üslubundaki M.Ö. V. yüzyıl sonlarına ait kabartmaların birinde bu şekilde, ağızları kapalı rahip betimlemelerine rastlanmıştır.¹⁹¹

Mithra törenleri sırasındaki seremonilerde kadeh kullanılmaktaydı.¹⁹² (Resim 18 ve 18/A) Aynı zamanda arınmalar, ya da başka bir deyişle vaftiz için küçük su

¹⁸⁹ F. K. Dörner, *Nemrud Dağı’nın Zirvesinde Tanrıların Tahtları*, çev.V.Ülkü, Ankara, 1990, s. 198.

¹⁹⁰ A. D. Nock, “The Development of Paganism in the Roman Empire”, *C.A.H.*, vol. VIII, Cambridge 1975, s. 429.

¹⁹¹ V. Sevin, “Anadolu’da Pers Egemenliği”, *A.U.Ans.*, c. II, İstanbul, 1982, s. 330-vd.

¹⁹² W. M. Meyer, *The Ancient Mysteries*, New York, 1987, s. 201.

havuzları vardı.¹⁹³ (Resim 19, 19A ve 20) Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Mithra tapınım yerleri genelde mağaralar olmuş ve buralarda çeşitli arınma ve tarikata girme törenleri yapılmış, seremoniler şeklinde yemekler yenmişti.¹⁹⁴ Mithraizm yandaşları seneler boyunca derecelerden geçip, çeşitli mertebelere yükselmişlerse de, en yüksek derece yalnız kahinlere mahsus kalmıştır.¹⁹⁵

Persler arasında Mithra, resmi inançta geniş bir yer işgal etmiştir. Takvimde yedinci ay ve her ayın on altıncı günü ona adanmıştı. Bu dönemlerde onun adına festivaller ve içki sunuları yapılırdı. *Mithrakana* denilen bu festival bütün iç Asya'da ünlenmiş ve günümüz Müslüman İran halkı tarafından kışın başlangıcında kutlanır olmuştur.¹⁹⁶ Persler'in tanrı Mithra için düzenledikleri bu festivalleri yıllık olarak kutlanmaktaydı.¹⁹⁷ Aşağıda daha ayrıntılı göreceğimiz gibi, Anadolu'da buna en güzel örneği Kommagene krallığında yapılan törenler göstermektedir. Burada her ayın on altıncı günü yalnızca kralın doğum günü değil, aynı zamanda tanrı Mithra'ya adanmış gün olarak kutlanmaktaydı.¹⁹⁸

Akhamenidler döneminden beri kutlanan Mithrakana (sonradan Mihragan olmuş) festivali güneşin ürünleri yetiştirip, hayvan sürülerini artırdığı zamandır. Bunun için tanrı Mithra'ya şükran kurbanları sunarlar. Hansman, hala bu törenlerin kutlandığını, Mihragan'daki ateş tapınağına sunular getirildiğini yazmaktadır.¹⁹⁹

Mithraizm'de yeni başlayanlar hariç, tören herkese açıktı. Yeni başlayanlar ise belirli törenlere katılıyorlardı. Özellikle bunlardan başlangıç ya da külte kabul töreni en önemli tören kabul edilmekteydi.²⁰⁰ Seremoniler geç dönemlerde ciddi şekilde yasalaştırılırken, külte katılım törenleri oldukça dehşet verici olmuştur.²⁰¹ Kilise Latinesinin oluşmasında öncülük etmiş, sonraki yıllarda da batıda Hıristiyanlığın kavramlarının ve düşüncesinin şekillenmesinde önemli rol oynamış Hıristiyan yazar

¹⁹³ A. D. Nock, "The Development of Paganism in the Roman Empire", *C.A.H.*, vol. XII, Cambridge, 1975, s. 428.

¹⁹⁴ M. W. Meyer, *The Ancient Mysteries*, New York, 1987, s.199.

¹⁹⁵ A. Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, Ank. Üniv. İlah. Fak. Yay., XI, Ankara, 1995, s. 57.

¹⁹⁶ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 9.

¹⁹⁷ J. B. Noss, *Man's Religions*, New York, 1966, s. 492.

¹⁹⁸ F. Cumont, a. g. e., s. 27

¹⁹⁹ J. F. Hansman, "Some Possible Classical Connections in Mithraic Speculation", *M.M.*, Leiden, 1979, s. 602.

²⁰⁰ A. D. Nock, "Development of Paganism in the Roman Empire", *C.A.H.*, vol. XII, Cambridge, 1975, s. 429-vd.

²⁰¹ J. Goldwin, *Mystery Religions in the Ancient World*, London, 1981, s. 98.

Tertullian, Mithraizm'e kabul törenine katılanların değerlendirme testlerine ve çetin bir mücadeleye katılmak zorunda kaldıklarını, vaftiz edildiklerini veya suyla yıkamayı alınlarını işaretlediklerini belirtmektedir.²⁰² (Resim 21 ve 21A)

M.S. I. yüzyılda yaşamış ve sıkı bir Hıristiyanlık savunucusu olan Justin Martyr de Mithra yandaşlarının törenlerde, ellerine bir ekmek ve şarapla karıştırılmış bir tas su alıp yemek yiyip bir şeyler içtiklerini ve bu arada da bir takım garip sesler çıkardıklarını belirtmektedir. Martyr, şöyle devam eder: *“İsa tarafından değil de, Mithra'nın askerlerince ayıplanacak olan İsa yandaşı askerler olmaktan utanmıyormusunuz? Başlangıçta, mağaranın derinliklerinde, en karanlıkta şehit taklidi yapan adaya bir kılıcın üzerinde taç sunulur ve onun kafasına konur. Fakat aday onu reddeder ve omuzlarınızdan kaydırıp fırlatır ve şöyle der: 'Mithra benim tacımdır.' Mithra'nın onun tacı olduğunu söyleyerek tacı fırlatması ile Mithra'nın askeri olduğunu kabul eder ve bu yüzden başına asla bir taç koymaz. Bunu bir belirleme işareti olarak kullanır.”*²⁰³

C. 5. Kült Personeli

Perslerin tapınaklarının içinde yalnızca magiler vardı. Magiler olmasına karşın, Mithraizm'de yüksek dereceye ulaşacak dinsel bir liderlik veya resmi rahiplik kurumu yoktur. Külte yalnızca erkekler katılabilmekteydi.²⁰⁴ Külte inananlar birbirlerine 'kardeş' derlerdi.²⁰⁵ Aşağıda daha ayrıntılı göreceğimiz gibi, kadınların külte alınmaması Mithraizm için büyük bir dezavantaj oluşturmuştur. Hıristiyanlık, Mithraizm ile mücadelesi sırasında kadın, erkek ayırmaksızın tüm insanları kabul ederek büyük bir avantaj sağlamıştır.

²⁰² Tertullianus, “De Praescription Haereticum”, 2:1. ”Erubescite, commilitones eius iam non ab ipso iudicandi sed ab aliquo Mitrae milite. Qui cum initiatur in spalaeo, in castris uere tenebrarum coronam interposito gladio sibi oblatam, quasi mimum martyrii, dehinc capiti suo accomodatam, monetur obvia manu a capite pellere et in humerum, si forte, transfere, dicens Mithran esse coronam suam. Atque exinde numquam coronatur, idque in signum habet ad probationem sui, sicubi temptus fuerit de sacramento, statimque ereditur Mithrae miles, si deiecerit coronam, si eam in deo suo esse dixerit.

²⁰³ J. Martyr, “First Apology”, 66. 4.

²⁰⁴ A. D. Nock, “The Develepoment of Paganism in the Roman Empire”, *C.A.H.*, vol. XII, Cambridge, 1975, s. 429.

²⁰⁵ *RE*, XV-2, s. 2144.

C. 6. İnançlar

Geçmişten gelen birikim ile mitolojik inançların birleşmesi şüphesiz ki inananlarına yol gösterecek tarzlarda kitaplar hazırlanmasıyla son buldu. Örneğin; Mısır'da 'Ölüm Kitabı' (Book of the Dead), Petilia'nın 'Orfik Tabletleri' ve Mithra litürjisi ile ilgili olarak da 'Paris Papirüsü'. Bunların hepsi de kendi din anlayışları ile ilgili olarak bilgiler vermekteydi. Konumuz açısından önemli olan Paris Papirüsü litürji yanında özellikle büyüsel inanışlar hakkında bilgiler sağlamaktadır.²⁰⁶ Fakat ne yazık ki Mithraizm litürjisi hakkında bilgi veren *Paris Papirüsü*'nün ne yazık ki büyük bir kısmı kayıptır.²⁰⁷

C. 6. i. Mithra Litürjisi

Paris Papirüsü, geç Antik dönemdeki Mithra tapınımı ile ilgili olan metinlerin en ilginçlerinden biridir. Bu eserin 475. ve 834. satırlarını oluşturan Mithra litürjisi, ruhun tanrıya kendinden geçerek ulaşmada ayinsel bir büyü sağlamak için astroloji ve büyüü kullanarak sinkretistik bir dindarlık belirtmektedir. Mithra ile ilgili konulardan en etkileyici olanları 'Büyük Tanrı Helios Mithras'ın (482. satır) belirtilmesi, ateş soluyan Aion'un betimlenmesi (587-616. satırlar), Güneş Tanrı Helios'un gösterilmesi (635-637. satırlar) ve en yüksek tanrının resmedilmesidir. (693-703. satırlar) En büyük tanrının ortaya çıkması, Mithra'nın kendisi ile ilgili anlamlardaki betimlemelerine çok benzemektedir.

Mithra ayini iki bölüme ayrılabilir: Ruhun yükselmesi için olan ayin misterler (475-750. satırlar) ve ayinin gerçekleştirilmesi için yapılan açıklamalar. (751-834. satırlar)

Ayinsel misterler yükselmede 7 aşama gösterirler:

- 1) Dört Element
- 2) Havanın aşağı düzeydeki güçleri
- 3) Aion ve güçleri
- 4) Helios, Güneş
- 5) Yedi Yazgı (Fates)
- 6) Yedi Kutup Lordu
- 7) Mithra olarak betimlenmiş en yüksek tanrı

²⁰⁶ F. Cumont, *Astrology and Religion Among the Greeks and Romans*, New York, 1960, s. 106.

Mithra ayini inananlarına, en yüksek tanrı ile karşı karşıya geldiklerinde kutsal vahiy yollayacağına ve ölümsüzlük (apathanatismos) ile bu işlemin son bulacağını vaad eder. Metindeki büyü ile ilgili bölümler nefes alma tekniklerini, yöntemleri, büyüsel törenleri, tılsımları ve sihirli güç sözcüklerinin (voces magicae) açıklamalarını içermektedir. Büyüsel sözcükler bazen ses taklidine dayalı (örneğin şimşek çakmasına benzer şekilde PPP), sembolik (örneğin AEEIOYO, seri halde yedi Grek sesli harfi) veya dille çıkarılan seslerdi. Bazı büyüsel sözcükler ise yabancı dillerden türetilmişti. Örneğin, Mısır dilinden ARARMACHES, 'Harmachis' veya PHRE, 'Re'; veya İbranice'den SEMESILAM, 'Sonsuz Güneş' veya IAO, tanrının tarifsiz adı, Yahweh. Büyülü sözcüklerin harfleri de aynı zamanda güç için kullanılmış olmalıydı. (Örneğin, IAO, IAO, IAO, Yahudilerde tanrının tarifsiz adlarının türevleri; veya PSINOTHER NOPSITHER THERNOPSI, Mısırlılarda 'Tanrının Oğlu' cümlesinin türevleri)²⁰⁸

Metin şöyledir:

Elde etmek için değil, tanıtmak için miras bırakılan bu misterleri yazdığımın dolayı, Ey Pronoia ve Psyche bana karşı nazik olun; yalnızca bir çocuk için ölümsüzlüğü rica ediyorum, Ey gücümüzü başlatan- dahası senin için gerekli olan Ey kız çocuk, kutsal kitabımın sonunda sana bildirilen bitkilerin ve baharatların (öz) suyunu al! Ki büyük tanrı Helios Mithras, bir araştırmacı gibi cennete çıkabileyim ve evreni gözetleyebileyim diye baş melek aracılığı ile bana vahiy yolladı.

İşte tören duası:

Kökenim, ilk köken, AEEIOYO,

Başlangıcım, ilk başlangıç, PPP SSS PHR [],

Ruhun ruhu, ilk ruh içimde, MMM,

Bendeki karışımların karışımı için tanrı tarafından verilen ilk ateş, ilk ateş içimde, EY EIA EE,

Suyun suyu, ilk su içimde, OOO AAA EEE,

Topraktan oluşan madde, topraktan oluşan ilk madde içimde, YE YOE,

²⁰⁷ F. Cumont, *The Oriental Religions in the Roman Paganism*, New York, 1956, s. 217, n.15.

²⁰⁸ M. W. Meyer, *The Ancient Mysteries*, New York, 1987, s. 211-vd.

Tüm vücudum - ben NN'nin annesi NN - ışık olmaksızın parıldayan, ruh olmaksızın ruhla yaşayan bir dünyada asil bir koldan ve namuslu bir sağ elden oluşmuş bütün vücudum, YEI AYI EYOIE:

Şimdi diğer bir yerde olacaksa - METERTA PHOTH - METHERTHA PHERIE, IEREZATH.

Ölümsüz yaşamı ve benim altımdaki doğayı ver bana; ver ki bende son derece şiddetli bir istek uyandıran şimdiki ihtiyacımdan sonra, ölümsüz bir başlangıç ve ölümsüz bir ruh ile gözümü dikerek bakayım, ANCHREPHRENESOYPHIRIGCH,

Ölümsüz su ile, ERENOYIPARAKOYNETH,

Sabit, değişmez hava ile, EIOAE PSEABOTH,

Ki düşüncede yeniden doğabileyim, KRAOCHRAX R OIM ENARCHOMAI,

Ve kutsal ruh içimde soluklansın, NECHTEN APOTOY NECHTIN ARPIETH,

Öyleki kutsal ateşe hayret edeyim, KYPHE;

Ve derin, dipsiz ve korkunç suya gözümü dikerek bakayım, NYO THESO ECHO OYCHIECHOA,

Ve canlanmış ve kuşatılmış gökyüzü duyabilsin beni, ARNOMETHPH;

Bugün için ölümsüz gözlerle gözlemekteyim -

Ölü bir rahimden doğan ölümlü, ben; korkunç bir güç ve adaletli sağ el sayesinde değiştim!

Ve ölümsüz ruh ile, ölümsüz Aion ve ateşli tacın efendisi -

Takdis töreniyle kutsandım -

Varlık içimde yaşarken, kutsal, kısa bir zaman için insan ruhumu

Bana acı veren katı yürekli şeyden sonra yeniden alacağım -

Ben, NN'nin annesi NN, değişmez tanrının fermanına göre, EYE YIA EEI AO EIAY IYA IEO!

Çünkü Ey ölümlü doğan! Benim için ölümsüz ışımanın altın parıltısı ile yücelmek olanaksız değil, OEY AEO EYA EOE YAE OIAE,

Kal! Ey ölümlülerin kolayca bozulan doğası,

Acımasızca baskı yapan istekten sonra, bir kez bana güven ver ve seslen,

Çünkü ben oğulum PSYCHO[N] DEMOY PROCHO PROA.

Ben, MACHARP[]NMOY PROPSYCHON PROE!

Işıқта nefes tut, yapabildiğin kadar üç kez sırayla; ve o zaman yükseldiğini, yukarıya çıktığını göreceksin öyle ki havadaymış gibi görüneceksin. Ne bir insanı ne de yaşayan başka bir şeyi duyacaksın; ne de o saatte dünyada yaşayan şeylerden birini göreceksin. Fakat bütün ölümsüz şeyleri göreceksin. O gün ve saatte, gökyüzünün kutsal sırasını, cennete yükselen tanrılara başkanlık etmeyi ve diğer düzeni göreceksin: Şimdi, babam, tanrının etrafında görülen tanrılar ve benzer şekilde 'kaval' denilen ve elçi olan rüzgarın kökeni ortaya çıkacak; Bir kaval gibi güneşin yuvarlığında asılı o şeyi göreceksin. Bu şeyin bölgelere doğru; batıya, görev verilirse sınırsız doğu rüzgarı gibi doğu bölgelerine ve benzer şekilde diğer bölgelerine aktığını göreceksin. Ve sen de parıldayan tanrıları ve zerreciği göreceksin.

Sağ parmağını ağzına koy ve söyle:

Sessizlik! Sessizlik! Sessizlik!

Yaşayan, dürüst tanrının sembolü!

Koru beni, sessizlik NECHTEIER THANMELOY!

Sonra uzun bir ıslık çal, sonra patlama sesi yap ve söyle:

*PROPROPHEGGE MORIOS PROPHYR PROPHEGGE NEMETHIRE
ARSENTEN PITETMI MEDY ENARTH PHYRKECHO PSYRIDARIO TYRE
PHILBA*

Daha sonra nazikçe sana bakan tanrıları göreceksin. Sendeki zerreciği değil... Fakat kendi işlerinin düzenine başlamayacaksın.

Bu yüzden, dünya üzerinin açık ve çevrili olduğunu ve güçlü yıldırım sesinin duymanın dışında, tanrılardan ve meleklerden hiçbirinin seni tehdit etmediğini gördüğünde şok olursun. Sonra tekrar söyle:

Sessizlik! Sessizlik! - Dua:

Ben bir yıldızım, seninle başıboş dolaşan

Ve içeriden dışarıya doğru parıldayan, OXY O XERTHEYTH.

Bu şeyleri söyledikten hemen sonra güneşin yuvarlağı genişleyecek "Sessizlik! Sessizlik!" denilen ve sözcüklerin buna eşlik ettiği yerdeki ikinci duayı söyledikten sonra, iki kere ıslık çal ve iki kere patlama sesi yap. Ve böylelikle yuvarlaktan gelen ve bütün havayı dolduran beş çatalı yıldızları göreceksin. Sonra tekrar söyle:

Sessizlik! Sessizlik!

Ve yuvarlak açıldığında, ateşsiz daireyi ve sıkı sıkıya kapanmış ateşli kapıları göreceksin.

Bir kez gözlerini kapa ve aşağıdaki duayı oku. Üçüncü dua;

Bana kulak ver,

Kulak ver bana, NN'nin annesi NN,

Ey tanrım! Dört katlı çatının ateşten sütunlarını nefesiyle bir arada tutan,

Ey Ateş Yürüyücüsü, PENTITEROYNI,

Işık Yapıcı: Çevreleyici, SEMISELAM,

Ateş Üfleyici, PSYRINPHEY,

Ateş Hissedici, IAO,

Işık Üfleyici, OAI,

Ateş Keyifçisi, ELOYRE,

Güzel Işık, AZAI,

Aion, ACHBA,

Işığın Efendisi, PEPPER PREMEMPIPI,

Ateş Vücutlu, PHNOYENIOCH,

Işık Verici,

Ateş Ekici, AREI EIKITA,

Ateş Sürücü, GALLABALBA,

Ateş Güçlendirici, AIO,

Işık Hareketçisi, SANCHEROB,

Şimşek Çaktıracı, IE OE IOEIO,

Muhteşem Işık, BEEGENETE,

Işık Arttırıcı, SOYSINEPHIEN,

Ateş Işığının Devam Ettiricisi, SOYSINEPHI ARENBARAZEI

MARAMRENTEY,

Yıldız Hayvan Eğiticisi,

Benim için aç, PROPROPHEGGE EMETHEIRE MORIOMOTYREPHILBA,

Çünkü, baskı yapan kötü ve merhametsiz istekten dolayı, insan dili veya ölümlü konuşması veya ölümlü sesi ile açık şekilde belirtilmeyen ve ölümlü doğaya karışmamı, yaşayan ve onurlu ölümsüz adları uyandırdım:

*EEO OEEIO IOO OE EEOEEO OE EO IOO OEEE OEEE OEE OOE IE EO
OO OE IEO OE OOE IEO OE IEEO EE IO OE IOE OEO EOE OEO OIE OIE EO
OI EOE OYE EOOEE EO EIA AEA EEA EEEE EEE EEE IEO EEO OEEEOE EEO
EYO OE EIO EO OE OE EE OOO YIOE.*

Ateş ve ruhla ilk söz tamamlanana kadar bütün bu şeyleri söyle; sonra, benzer şekilde, dünyanın ölümsüz yedi tanrısını tamamlayana kadar ikinciyi söyle. Bu şeyleri söylediğinde, yıldırımı ve etraftaki krallığın sallanmasını duyacaksın; ve kendini heyecanlı hissedeceksin. Sonra tekrar söyle:

Sessizlik! - Dua:

Sonra gözlerini aç. Açık kapıları ve açık kapılar içerisindeki tanrıları göreceksin. Öyle ki görmenin verdiği zevkten ve hazdan dolayı ruhun yukarıya doğru kalkar ve yükselir.

Bu yüzden öyle kal ve dikkatle izlerken, kutsallıktan derin bir nefes çek içine. Sonra ruhun geri verildiğinde söyle:

*Gel tanrım, ARCHANDARA PHOTAZA PHRIPHOTA ZABYTHIX
ETIMENMERO PHORATHEN ERIE PHROTHRI PHORATHI.*

Bunu söylediğinde ışınlar sana doğru dönecek; onların merkezine bak. Bunu yaptığında; güzel görünüşlü, ateş renginde saçları olan, beyaz bir tunik ile kırmızı bir pelerin ve ateşten bir taç giymiş genç bir tanrı göreceksin. Ateşli bir selamla onu selamla:

Selam, Ey Efendi!

Büyük Güç, Yüce Kudret, Kral, Tanrıların En Büyüğü, Helios, Cennetin ve Yeryüzünü Efendisi, Tanrıların Tanrısı:

Kudret senin nefesindir;

Kudret senin gücündür, Ey Efendi.

Vasiyetin olursa

Seni yaratan ve baban olan büyük tanrıya beni haber ver.

NN'nin annesi NN, NN'nin ölümlü rahminden ve akıcı spermlerinden doğan ben, ki o bugün senden yeniden doğduğu için, son derece iyi olan tanrının arzusuna göre bu saatte birçoğu yok olan ölümlü oldu -

O, sana tapmaya kararlıdır,

ve bütün insani gücü ile dua eder,

ki sen, adı THRAPSIARI MORIROK olan gün ve saat burcunu beraberinde götürebilesin.

Ki o, böylece ortaya çıkabilir ve iyi saatlerde sana ilham verir, EORO RORE ORRI ORIOR ROR ROI OR REOROR EOR EOR EOR EORE!

Bu şeyleri söyledikten sonra, kutsal kutba geleceksin ve sanki onu yolda yürüyormuş gibi göreceksin.

Dikkatle bak ve bir boynuzu üfler gibi derin bir nefes vererek ve vücudunu zorlayarak bir ısıklık çal; ve muskaları öperek söyle, önce sağa doğru:

Koru beni, PROSYMERI!

Bunu söyledikten sonra savrulup açılan kapıları ve içerilerden gelen, keten elbiseler giymiş, yılan yüzlü yedi bakireyi göreceksin. Onlara cennetin yazgıları denir ve altın asa kullanırlar. Onları gördüğünde şöyle selamla:

Selam, Ey Cennetin Yazgısı! Ey asil ve iyi bakireler! Ey MINIMIRROPHOR'un yoldaşlarının kutsal olanları! Ey dört sütunun en kutsal koruyucuları!

Selam sana, birinci, CHREPSENTHAES!

Selam sana, ikinci, MENESCHEES!

Selam sana, üçüncü, MECHRAN!

Selam sana, dördüncü, ARARMACHES!

Selam sana, beşinci, ECHOMMIE!

Selam sana, altıncı, TICHNONDAES!

Selam sana, yedinci, EROY ROMBRIES!

Aynı zamanda yedi altın taca sahip, bellerinde keten kumaş olan, siyah boğa yüzlü diğer yedi tanrı gelir. Onlara cennetin kutup tanrıları denir ki, onları herbirinin kendi adıyla benzer şekilde selamla:

Selam, Ey eksenin koruyucuları! Ey kutsal ve cesur gençler! Cennetin kubbesinin ekseninin dönmesini yöneten, dinsiz halklara karşı yıldırımlar ve deprem sarsıntıları yollayan, fakat dindar ve tanrıdan korkan bana, sağlık ve vücut sağlamlığı, duyma ve görme keskinliği ve bu günün iyi saatlerinin sakinliğini gönderen;

Ey efendilerim ve güçle tanrıları yöneten!

Selam sana, birinci, AIERONTHI!

Selam sana, ikinci, MERCHERIMROS!

Selam sana, üçüncü, ACHRICHIOYR!

Selam sana, dördüncü, MESARGILTO!

Selam sana, beşinci, CHICHROALITHO!

Selam sana, altıncı, ERMICHTHATHHOPS!

Selam sana, yedinci, EORASICHE!

Şimdi, onlar orada burada düzen içinde yerlerini aldıklarında, yıldırım oklarını, şimşek çakmalarını, yer sallanmasını, bir tanrının inişini ve ışık görünüşlü, genç, altın saçlı, beyaz tunikli, altın taçlı ve pantolonlu ve altın omuzunda sağ eliyle genç bir boğa tutan büyük bir tanrı göreceksin. İşte bu, zamana göre aşağıya ve yukarıya doğru hareket ederek cennetin etrafında dönen Büyük Ayı'dır. Sonra, gözlerinden sıçrayan yıldırım oklarını, vücudundan gelen yıldızları göreceksin.

Bir kez karnını sıkıp, beş duyunu canlandırana kadar, uzun bir şekilde bağır; sonra sonuca ulaşana kadar muskaları yeniden öp ve söyle:

MOKRIMO PHERIMOPHERERI, benim yaşamım, NN:

kal!

Ruhuma yerleş!

Sana yalvaran birisi için beni terketme, ENTHO PHENEN THROPIOTH.

Uzun uzun bağırırken tanrıya dikkatlice bak; ve onu bu şekilde selamla:

Selam, Ey Efendi, Ey Suyun Efendisi!

Selam, Ey Yeryüzünün Kurucusu!

Selam, Ey Rüzgarın Yöneticisi!

Ey Işığ Getiren, PROPROPHEGGE EMETHIRI ARTENTEPI THETH MIMEO YENARO PHYRCHECHO PSERI DARIO PHRE PHRELBA!

NN ile ilgili ilham ver Ey Efendi!

Ey Efendi, yeniden doğarsam (palingonemenos) bu dünyadan göçüp giderim,

Büyür ve yetişkin olursam, ölürüm;

Yaşam üretenden doğarsam, göçerim ve ölümü bırakırım,

Senin kurduğun gibi,

Senin emrettiğin gibi,

Ve misterleri oluşturduğun gibi.

Ben PHEROYRA MIOYRI'yim.

Bu şeyleri söyledikten sonra, o hemen bir vahiy ile yanıt verecek. Sana yanıt verdiğinde ruhun güçsüz olacak ve kendinde olmayacaksınız. Ayette bir kehanette bulunacak ve konuştuğuktan sonra ayrılacak. Fakat sen bütün olup biteni anlayabilmek için sessiz kalacaksınız. Bir zaman sonra kehanet birçok ayet içerse bile, sen yanılmadan, büyük tanrı tarafından söylenen her şeyi anımsayacaksınız.

Söylenen şeyleri sana duyurabilmesi için ve de eğer onunla arkadaş olmayı arzuluyorsan, yedi gün boyunca onun saf bir şekilde seninle olmasına izin ver ve et ve yıkanmaktan uzak dur. Ve böylece tek başına olsan bile tanrı tarafından söylenen şeyleri anladığını göreceksin. Ve kendinden geçerek kehanette bulunuyorcasına konuşursun. Aynı zamanda, sanki onun mekanında bulunan bir insan gibi kendinin ona layık olup olmadığını anlamak için, yargılanıyormuşsun gibi davran ve 'kökenim ilk köken, AEEIOYO' diye başlayan ilk duayı ona fısılda. Ve misterlerle onun yüzünü yücelteceğin için o seni duyamasın diye alçak tonda bir sesle, törene başlıyormuş gibi onun başının üzerinden güzel şeyler söyle. Bu ölümsüzleştirme yılda üç kez olur. Ey çocuk! Eğer herhangi biri öğrendikten sonra itaat etmemeyi isterse o, onun için artık etkisiz olacaktır.

Tören için açıklama:

Ayın görünmediği zamanda on iki ışınlı bir bok böceğini al ve turkuaz bir kabın dibine at; bal ve nilüfer çiçeği tohumunu onunla birlikte koy. Bunu ezip öğüttükten sonra, bir kek hazırla. Ve sonunda bu karışımı yiyen ve hareket eden bok böceğini göreceksin. Böcek onu tüketince hemen ölür. Böceği al ve istediğin kadar gül yağı doldurulmuş olan cam bir kaba koy. Kutsal kumu yayarak kabı onun üzerine

yerleştir. Yedi gün boyunca güneş oğlenleyin, tam tepedeyken kabı üzerinde formülü söyle:

Seni kutsadım,

Ki ruhun bana yararlı olsun diye, yalnız NN'e, IE IA E EE OY EIA,

Ki tek başımayken bana yararını kanıtlayabilsin diye,

Çünkü ben PHOR PHOS PHOTIZIAAS'ın – diğerleri: PHOR PHOR OPHOTHEI XAAS.

Yedinci gün böceği al ve onu iyi bir keten, Mendes'den aldığın şarap laden reğinesi ile yak. Ve sonra onu büyümekte olan fasulye tarlasına fırlat. Daha sonra, temiz bir şekilde misafir edip birlikte bir şölen yemeği yedikten sonra, ölümsüzlük için merhemi sr.

Eğer bunu başka birisine göstermek istersen, şaşırsın diye aıkca göstererek kentritis denen ot suyunu al ve gl yağı ile birlikte ve dilediğin birisinin gözlerinin üzerine sr. Dünyada bundan daha büyük bir büyü bulamadım. Tanrıya istediğini rica ettiğinde o sana istediğini verecek.

Büyük tanrıdan önceki sunu işte şöyledir: Yukarıda değinilen kentritis Aslan'ın oluştuğu birleşme sırasında (Güneş ve Ay'ın Aslan takımı yıldızı üzerinde üst üste gelmesi) ele geçirerek suyu al ve onu bal ve reçine ile karıştırdıktan sonra, aşağıda belirtildiği gibi sekiz harfli formülü persea ağacının yaprağı üzerine yaz.  gün öncesinden kendini temiz tutarak, sabah erkenden Doğu'ya doğru yola ık. Yaprağı Güneş'e doğru gösterirken onu yala ve o zaman Güneş Tanrı seni dikkatle dinleyecektir. Yeni ay Aslan durumunda iken kutsamaya başla. Formül şöyledir:

I EE OO IAI

Korunmak için yaprağı yala; ve sonra onu katlayarak gl yağının içine at. Ne kadar çok bu büyüyü yaparsan, o kadar çok hayret edeceksin.

Fakat tanrı bana dedi ki:

Artık merhemi kullanma,

Onu nehre satıktan sonra,

Yirmi beş tane canlı kuşu canlandırın böceğin büyük sırrını gösterirken ona danışmalısın,

Ve yılda  kez yerine, dolunayda, ayda bir danışmalısın.

Kentritis bitkisi, mineçiçeğine benzer şekilde, siyah topraklı bölgelerde Payni ayında yetişir. Bu onu nasıl farkettiğindir: Siyah başlığa bir kuş iliştirilir ve kentritis suyu sürülür. Dokunulduğunda kuş tüyleri düşer. Tanrı bunu işaret ettikten sonra Besas yakınlarındaki Phalagry'deki Menelaitis'in nehir kıyılarında, köküne doğru kırmızımsı tek bir ağaç gövdesinden oluşan bitki bulundu. Bu bitkinin vahşi kuşkonmazın ucu gibi meyveleri vardı ve yaprakları hışırdayıyordu. Bu ağaç vahşi pancar gibi, talepes denilen ağaca benziyordu.

Şimdi bu işlem için muskalar gerekecek: Siyah koyun derisinin üzerine reçine mürekkebi ile bir tane sağa kopyala ve onu aynı hayvanın sinirleriyle bağladıktan sonra üzerine koy; aynı işlemi beyaz koyun derisi üzerine bir tane sola kopyala. Soldaki tamamen 'PROSTHYMERI' ile doludur ve metni şöyledir:

"Şöyle söyle, hendekte tek tırnaklı atları sürdü."

"Ve insanoğlu acı katliamlar arasında güçlülükle nefes alıyor."

"Ve denizde terlerini yıkadılar."

"Güçlü mızrağını Zeus'a karşı kaldırmaya cesaret edeceksin."

Zeus, altın bir öküz ve gümüş bir hançer ile dağa gitti. Herkese bir çok pay ihsan ederken yalnızca Amara'ya bir şey vermedi, fakat şöyle söyledi:

"Neyin varsa ortaya çıksın,

ve sonra PSINOTHER NOPSITHER THERNOPSI alacaksın."

Ve böyle, istediğin gibi

"Otos ve güçlü Epialtes ona....., bu yüzden Ares katlandı."

Öfkeni tutmak için büyü;

"Güçlü mızrağını Zeus'a karşı kaldırmaya cesaret edeceksin."

Arkadaşlar:

"Yakalayın..., düşmanlarımızın oyuncağı olmayalım diye."²⁰⁹

Yukarıda altın öküz ve gümüş bıçaklı Zeus ile kastedilen, Mithraeumlarda ele geçen kabartmalardan anlaşıldığı üzere, tanrı Mithra'nın ünlü boğa kurban törenidir. Paris Papirüsü bir anlamda arkeolojik deliller ile paralellik göstererek, konunun doğruluğunu artırmaktadır.

²⁰⁹ M. W. Meyer – H. D. Betz, *The Greek Magycal Papyri in Translation*, Chicago, 1986, s. 211-221.

Mithraeumlardaki ikonlarda rastlanan yılan ve kuzgun ile ayinlerde kullanılan kadeh ve aslan büyük bir olasılıkla dört elementi (yeryüzü, hava, su ve ateş) sembolize etmekteydi.²¹⁰ İnanişaya göre bir kayadan doğan ışık-tanrı Mithra, kozmik boğayı kurban ederek (ya da öldürerek) dünyayı yaratmıştır. Tüm canlılar bu boğanın kanından meydana gelmiştir. Fakat Mithra, yaratıcı bir tanrıdan çok, büyük güneş-tanrı ile insanlar arasında aracılık eden ve insanların ruhlarını kurtarmaya çalışan bir peygamber konumundadır. Boğayı da güneş tanrının buyruğu ile öldürmüştür.²¹¹ Mithraizm'de her insan ancak Mithra'nın yardımıyla zafere ulaşabilir. Ulaşamayanlar bu yardımdan yararlanmayanlardır. Bundan ötürü her insanın ölümünde onu bir yargılama beklemektedir. Yargılanmadan başarıyla çıkanlar kurtuluşa ve ölümsüzlüğe kavuşmakta, şanslılar ülkesinde sonsuza dek yaşamak için göğe yükselmektedir.²¹² Başka bir deyişle Mithra dinsel küçük bir gruptan çıkarak gittikçe geniş kitlelere yayılırken tıpkı Adonis ve Attis'de olduğu gibi yaşamda yeniden doğuşa inanmayı ve yaşamın sadaka olarak insanlığa verildiği inancını getirmiştir.²¹³

Mithra, Ahura Mazda'dan daha aşağı seviyede, fakat görünebilen Güneş'ten daha üstündür. O, evrenin yaratıcısı ve düzenleyicisidir. 25 Aralık'daki doğumuna çobanlar tanık olmuştur. Bir çok eyleminden sonra öğrencileriyle son akşam yemeğini yemiş ve cennete dönmüştür. Kıyamet gününün sonunda, yeniden dünyaya dönecek ve seçilmişleri ateş nehrinden geçirip, ölümsüzlükle kutsayacaktır. Kişi, kendini ona adayarak ve onun topluluğuna katılıp kutsal törenlerle hazırlık yapmalıdır.²¹⁴ Tüm bunların yanında Hıristiyanlıkta karşımıza çıkan günah çıkarma olayı Mithraizm'de yasaktır.²¹⁵

C. 6. ii. Yedi Kademeli Hiyerarşi

Mithra kültü ilerlemeli bölümler içermekteydi: Kuzgun (Corax), Gelin ya da Peri (Nymphus, Occult veya Cryphius), Asker (Miles), Aslan (Leo), Persli (Perses), Güneş Ulağı (Heliodromus) ve Baba (Pater).

²¹⁰ W. M. Meyer, *The Ancient Mysteries*, New York, 1987, s. 201.

²¹¹ M. J. Vermaseren, *Mithras, The Secret God*, London, 1963, s. 56-vd.

²¹² F. Cumont, *Mysteries of Mithra*, , trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 68-vd

²¹³ W. Radt, "Kapıkaya Bei Pergamon-Ein Landliches Heiligtum der Göttermutter Kybele und Des Sonnengottes Mithras", *Xth.P.I.C.C.A.*, II, TTK, Ankara, 1978, s. 3.

²¹⁴ J. Goldwin, *Mystery Religions in the Ancient World*, London, 1981, s. 99.

²¹⁵ R. Graves, *N.L.E.M.* New York, 1959, s. 311.

Bu yedi aşama Ostia'daki Felicissimus Mithraeum'undaki arkeolojik delillerle kesin olarak belirlenmiştir. Ostia'daki diğer Mithraeum da aynı şekilde yedi aşamayı göstermektedir. Tapınağın tabanındaki mozaikte yedi sembol vardır. Ruhun yükselişinde Mithra muridi cennetin yedi kapısı ile ilgili yedi gezegenden geçerek ilerlerlerdi. (Buradaki yedi sayısının dolaylı olarak haftanın yedi gününü işaret ettiği de öne sürülmektedir.) Her Mithra inananı en yüksek tanrıya ulaşmak için bu yedi aşamayı geçmek zorundaydı.²¹⁶ (Tablo 1)

Yöresel farklılıklar olsa da, yedi dereceli bir sistem olduğu ve müritlerin sırasıyla; corax, nymphius, miles, leo, persa, heliodromus ve pater konumuna geldiği klasik dönem yazarlarınca da doğrulanmaktadır.²¹⁷ (Resim 22 ve 22/A)

Merkelbach, bu derecelerin Roma'da farklı adlar altında kabul gördüğünü belirtip, bunları şöyle açıklar: Corax (gezegen tanrı Merkür), Nymphus (gezegen tanrıça Venüs), Miles (gezegen tanrı Mars), Leo (gezegen tanrı Jüpiter), Perses (gezegen tanrıça Luna), Heliodromos (gezegen tanrı Sol/Helios), Pater (gezegen tanrı Saturn).²¹⁸

Yukarıda da belirtildiği gibi yedi dereceden oluşan Mithraizm'de dine girmek için bir başlama töreni yapılır ve bu törende istekli, ölmeden önce ölmüş gibi kabul edilir ve yeniden dirilirdi. Bu onun dünya üstünde de mutluluğa kavuştuğunu dile getirirdi. Öldükten sonra yine yargılanacak ve başarıya ulaştığı halde, yine dirilip büsbütün ölümsüzleşecektir. Dine girerek, dine girmeyenlere göre bir üstünlük ve

²¹⁶ W. M. Meyer, *Ancient Mysteries*, New York, 1987, s. 200. Ostia'daki mozaik hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. R. Merkelbach, "Die Romischen Mithrasmysterien", *Spatantike und Frühes Christentum*, Frankfurt, 1983, s. 126. Hançerlioğlu eserinde bu dereceleri belirtirken farklı ve bize göre hatalı bir açıklama getirir. Ona göre; "dine yeni kabul edilenler önce karga derecesine alınırlar, sonra çeşitli sınavlarla kartal başlı aslan, aslan, pars, güneşin müjdecisi derecelerinden geçerek yedinci ve son derece olan 'ulu' derecesine ulaşırlardı." Bkz. *Felsefe Ans.*, c.IV, İstanbul, 1993, s. 168

²¹⁷ A. D. Nock, "The Development of Paganism in the Roman Empire", *C.A.H.*, vol. XII, Cambridge, 1975, s.429. Dereceler için ayrıca bkz. E. Schewertheim, "Mithras Seine Denkmaler und Sein Kult", *Z.A.K.*, Freiburg, 1979, s. 66-vd.

²¹⁸ R. Merkelbach, a. g. m., s. 128-vd. Burada kuzgun derecesi güçlü astronomik etkisi ile diğerlerinden farklıdır. Özellikle boğa kurbanını gösteren kabartmalarda kuzgun figürü her zaman yer almaktadır. Bkz. D. R. Small, "The Raven: An Iconographic Adaptation of the Planet Mercury", *S.M.*, Leiden, 1979, s. 531.

mutluluk elde etmektedir. Yedi derecenin her birindeki sınavı başarıyla vererek yavaş yavaş son dereceye yükselmektedir.²¹⁹

C. 7. Mitoslar

Mithra mitolojisi ile ilgili bilgilerin çoğunu, Heddernheim'de bulunan yüksek kabartmalar şeklinde karşımıza çıkan arkeolojik anıtlardan elde etmekteyiz. Burada ele geçen taştan anıt her iki taraftan oyulmuş, bir mil ve bir yuva ile döndürülebilmesi kolaylaştırılmıştır. Ön tarafta Mithra'nın boğayı öldürme (Mithra Tauroktonos) sahnesi hakimdir. Boğa öldükten sonra, kuyruğundan tahılların filizleri çıkacaktır. Tanrı Mithra, başında bir Phryg (ya da Pers) başlığı giymiş, arkasında bir pelerin uçmaktadır. Pelerinin üzerine bir kuzgun konmuştur ki bu kuzgun güneşin habercisi ve Mithra kültüründe bir derecedir. Mithra Tauroktonos'un diğer yanlarında meşale taşıyıcılar (dadophory); yukarı doğru meşalesiyle Cautes ve aşağıya doğru meşalesiyle Cautapates durmaktadır. Bunlar güneşin doğuşunu ve batışını simgelemektedirler. Mithra'nın üstünde 12 Zodyak işareti vardır. Hemen üstteki sınır çizgisi mağaranın tavanı işlevini görür. Mağara; evrenin ve cennetin gökyüzünün küçük bir örneğidir. Taşın etrafında Mithra'nın yaşamı ile ilgili mitolojik sahneler vardır. Bu sahnelerde kayadan doğuşu anlatılmaktadır. (Doğumu, kışın gün dönümü zamanı olan 25 Aralık olarak verilmiştir). Kayadan bir ok fırlattığını ve ağaçtan ortaya çıkışını gösteren betimlemeler vardır ki, burada okun fırlatılması yeryüzündeki canlılar için bir yaşam kaynağı oluşturmaktır. Ağaçtan çıkışı ile de Attis ve Osiris'e benzer. Diğer betimlemede boğayı (Mithras Taurophoros) öldürmek için taşması ve güneş (Helios ya da Sol) ile buluşup, önünde diz çökmesi anlatılır. El sıkışıp güneşin at arabasına binerler. Aynı zamanda bu betimlemede dört rüzgar ve dört mevsim köşelerde gösterilir. Bu taşın arka tarafında Mithra ikonografisinin diğer Anadolu sahnesi gösterilir. Kutsal yemek, Mithra ve güneş arasında paylaşılır ve böylece kurban edilmiş boğanın etrafında, mağarada akşam yemeği yenerek anlaşmaya varılır.²²⁰ (Resim 23 ve 23A)

²¹⁹ H. L. Martin, *Hellenistic Religions*, Oxford, 1987, s. 115. Ayrıca bkz. M. J. Vermaseren, *Mithras, The Secret God*, London, 1963, s. 138-vd. ve I. P. Couliano, "The Mithraic Ladder Revisited", *S.M.*, Roma, 1994, s. 75-102.

²²⁰ M. W. Meyer, *The Ancient Mysteries*, New York, 1987, s. 200-vd. Cautes ve Cutapates'in Astroloji ile ilgisi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. D. Ulansey, *The Origins of The Mithraic Mysteries*, Oxford, 1989, s. 62 - 66.

Mithra mitolojisine göre bir kayadan doğan tanrı Mithra, güneş tanrının buyruğu ile kozmik boğayı öldürerek dünyayı yaratmış ve yine güneş tanrısıyla buluşmak üzere göğe çıkmıştır. Mithra, Işık Tanrı olarak kötülüklerle sonuna kadar savaşmış kötülükleri yok ettikten ve karanlıkları aydınlattıktan sonra güneş tanrı ile birleşip göğe çıkmıştır. O zamana kadar peygamber olan Mithra, böylelikle tanrılaşmıştır. Kötülük büyük çapta yenilmiş, evrenin tüm karanlığı aydınlanmıştır. Ama bu yine de tam bir aydınlık değildir. Günlerin yarısı aydınlık, yarısı karanlıktır. Vaktiyle tüm gece olan evren yarı yarıya gündüzleşmiştir. Kötülükler sinsi sinsi devam etmektedir. Karanlığın kötülükle nitelenmesi; hırsızlık, öldürme, zina, vb.. bir çok kötülüğün geceleyin işlenmesiyle ilgili olsa gerektir. Mithra artık bir tanrı olarak gökteki yerinden insanların kötülüklerle savaşında onlara yardım etmektedir.²²¹

Mithra ile ilgili ikonografinin ana teması karanlıklar tanrısı Ahriman'dan dünyayı kurtarmak için Işık Tanrısı Ahura Mazda'nın yarattığı evrensel boğayı tanrı Mithra'nın öldürmesidir. Buradaki mit farklı şekillerde yorumlanabilir: Dünya ile ilgili olarak bu ikonografi güneşin; canlılara ve ürünlere olan cömertliğini, topraktaki yaşamın saflığını veya yeni bir yaşamın canlandığı rahmi ifade etmektedir. Psikolojik olarak cinsel güçlerin yok edilmesi veya yüceltilmesini belirtmektedir. Burada boğa açık bir semboldür. Astronomi ile ilgili olarak, bu ikon Boğa çağının (M.Ö. 4000) kapanışını göstermektedir. Dinsel olarak, kurban töreni ile bir tanrının dünyayı yaratmasını ifade eder. Fiziksel açıdan, pozitif ve negatif güçler arasında meydana gelen enerji değişimini gösterir. Metafiziksel olarak, belirli kozmik madde (boğa) ile bağlayıcı kozmik düşünce (yaratılış) arasındaki karşılaşmadır.²²²

Cautes ve Cautapates, farklı şeyi temsil etmektedir; ışık ve karanlık, yaşam ve ölüm, ruh ve madde, vb... Meşalesi aşağıda olan Cautapates, sonbahar noktası (21 Eylül) ve kışın gündönümünü (21 Aralık) yönetir. Cautes, daha yüksekteki meşalesi ile bahar ve yazın dönüm noktalarını idare ediyordu. Bu İran'daki kabartmalarda tam ters şekildedir. Çünkü burada bitkiler kışın gelişmektedir. Cautapates aynı zamanda vücuda ruhun girip, ruhun ışığının varlığını, Cautes ise ölümden sonra ruhun yeniden canlanmasını simgelemektedir.²²³ (Resim 24)

²²¹ F. Cumont, *Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 121.

²²² J. Goldwin, *Mystery Religions in the Ancient World*, London, 1981, s. 105.

²²³ J. Goldwin, a. g. e., s. 106.

Mithra'nın zodyak içindeki yumurtadan doğumu sınırlı bir evren içerisindeki ruhsal varlığın yaratma hareketini gösterirken, kayadan doğumu ise bunun tam tersini yani ruhun, fiziksel maddenin dışına çıkmasını belirtir. Ruhun kendini özgür kılması için mücadelesi ve bunu başarması ikinci doğumdur. Bir dünyaya doğmak daima diğerine ölmek ya da bunun tam tersidir.²²⁴

Firmicus Maternus, Mithra'nın kayadan doğuşu ile ilgili olarak şu açıklamayı getirmektedir: *“Diğer putperest kutsallıkta ‘theos ek petras’ (kayadaki tanrı) anahtar sözcüğü vardır. Niçin bu inancın değerini düşürüyorsunuz ve bu kutsal ve tapınılabilecek misteri putperestliğe çeviriyorsunuz? Tanrının vaad ettiği taş farklıdır ki tanrı bununla vaad edilmiş Kudüs'ün güçlü temellerini hazırlayacaktır. Tapınılan taş sembolü bizim için İsa'yı ifade eder. Niçin kutsal bir ismin yüceliğini, bir hırsızın üç kağıtçılığı ile yanlış ve boş inançlara dönüştürüyorsunuz? Sizin taşınız yağmuru ve yuvarlanan kulelerin çöküşünü izler; fakat tanrının eliyle yapılmış bizim taşımız, sonuzluğun ölümsüzlüğü ile düzenlenmiş işin gösterişini inşa eder, güçlendirir, yüceltir ve süsler.”*²²⁵

Mithra'nın doğumu ile ilgili bir diğer kabartma Northumberland'daki Housesteads Fort'ta bulunmuştur. Sinkretistik görünüşlerinden birisi olan bu kabartmada Mithra, kozmik yumurtanın kırılmış yarısında tamamen silahlı olarak görülmektedir. Dünya şeklindeki yumurta bütünü temsil ederken, yumurtanın altı ve üstü pozitif ve negatif kutup güçlerini betimlemektedir. Mithra, burada hem yumurtayı yapan yaratıcı hem de iki kutup arasındaki aracıdır. Yengeç burcunda doğmuştur ki bu burç dünyanın ışığının yılın en karanlık dönemine girdiği zamanda başlamaktadır.²²⁶ (Resim 25)

Hıristiyanlığın erken dönemlerinde yaşamış (d.185- öl. 254) ve bu dinin savunulması uğruna neredeyse canından olacak olan ve Hıristiyanlık ile ilgili metinlerin eleştirisini yaparak Eski Ahit'ten sonraki kaynakları bir araya getirmeye çalışan yazar Origen²²⁷ Mithra misterleri hakkında bilgi vermektedir. Hıristiyanlığın koyu savunucularından olan Origen, II. yüzyıl sonlarına doğru putperest yazar

²²⁴ J. Goldwin, *Mystery Religions in the Ancient World*, London, 1981, s. 103.

²²⁵ Firmicus Maternus, *De Errare Profanarum Religionum*, 20:1.

²²⁶ J. Goldwin, a. g. e., s. 100.

²²⁷ C. G. Starr, *A History of the Ancient World*, Oxford, 1965, s. 619-vd..

Celsus'un Alethes Logos (Gerçek Söylev) adlı eserinde Hıristiyanlığa saldırması üzerine III. yüzyıl ortalarında *Contra Celsum*'u yazarak onun savlarını çürütmeye çalışmıştır. Tezimiz açısından önemli olan bu eserde Origen, Celsus'un düşüncelerine karşı tezler öne getirip, bu öğretileri çürütmeye çalışırken, Mithra misterleri içinde ruhun yükselmesi (mirac) olayını Celsus'dan alıntılar yaparak açıklamıştır.²²⁸ Böylece Origen, hakkında zaten fazla bilgi sahibi olmadığımız ve çoğunluğunu arkeolojik buluntulardan elde ettiğimiz Mithraizm hakkında da yazılı bilgiler sunmuş olmaktadır.

Celsus, bazı Pers misterlerini anlattığı ve ayrıca onlara saldırdığı bölümde şöyle der: *"Bu gerçekler, Pers öğretileri ve Pers kökenli olan Mithra misterleri ile betimlenmektedir. Mithra misterleri için cenette iki yörüngeli bir sembol vardır: Bir tanesi sabit yıldızların yörüngesidir. Diğeri, gezegenlerin atandığı ve ruhun bunların içinden geçtiği yörüngedir. Sembol budur. Zirvesinde sekiz kapı olmak üzere yedi kapılı bir merdiven vardır. Bu kapılardan ilki kurşundan; ikincisi kalaydan; üçüncüsü bronzdan; dördüncüsü demirden; beşincisi alaşımdan; altıncısı gümüşten ve yedincisi altındandır. Birinci kapı, yıldızın yavaşlığına karşılık gelen kurşunu alan Kronos (Saturn) ile; ikinci kapı, kalayın parlaklığı ve yumuşaklığı ile karşılaştırmalı olarak Afrodit (Venüs) ile; üçüncüsü sağlam kapıyı ifade edecek şekilde Zeus (Jupiter) ile; dördüncü kapı hem demir olduğundan hem de bütün işlerde en güvenilir ve en çalışkan olduğu için Hermes (Mercury) ile; beşinci kapı kalitede bilinmezlik ve çeşitliliğin bir sonucu olarak Ares (Mars) ile; altıncı kapı gümüş kapı olarak Ay ile; yedinci kapı da altın kapı olarak Güneş ile benzetilmişlerdir."*²²⁹

Büyü ve adak törenleri içeren kültün müritleri, tanrı Mithra'nın bu dünyada yaşadığına inanıyorlardı. Tanrı Mithra, insanoğluna ekmeği ve şarabı vererek, kuraklığı ve selleri sonlandırarak mucizeler gerçekleştiriyordu. Mithraizm'in din anlayışı çerçevesinde Pazar günü haftanın, 21 Aralık da yılın en kutsal günüydü. Işık veren güneşin tanrı Mithra ile özdeşleşmesinde 21 Aralıkın kutsal sayılması çok doğaldı. Bu tarih, günlerin uzamaya başladığı tarih olduğu için aynı zamanda bir bakıma 'güneşin de doğum günü' sayılmaktaydı. Bu inanış, Mithra inancı içerisinde

²²⁸ M. W. Meyer, *The Ancient Mysteries*, New York, 1987, s. 209.

²²⁹ Origen, *Contra Celsum*,

insanlığın yararı için yaşam verme gücünün canlandırılması olarak kabul görmüştür.²³⁰

Tanrı Mithra çoğu zaman Güneş ile betimlenirken bazen gerçekten onun karşısında yerleştirilmiştir. Northumberland'daki Carrowbrough'da bulunmuş bir stelde, sağ elinde quadrigayı sürmek için bir kırbaç tutarken, kafasındaki ışınlar taşı delip, ışığın tanrının arkasında parlamasına yol açmaktadır. Efsaneye göre Mithra, Kozmik boğayı öldürmek için Güneş tanrının sığırlarını çalar ve onları kurban ederek insanlığın ortaya çıkmasını sağlar.²³¹ (Resim 26)

Diğer Oryantal dinlere göre Mithraizm'de ruhun göğe yükselmesi farklı şekillerde açıklanmıştır. Mithra misterlerinde, yedi farklı malzemedan yapılmış yedi basamaklı merdiven bu yükselişi simgelemektedir. Ayrıca cennete gitme anlayışı da şöyleydi: Yürüyerek cennete ulaşmak daha zor olduğundan, buraya at sırtında ulaşmak daha olasıydı. Ancak ölüm de genelde güneş arabasında beraber yolculuk ediyordu. Kutsal at arabası çok eski dönemlerden beri Babil, Pers, Suriye ve Grek kültürlerinde yer almaktaydı. Konumuz açısından Mithra'ya baktığımızda; onun dünyadaki görevi bitince, okyanus üzerinden Güneş (Helios) arabasıyla kutsal gökyüzüne çıkıyordu. Aynı zamanda inananlarına da bu mutlu kaderi sağlıyordu. Özellikle Mithraizm yandaşı krallar buna inanıyorlardı.²³² (Resim 27)

Mithra teolojisinin ve hiyerarşisinin kökeninde Zervan düşüncesine inanan magilerin getirmiş olduğu 'sonsuz zaman=Zervan' kavramı vardı. Bazen buna *saeculum* veya *saturnus* denilmekteydi. Aslında bu adlar klasik ve olası söylemlerdir. Bütün bu görüş içersinde Mithra; adı, cinsiyeti ve tutkuları ile tarif olunamaz bir varlık olarak düşünüldü. Doğu kökenli ilk örneklerinde aslan başlı ve vücudu bir yılan tarafından sarılmış yarı insan yarı yaratık olarak betimlendi. Resimde de görüldüğü gibi Mithra'nın elindeki asa ve oklar; onun kutsal egemenliğinin

²³⁰ Mc N. Burns-, *World Civilizations*, New York, 1982, s. 70-vd. Başka bir açıklama da ise şöyle belirtilmektedir: Kötülüklerle karşı savaşan tanrı Mithra ekmeği ve şarabı vererek, sel baskınlarını önlemiştir. Haftanın en kutsal günü Pazar kabul edilirken, 25 Aralık'tan sonra günler uzamaya başladığı için, yılın en kutsal günü bu tarihtir. Bkz. H. S. Jones, *E.R.E.*, vol. VIII, s. 752.

²³¹ J. Goldwin, *Mystery Religions in the Ancient World*, London, 1981, s. 102. Sığır çalma efsanesi, Hermes ve Krishna gibi tanrılarla ilgili mitoslar da vardır. Burada ilginç olan bir diğer nokta ışınların, New York'da bulunan Özgürlük Anıtı'ndaki ışınlarla şaşırtıcı şekilde benzerliğidir.

²³² F. Cumont, *Astrology and Religions Among the Greeks and Romans*, New York, 1960, s. 101. Buradaki okyanus, Aryan mitolojisine göre dünyayı çevrelediği varsayılan, yani karaları sınırlayan teorik denize verilen ad.

simgesiydi. Ellerindeki anahtarlar, cennet krallığının kapılarını açmak içindi. Kanatları ise süratinin sembolleriydi.²³³ (Resim 28)

'Zamanın belirsizliği' kavramı bireysel düşünürler yanında Oryantal kültürler tarafından da yüceltilip, geliştirilmiştir. Zervan Akarana (Sınırsız Zaman) bilindiği gibi Persli magilerin ilk ilkesi olarak tanımlanmıştır. Bu ilke, Mezopotamya'da geliştirilirken Mithra misterleri tarafından benimsenmiş ve bunların içinde Batı'ya geçmiştir.²³⁴

Mithra yandaşları dünyanın kökeni sorununu nesilden nesile gelişen hipotezlerle çözmeye çalıştılar. Hindistan'daki en eski inanca göre ilk ilke cennet ve yeryüzünün nasıl yaratıldığı sorunsalıydı. Yeryüzü, erkek kardeşi tarafından hamile bırakılmış ve ebeveynlerine eşit güçte olan 'okyanus' yaratılmıştır. Yeryüzü, cennet ve okyanus, Mithra panteonunun en yüksek üç kavramıdır. Daha sonra bu üçlemeye 'zaman' (Kronos) kavramı da ilişkilendirilmiş. Zamanla da 'Kader' olgusu bunların içine karıştırılmıştır. Bir süre sonra yukarıda da belirttiğimiz en önemli ilk üç evrensel kutsallık kişileştirilmiştir. Buna göre;

Cennet – Ormazd (Hindistan) = Jupiter (Roma)

Yeryüzü - Spenta Armaiti (Hindistan) = Juno (Roma)

Okyanus – Apam Napat (Hindistan) = Neptune (Roma)

olarak belirtilmiştir. Grek anlayışı, Mithra ile ilgili geleneği aldığından dünya yönetiminde ilk çağların kralı Zeus, Kronos'un takipçisi olmuştur. Egemenliğinin sembolü olarak oğlu Apollon'un eline yıldırımlarını yerleştirdiği kabartmalar bize Zerdüş inancını göstermektedir. Bundan sonra Jupiter'in eşi Juna ile varlıklarını bu çifte borçlu olan diğer tanrılar üzerinde egemenliklerini sürdürmüşlerdir.²³⁵

Yukarıdaki dört önemli unsur Mithra Kültü'nde değişmez unsurlar olarak kalırken, mitolojik anlam da yeni sıfatlar da kazanıyorlardı: Işıkla kardeş olan su, onurlu deniz, bitmeyen kaynaklar ve ırmaklar, verimli toprak (ya da dünya).²³⁶ Ele geçen kabartmalarda görülen vahşi hayvanlar olasılıkla yaratılış ile ilgili unsurları ya da Zodyakın dört işaretini belirtmektedir: Yılan - Ateş - Aslan: Aslan şeklinde;

²³³ F. Cumont, *Mysteries of Mithra*, , trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 107-vd.

²³⁴ F. Cumont, *Astrology and Religion Among the Greeks and Romans*, New York, 1960, s. 61.

²³⁵ F. Cumont, *Mysteries of Mithra*, , trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 110-vd. Ayrıca bkz. M. J. Vermaseren, *Mithras, The Secret God*, London, 1963, s. 106 - 116.

²³⁶ *RE*, XV-2, s. 2139-vd.

Köpek - Dünya - Başak: Köpek şeklinde; Kuzgun - Hava - Terazi: Kuzgun şeklinde; Akrep - Su - Akrep: Akrep şeklinde betimlenmişlerdir.²³⁷

Hem Kaldeliler'de hem de Grekler'de tapınımda önemli yere sahip olan bu dört kavram yani; ateş, su, hava ve topraktan oluşan dört unsuru, Mithra misterlerinde aslan temsil etmektedir. Bunların birbirleri arasındaki mücadele de doğa olaylarını meydana getirmektedir.²³⁸

Eğer Mithra mitolojisi konusunda Poryphory'nin görüşlerine inanırsak, Mithra misterleri hakkında bazı ilginç sonuçlara ulaşabiliriz. Poryphory'ye göre, Mithraizm yandaşları, özellikle Mithra Kültü batıya doğru hareket ettikten sonra Grek düşüncelerinin etkisinde kalmış, daha sonra bunlara Platonik düşüncelerin de eklenmesiyle Mithraizm'i ılımlaştırmışlardır. Örneğin, bir Mithra Kültü pratiği olan kurban törenine bakış açısı değişmiş ve tanrıların, canlılar kurban edilerek onurlandırılması gereksizdir görüşü getirilmiştir. Gerçekte de Zerdüşt'lüğün tarihi boyunca kanlı törenlerden kansız törenlere geçiş süreci yaşadığı bilinmektedir.²³⁹

Mithra misterlerine göre tanrı Mithra, savaşçılara yardım etmekteydi. Misterlere göre, sahtekâr savaşçıların atları binicilerini reddeder. Koşsalar da gitmezler; atlarına binseler de ilerleyemezler; savaş arabalarına binseler de avantaj sağlayamazlar. Mithra'nın düşmanının fırlattığı ok geriye doğru uçar. Düşman büyük bir beceri ile fırlatıp oku düşmanının vücuduna ulaştırırsa bile, bu ok darbesi incitmez. Mithra'nın düşmanının elindeki ok rüzgar tarafından savrulur.²⁴⁰ Özellikle bu inanış Mithraizm'in askerler arasında oldukça ilgi görmesine neden olmuştur. (Resim 29)

Genel olarak bakıldığında eskiçağ paganizminin en son ve en yüksek inancı olan Mithra tapınıminin temel dogmasında Pers dualizmine sahip olduğunu görürüz. Dünya, iyi ile kötü (Ormuzd ile Ahriman) arasında rekabetin olduğu bir sahnedir. İnanışa göre yaşam bir mücadeledir. Aşağıda daha ayrıntılı olarak göreceğimiz üzere Mithraizm'in yayılmasında en önemli etmenlerden bir unsur olan askerler, inancın yenilmez kahramanı Mithra'nın yönetimi altında sürekli olarak cehennem güçlerine

²³⁷ J. Goldwin, *Mystery Religions in the Ancient World*, London, 1981, s. 103.

²³⁸ F. Cumont, *Astrology and Religions Among the Greeks and Romans*, New York, 1960, s. 67.

²³⁹ F. Cumont, *The Oriental Religions in the Roman Paganism*, New York, 1956, s. 268, n. 39.

²⁴⁰ J. B. Noss, *Man's Religions*, New York, 1966, s. 466.

karşı savaşmalıdır. Bu emirsel ahlak anlayışı Mithraizm'i diğer doğulu kùltlerden ayıran en önemli özellik olmuştur.²⁴¹

C. 8. Tapınım

Mithraizm, herhangi bir politik topluluğun dini olmadığı gibi, bir halk dini de değildir. Oldukça özel bir kùlt olan Mithra kùltü, Grek ve Roma geleneğinde olduğu gibi bir mitolojiye dayanıyor ve yalnızca erkeklerin katılabilmesi onu oldukça farklı kılıyordu.²⁴²

Tapınım biçimleri ve dinsel törenleri oldukça gizli olan Mithra kùltü ayinleri yukarıda da değindiğimiz gibi mağaralarda ya da yer altındaki gizli odalarda uygulanmaktaydı. Bilindiği kadarıyla tapınım şekillerinden bazıları şöyleydi: Su karıştırılmış balla vaftiz yapılır, ekme ve şaraplı suyla tapınım yemeği yenirdi. Kadınların kùlte katılmasının yanında tapınımları da ya da törenlerde bulunmaları da yasaktı. Mithra toplumunun tamamen erkek toplum olması sonucunda kadınlar Cybele kùltüne yönelmişlerdi. Tapınım sırasındaki törende müritler, vücutlarını kızgın demirle dağlardı. Bu törenlerin bazılarında maskeler takarlar, oruç tutarlardı.²⁴³

Tanrı Mithra bütün lütuflarını erkeklere verirken kadınları tamamen görmezlikten gelmiştir. Aslında ilk çağ dünyasında sadece tek cinsiyeti göze alan kùlt yalnız Mithra kùltü değidi. Her ne kadar Eleusis, İsis, Cybele ve Dionyzos kùltleri her iki cinse de açıksa da bazen sadece kadınları kendine kabul ettikleri olmuştur. Bunlardan Bona Dea kùltü bütün erkekleri dışlamıştır. Mithraizm'de kadının dışlanmasındaki temel felsefe, erkeği evin reisi ve ailenin temsilcisi görmesinden kaynaklanmaktadır. Yüksek dereceli rahiplerin bir kez evlenmesine izin verilirken, Avesta'da magilere evin reisi olarak bununla ilgili özel bir öğüt verilmektedir. Buna göre;

“Eğer evi yöneten evin reisi, veya klanı yöneten klanın reisi, veya kabileyi yöneten kabilenin reisi, veya ülkeyi yöneten ülkenin lideri ona yanlış yaparsa, Mithra öfkelenir ve evi, klanı, kabileyi ve ülkeyi paramparça etmek için gelir.”

²⁴¹ F. Cumont, *The Oriental Religions in the Roman Paganism*, New York, 1956, s. 199-vd.

²⁴² W. Liebescuetz, “The Expansion of Mithraism Among the Religious Cults of the Second Century”, *S.M.*, Roma, 1994, s. 195.

²⁴³ J. Goldwin, *Mystery Religions in the Ancient World*, London, 1981, s. 98.

Kadınların misterlere dahil edilmediklerini gösteren en güzel olay Mithraizm içerisindeki derecelerden biridir. Çünkü, Nymphus denilen derece kadınlara uygun gibi gözükse de, buradaki gelin erkektir. Mistik ve sembolik bir evlilikle Baba tarafından Mithra ile birleştirilmektedir.²⁴⁴

Mithraizm’de tapınım sırasında nasıl dua edildiği konusunda da yazıtlar önemli ip uçları vermektedir. Buna göre tapınım sırasındaki en genel dualardan biri şöyleydi: “*Ya Rab! Suların sultanı, arzın kurucusu, ruhun hükümdarı. Ya Rab! Yeniden doğmuş, kendimi yükselterek ölür, yükseltmiş ölürüm. Hayatı başlatan doğumdan oluşup, yok olmaya gidiyorum. Senin kurduğun, senin düzenlediğin, senin yarattığın ilahi sırta uyararak yolumdan yürüyorum.*”²⁴⁵

Roma’daki St. Prisca kilisesinde ele geçen yazıtlar Mithra ile ilgili ilahiler veya diğer ayin malzemeleri ile ilgili bilgiler sağlamıştır. Buradaki yazıt şöyledir:

Verimli toprak Pales, her şeye hayat verir. Kayalara oyulmuş pınar, ikiz erkek kardeşleri nektarla besler. Altın omuzlarında kendine göre taşıdığı bu genç boğa ve onu aldıktan sonra, tanrıların en büyük şeyleri omuzlarımda. Tatlı olan kuşların karaciğerleridir, ve fakat kralları gözetir. Tatlı şeylerle dindar olarak yeniden doğan ve yaratılan, bulutlu zamanlarda birlikte yürütmelisiniz ayini. Burada ilk koç gibi koşar görevinde. Sonsuz kanı akıttıktan sonra bizi kurtarır. Kabul, Ey kutsal Baba! Kabul yanan tütsünün Aslanları! Tütsüyü biz sunarız, kendimiz tüketiriz. Selam Aslanlara, bir çoğuna ve yeni yıllara!

Burada anlatılmak istenen şudur: Mithra, Pales adı altında doğa anayı uyandırır. Daha sonra Mithra tarafından gerçekleştirilen mucize övülür. Mithra kayaya ok atarak pınarı yaratır. Bu pınardan süt içen mitolojik kardeşler, Cautes ve Cautapates’dir. Boğayı taşıyan Mithra yine övüldükten sonra bu tanrıyı belirlemek için veya konuşan olarak Mithra’yı birisine benzetmek için birinci tekil şahıs kullanır. Mister kutlamalar birisinin yeniden doğduğunu ve yaratıldığını belirtmektedir. Buradaki tatlı şeyler (nektar gibi) Mithraizm içerisindeki kutsal yemeği oluşturan unsurlara karşılık gelmektedir. Daha sonra bir Zodyak işareti olarak Koç burcu

²⁴⁴ M. J. Vermaseren, *Mithras, The Secret God*, London, 1963, s. 162-vd. Avesta metinlerinden alınan buradaki Yaşt, X - 18.’dir. Kendini Mithra’ya adayan bir çok kadın vardır. Özellikle Avrupa’daki kazılarda ele geçen Mithraeumlar’daki yazıtlarda Mithra müriti erkeklerin yanında kadınların da adına rastlanmıştır. Bkz. M. J. Vermaseren, a. g. e., s. 163-vd.

²⁴⁵ A. Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, Ank. Üniv. İlah. Fak. Yay., XI, Ankara, 1995, s. 57.

belirtilir. Boğayı kurban eden Mithra yeniden övülürken, İsa'nın kanı hakkındaki Hıristiyan inançlarına çok benzeyen terimler kullanılır. Arkasından, Mithraizm'deki ilerlemeli derece sistemindeki Baba ve Aslan terimleri vardır. Son satırdaki tezahürat sözcüğü merhabadır. (hail=nama) Bununla tören topluluğu içindeki Aslan derecesinde olan müritler yeniden düzenlenip, selamlanır.²⁴⁶

D. Pers Egemenliği Döneminde Anadolu'da Mithra Kültü

Akhamenidlerin egemenliği sırasında doğu Anadolu Persler tarafından kolonize edilmişti. (Harita 3) Anadolu'nun yüksek yerleri özellikle at yetiştirilmesine uygun yerleri, toprak ve iklim açısından Perslerinkine benzemektedir. Kapadokya'daki ve hatta Pontos'daki toprağa sahip aristokrasiyi Persler oluşturmaktaydı. İskender'in ölümünden sonra çeşitli hükümetler altında, bu toprakların sahipleri ülkenin gerçek efendileri olarak kalmışlardır. Kendi egemenliklerinin olduğu kantonu yöneten klan şefleri en azından Armenia'nın dış bölgelerinde Justinian zamanına kadar siyasi gelişmelerde satraplıkları miras yollarıyla ellerinde tutarak buralarda Pers geleneklerini sürdürmüşlerdir. Bu askeri ve feodal aristokrasi, Roma'ya karşı mücadelesinde Mithridates Eupator'a yardım ederek onun zamanında oldukça artmış ve sonradan Armenia'nın bağımsızlığını korumak için Roma imparatorlarının girişimlerine karşı savaşmışlardır. Savaşçılar Mithra'ya silahlarının koruyucusu olarak tapmışlar ve bu tanrı Latin dünyasında, savaşçılar tarafından özel bir onur duyulan orduların tanrısı olmuş, 'yenilmez' tanrı olarak kalmıştır.²⁴⁷

Anadolu'da Pers dini, etkisini en çok 'Ateş Kültü' ile göstermiştir. Bu kült Pers etkisiyle Anadolu'nun büyük bir bölümüne girmişti. Temizliğin temsilcisi sayılan ateşin sunaklar üzerinde yakıldığı bu kült özellikle Kapadokya bölgesinde önem kazanmıştır. Çünkü İran'dan gelen Persler doğa bakımından kendi ülkelerine benzediği için özellikle buraya yerleşmişler ve bu yerleşme için volkanik Argaios (Erciyes) yöresini kendi ateş kültleri için uygun bulmuşlardır. Örneğin Bünyan'da bulunmuş böyle bir ateş sunağının üzerinde, ateş kültürüne katılan ve ellerinde kutsal çubuk demeti olan rahipler betimlenmiştir. Bu kült batı Anadolu'da Lydia

²⁴⁶ M. W. Meyer, *The Ancient Mysteries*, New York, 1987, 206-vd.

²⁴⁷ F. Cumont, *The Oriental Religions in the Roman Paganism*, New York, 1956, s. 144.

bölgesindeki Kurupedion (Hierokaisereia, Beyoba), ve Hypaipa (Günlüce), kuzey batı Anadolu'da Daskyleon'a değin uzanmıştır.²⁴⁸ (Resim 30)

Herodot, Pers dini hakkında şöyle yazmaktadır: “*Tanrı heykeli, tapınak ve de sunak yapmak gibi şeyler bilmezler; hatta yapanlara deli derler, bu, sanırım, onların tanrılara, Yunanlılar gibi insan biçimi yakıştırmış olmamalarından ileri gelir. Dinleri Zeus'a kurban kesmeyi gerektirir; kurbanları dağ başlarında keserler ve Zeus dedikleri tanrısal gök kubbedir. Güneşe, aya, toprağa, ateşe, suya ve rüzgara da kurban adarlar. Başlangıçtan beri kurban kestikleri tanrılar bunlardır, yalnız sonradan Aphrodite'ye tapmayı da öğrendiler, bu da onlara Asurlular'dan ve Araplar'dan geçmiştir. Aphrodite'ye Asurlular Mylitta, Araplar, Alilat, Persler Mithra derler.*”²⁴⁹

Akamenidler döneminde Anadolu'da birtakım yerlerde Mithra tapınımının olabileceği doğrultusunda birtakım buluntular vardır. Şüphesiz ki yeni araştırmalar konuyu daha da netleştirecektir. Akhamenidler döneminde Mithra tapınımının olabileceği yerler şunlardır:

D. 1. Kerkenes

Konumuz açısından önemli bir yer Kerkenes Dağı'ndaki kaledir. Buranın önemli özelliği, Aşağıda daha ayrıntılı olarak göreceğimiz, Hellenistik dönemde Mithridates II tarafından inşa ettirilen Mithridation'una yakın bir yerleşme yeri olmasıdır. Sağlam duvarlarla çevrili Akhamenid dönemi kalesinin dik yamaçları taşla kaplanarak savunma sistemi güçlendirilmiştir. Zirvelerde yer alan küçük sitlerden anlaşıldığı üzere çevrede Geç Akhamenid döneminde merkezi Kerkenes'de bulunan gelişmiş bir kontrol ve idare sisteminin mevcut olduğu anlaşılmaktadır.²⁵⁰

²⁴⁸ V. Sevin, “Anadolu'da Pers Egemenliği”, *A.U.Ans.*, c. II, İstanbul, 1982, s. 330. Persler Kapadokya'ya kendi dillerinde *Katpatouka* adını vermişlerdir. Ayrıca Kapadokya'nın tarihi coğrafyası hakkında bkz. S. Gülçur, “Aksaray, Niğde ve Nevşehir İlleri 1993 Yüzey Araştırması”, *XII. A.S.T.*, Ankara, 1995, s. 191.

²⁴⁹ Herodot, *Herodot Tarihi*, I; 131. Herodot'un Persler'in tapınakları hakkındaki gözlemi de yukarıda adını açıklarken yaptığı hata gibi gerçeği yansıtmaz. Persler, tapınak, sunak ve tanrı heykelleri yapmışlardır. En önemli tapınaklarından biri Cyros'un Pasargrad'da yaptırdığı tapınaktır. Bir başka tapınak Naas-ı Rüstem'de I. Darius'un mezarı önündeydi. Üçüncü bir tapınak II. Artaxerxes döneminde Susa'da yapılmıştır. V. Sevin, a. g. m., s. 329-vd.

²⁵⁰ F.- Geoffrey Summers, “Kerkenes Dağ 1995”, *XIV. A.S.T.*, Ankara, 1997, s. 335.

Akhamenidler egemenliği altında Güney Pontus o derece İnanlaşmıştır ki, doğu kültürleri Hıristiyanlığın kabulüne kadar güçlerini korumuşlardır.²⁵¹

Adı Pteria olarak ilk kez Herodot'ta geçen Kerkenes Dağı'ndaki bu yerleşmenin²⁵² Anadolu'da başka bir benzeri veya öncüsü henüz bulunamamıştır. İkinci olarak yapı grupları oldukça genişir ve yerel halk için düşünülüp kurulabilecek bir sığınak ve barınağın çekeceği büyük ve kalabalık bir nüfusa uygun olmayıp, daha çok, sınırlı sayıda elit bir nüfus için tasarlanmış gibi görünmektedir. Başka bir deyişle; yabancı, kolonici bir imparatorluğun temsilcileri için kurulmuştur. Şehirde oturanlar, yabancı ve işgalci bir halk olan Medler ve onların müttelikleri olduğu şeklinde yorumlanabilir. Savunma sistemi, sarayda bulunan sur dışı tapınağının tasarım ve inşaa tekniklerinin ve çevrili alanlar ile diğer mimari özelliklerin, Anadolu'da başka bilinen ve benzerleri yoktur. Eğer şehir planının elemanlarının ve mimarisinin yerleşmiş ve uzun geçmişi olan bir geleneğin devamı diye düşünülürse, yedi sıra sur duvarıyla Ecbatana'nın örnek ve ilham kaynağı olduğu kabul edilebilir. Siten diğer bölümleri de doğu geleneğini çağırıştırılmaktadır. Fakat bunların tümü tahminden öteye gitmemektedir.²⁵³ Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Anadolu'ya Med kökenli magi rahipleri tarafından getirilen Mithra kültürü'nün, eğer gerçekten burası bir Med yerleşmesi ise, bu bölgede izlerine rastlamak ileriki yıllarda yapılacak kazılarla mümkün olacaktır.

Kerkenes Dağı ile ilgili bir diğer göz önünde tutulması gereken nokta da onun doğu ile olan bağlantısıdır. Burası yaklaşık bin beş yüz metre yükseklikte olan, kışları hem uzun hem de çok soğuk geçen bir bölgedir. Buna ek olarak yakındaki il merkezi Yozgat gibi benzer yükseklikteki modern Anadolu şehirleriyle karşılaştırıldığında konumunun kış şartlarına açık olduğu kesindir. Şehir nüfusunun tamamının kışları burada geçirmeyi isteyebileceğini düşünmek zordur. Bu durum buraya daha sonra neden yeniden yerleşilmediğini de açıklamaya yetmektedir. Mevsimlik bir şehir fikri Akhamenidler'in yazlık ve kışlık şehirler arasında göç etme geleneğini akla getirmektedir. Eğer yukarıda savunulduğu gibi nüfus gerçekten yabancı idiyse kışlık

²⁵¹ F.- Geoffrey Summers, a. g. m., s. 342.

²⁵² Herodot, *Herodot Tarihi*, I-76.

²⁵³ F.- Geoffrey Summers, "Kerkenes Dağ 1995", *XIV. A.S.T.*, Ankara, 1997, s. 340. Medler'in Anadolu içlerine kadar nasıl yayıldıkları hakkında bkz. a. g. m. s., 337-vd.

yerleşimin nerede olduğu düşünülmemelidir. Bu konuda hiç bir kanıt bulunmamakla beraber karlı zirvesi, Kerkenes'den yazın sık sık görülebilen Kapadokya düzlüğünün diğer ucundaki Erciyes Dağı, Kayseri'nin nispeten yakın olduğunu hatırlatmaktadır. Daha kuzeyde ve hatta Toros dağlarının güneyinde kışlık yerleşim merkezi olarak düşünülebilecek başka alanlar da yer almaktadır. Yerleşimin mevsimlik olduğu doğrulanabilse bile bu tek başına şehrin doğu ile olan bağlantısını kanıtlayamayacağı gibi, savı da bir kısır döngü haline getirecek, bununla birlikte göz önüne alınması gerekli konulardan biri olmaktan da çıkmayacaktır.²⁵⁴ Aşağıda da göreceğimiz gibi Erciyes Dağı veya Nemrut Dağı gibi yüksek yerler Mithra tapınimleri için her zaman uygun yerler olmuştur. Bunları baz aldığımızda Kerkenes Dağı'nın da magi rahiplerince, ya da başka bir deyişle Mithra yandaşlarınca kullanılmış olma olasılığı ortaya çıkmaktadır. Ama daha önce de değindiğimiz gibi şimdilik bunlar bir savdan öteye gidememektedir. Şüphesiz ki yeni araştırmalar doğrultusunda konuya daha fazla ışık tutulacaktır.

Aslında Kerkenes Dağı'ndaki Herodot tarafından ilk kez belirtilen şehrin Pteria olup olmadığı bir tartışma konusudur. Bu şehrin Lydialılarla yapılan ve M.Ö. 585 yılında sona eren savaştan sonra Pers kralı Medes tarafından yaptırıldığı, fakat şehir inşaatı henüz tamamlanmamışken M.Ö. 545 yılında Croesus tarafından yıkıldığı sanılmaktadır. Eldeki arkeolojik veriler buranın 'saray' amaçlı yapıldığını göstermekteyse de, konuyla ilgili henüz bir yazıt bulunamamıştır. İleriki yıllarda burada yapılacak çalışmalar Anadolu'daki Med işgali ve kontrolü ile devamında Akhamenid imparatorluğu hakkında daha ayrıntılı bilgiler sağlayacaktır.²⁵⁵

D. 2. Taş Kule (Eski Foça)

Kerkenes Dağı'ndan sonra olası bir diğer yer de Eski Foça yakınlarındaki Taş Kule'dir. Eski Foça'nın yaklaşık yedi kilometre doğusunda Anadolu'dakilere benzemeyen yapıda piramit şekilli ve büyük olasılıkla Pers istilası döneminde yapılmış mezar bulunmuştur. Yakın benzerleri Sardis'de, İkiztepe'de (Uşak yakınları), Karaburun'da (Elmalı yakınları) karşımıza çıkmaktadır. Kiros ve Darius'un hükümdarlıkları (M.Ö. VI. yüzyılın ikinci yarısı ile M.Ö. V. yüzyılın ilk

²⁵⁴ F.- Geoffrey Summers, a. g. m., s. 340-vd.

²⁵⁵ G. D. Summers, "The Identification of the Iron Age City on Kerkenes Dağ in Central Anatolia", *J.N.E.S.*, 56 - II, 1997, s. 94.

dönemleri) sırasında yapılan yapılara çok benzerlik gösterirken, yerel etkilenmeler de yansıtan Taş Kule, Anadolu'da oturmuş Persler arasında sıkça görülen mimari tarzda inşa edilmiştir. Burada tezimizi doğrudan ilgilendiren konu Daskyleion'daki mezar odasının önündeki magi rahibini tasvir eden kabartmaya benzer özellikte Taş Kule'de de bir betimlemenin olmasıdır. Bu kabartma Taş Kule'nin sembolik görüntüsü ve dinsel merkezliği sorularını ortaya çıkarmaktadır. Daskyleion'daki mezarın önünde bulunan ve dinsel törenler ve adaklar olarak yorumlanan iki kabartma gibi, Taş Kule'deki iki özellik de benzer şekilde kabul edilmiştir.²⁵⁶

Yapının önünde bir sahte kapı ve bu kapının önünde raf şeklinde kesilmiş kaseler yer almaktadır. Bu kase İran mezarlarında sık sık görülen Zerdüştlük dinsel törenlerindeki sunakların ateş kaselerini andırmaktadır. Ateş sunakları Darius'un ve haleflerinin mezarlarında betimlenmiştir. Sahte kapılar Anadolu'da yaşayan Persler'in veya oldukça güçlü bir şekilde Pers etkisinde kalmış Anadolu'lular'ın varlığını göstermektedir.²⁵⁷ (Resim 31 ve 31A)

D. 3. Hacinebi Tepesi (Birecik)

Birecik'deki Hacinebi Tepesi kazılarında da, A alanındaki Akhemenid /Hellenistik yerleşmede başında güneş halesi bulunan iki eşit kısma bölünmüş daha sonradan birleştirilmiş, pürüzsüzleştirilmiş ve yakılmış bir tanrı figürünü bulunmuştur.²⁵⁸ (Resim 32) Buradaki figürünü incelediğimizde, figürünün Mithra figürünü olma olasılığı yüksektir. Üstelik Akhemenid döneminde magi rahiplerinin etkinliklerinin en yüksek derecede olduğunu göz önüne alıp, Mithraizm'in bu dönemde uygulanıp Anadolu'ya getirildiğini düşünürsek bu olasılığın doğruluğu daha da artacaktır.

D. 4. Selçukler (Uşak)

Anadolu'nun en önemli Pers kaya kabartması olan Çivril'in Bayat yolu üzerinde, Menderes'in güney sahilinde bugün Yavuzca çiftliği adı ile anılan çiftlik içindeki Çeç Burun mevkiinde iki tümülüs vardır. Bu tümülüslerden büyük olanının altındaki kaya üzerinde bir Pers kaya kabartması bulunmaktadır. İlk başlarda bu

²⁵⁶ N. D. Cahill, "Taş Kule : A Tomb Near Eski Foça, Turkey", *II. A.S.T.*, İzmir, 1984, s.143. "Harpagos'un İonya'da ilk vurduğu yer Phokaia olmuştur" diye belirtmektedir. Bkz. Herodot, *Herodot Tarihi*, I; 162.

²⁵⁷ N. D. Cahill, "Taş Kule : A Tomb Near Eski Foça, Turkey", *II. A.S.T.*, İzmir, 1984, s., 144.

²⁵⁸ G. J. Stein, "1995 Excavations at Hacinebe Tepe", *XVIII. K.S.T.*, Ankara, 1997, s. 96.

kabartma üzerinde fazla durulmazken, Daskyleion'da bulunan yeni Pers mezar stelleri dolayısıyla bu kabartma yeniden gündeme gelmiştir. Define avcılarının dinamit kullanmaları nedeniyle araba tasviri olan orta kısım tamamen tahrip olmuştur. Sağlam kısımda sağa doğru hareket halinde olan çift atlı, iki tekerlekli bir arabanın önünde ve arkasında arabaya eşlik eden iki süvari bulunmaktadır. (Resim 33) Bu noktadan batıya doğru devam eden dik kaya yüzlerinde yer yer tarihi izler görülmektedir. Burada 'Pencere Kaya' denilen bir kaya mezarı da vardır. (Resim 34) Burada sistemli çalışmaların, Anadolu'daki Pers egemenliği hakkında önemli ipuçları vereceği büyük olasılıktır.²⁵⁹ Mezar stelinde ele geçen araba ile tanrı Mithra'nın arabasının betimlenme olasılığı yüksektir.

D. 5. Diğer Olası Mithra Merkezleri

Persler'in Anadolu'da hakim olduğu dönemde yapılan Mangaltepe Tümülüsü, Bekçitepe Tümülüsü ve Mitralyöztepe Tümülüslerinde de ileriki yıllarda yapılacak arkeolojik çalışmaların bilgi sağlayacağına inanmaktayız.²⁶⁰

Bunların yanında her ne kadar elimizde güçlü deliller olmasa da Anadolu'nun diğer bölgelerinde de bir takım Pers buluntularına rastlanmıştır. Örneğin, Van kalesi höyüğünde karışık durumda (Med-Pers-Part) keramik parçalarına rastlanmıştır.²⁶¹

Milet'te de M.Ö. VII. yüzyılda bir Pers tahribi olduğu belirlenmiş bunun yanında da bulunan serpantin levhaların bir kült heykeli kaidesi olduğu tahmin edilmektedir. Beş metre genişliğindeki mekanıyla bağımsız duran yapı ve zengin iç süslemesi kutsal bir alanı çağrıştırmaktadır. Ancak yapının işlevci tam olarak bilinmemektedir. Sonraki dönemlerde yapının kilise olarak kullanıldığı belirlenmiştir.²⁶²

Bunların yanı sıra Anadolu'nun kimi yerlerinde Persler'in tamamen egemenlik kurduğu kesin olarak bilirse de bu bölgelerde somut olarak herhangi Pers buluntusuna rastlanamamıştır. Örneğin, M.Ö. V. M.Ö. IV. yüzyıllarda Gritelle

²⁵⁹ N. Fıratlı, "Uşak-Selçukler Kazısı ve Çevre Araştırmaları 1966-1970", *T.A.D.*, s. XIX-II, Ankara, 1970, s. 121.

²⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. K. Nayır, "Alibeyli Tümülüsleri Kurtarma Kazısı 1981", *IV. K.S.T.*, Ankara, 1982, s. 199-vd.

²⁶¹ M. T. Tarhan - V. Sevin, "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1989", *XII. K.S.T.*, II, Ankara, 1991, s. 433.

²⁶² W. M. Weiner, "Milet 1989 Raporu", *XII. K.S.T.*, Ankara, 1991, s. 82-vd.

(Adıyaman yakınlarında), Pers imparatorluğunun bir parçası idiye de, bu bölgede Pers kültürünü gösteren hiç bir şey bulunamamıştır.

D. 6. Pers Egemenliği Altında Likya'da Mithra Kültü

Likya (kabaca bugünkü Teke yarımadası), M.Ö. 545 yılında Pers komutanı Harpagos tarafından ele geçirildikten sonra iki yüz yıl Pers egemenliğinde kalmıştır. Likya'da, M.Ö. 460 yılından sonra ele geçen sikkelerin bir yüzünde daha çok hayvan betimlemelerine rastlanırken, diğer yüzlerde hükümdar adlarına rastlarız ki bunlar arasında 'Mithrapata' konumuz açısından önem taşımaktadır.²⁶³ (Levha I)

Likya bölgesinde doğrudan Mithra tapınımını gösteren somut bir kanıt yoktur. Lymra'daki kazılarda yukarıda sözünü ettiğimiz varlıklı Mithrapata yönetimi altında Hellenistik döneme ait otuz adet sikke bulunurken, bölgede keramik buluntu ve yazılı kaynak olmaması aykırılık yaratmaktadır.²⁶⁴ Bu görüşün tersine Childs, Likya bölgesindeki çalışmalarda Mithrapata adlı Pers valisinin adına yazıtlarda rastlandığını ve burada Pers adlarının bulunmasının, Persler'in batı Anadolu'da M.Ö IV. yüzyılın ilk yarısındaki etkinliklerini araştırma konusunda değerli kıldığını belirtmektedir.²⁶⁵

Tüm bunlara rağmen Likya bölgesinde dikkati çeken bir nokta diğer doğu toprakları ile bir zıtlık yaratır. İsis ve Serapis gibi doğu kökenli tanrılar Lykia'da yaygın değildir. Henüz ne bu tanrıçalara ait herhangi bir tapınağa ne de bir Mithraeum'a rastlanmamıştır.²⁶⁶

E. Mithraizm'in Anadolu'dan Hellas'a Geçişi

Magiler, Kaldeli din adamlarıyla ilişkiye geçmelerinden sonra kolaylıkla Grekler'e de ulaşmışlar, ve bu ilişki sonucunda Pers mitolojisi, Grekleri tümünden etkileyerek onların önünde yeni ufuklar açmışlardır. Sophokles'in onları magi olarak nitelenmesinden anladığımız kadarıyla, Medyalı bu rahipler, Grekler'i en fazla astroloji alanında etkilemişlerdir. Bu ilişki sonunda Mithra'nın batıya doğru ilerlemesi konusunda önünde hiç bir engel kalmamıştır. Bundan sonra yukarıda da

²⁶³ O. Tekin, *Antik Numizmatik ve Anadolu*, İstanbul, 1992, s. 104-vd.

²⁶⁴ J. Borchhardt, "Bericht der Grabungskampagne Limra 1989", *XII.K.S.T.*, II, Ankara, 1990, s. 327.

²⁶⁵ W. A. P. Childs, "Lycian Relations wiyh Persians and Greeks in the 5th and 4th Centuries Reexamined", *A. S.*, XXXI, s. 74.

²⁶⁶ R. Syme, "Studies in Strabo", *Anatolica*, Oxford, 1995, s.283, n.3.

değindiğimiz gibi Mithra, Batı'ya geçtikten sonra adının arkasına bir "s" harfi alarak *Mithras* olarak karşımıza çıkmıştır.²⁶⁷

Tanrı Mithra, yolculuğu boyunca; Babil'de, cennetle ilgili bölümleri içeren ilkeleri almış; Anadolu'da; Grek etkileşimine maruz kalarak Yunanistan'da da sanata yansımıştır.²⁶⁸

E. 1. Grekler'in Mithraizm'e Bakışı

Persler'le birlikte Mithra'nın öne Ege denizi sınırlarına kadar genişlerken Grekler arasında da bu tanrının yayılması çok normaldi. Hatta tanrı Mithra'nın öyle bir yere gelmişti ki eski Yunan'da popüler olan tek İran tanrısı sıfatını almıştı.²⁶⁹ Mithra, Grekler için Anadolu'da Cybele ve Suriye'li Sun gibi, onlara cazip gelen bir tanrıydı.²⁷⁰ Özellikle, Grekler'in baş tanrısı Zeus ile özdeşleştirildiğinde Mithra, 'en yüce varlık' olarak düşünülüyordu.²⁷¹ Bu bağlamda doğudan gelen diğer tanrılara göre daha farklı ve büyük bir itibar görmesi çok doğaldı.

Mithra'nın Hellenler arasındaki konumu hakkındaki diğer görüş ise, genel olarak Mithra'nın Hellen dünyasından dışlanmış kaldığını savunan görüştür. Klasik dönem Grek yazarları Mithra'dan, Pers krallarının taptığı yabancı tanrı olarak bahsederler. Hatta İskender döneminde Mithra, Anadolu platosundan İyonya kıyılarına inmemiştir. M.Ö. II. yüzyılda Dolos'da yapılan çeşitli ekzotik törenlerde onun adını aramak boşunadır. İskender imparatorluğu döneminde; Fenike ve Mısır kıyılarının çeşitli limanlarında, Aradus, Sidon ve İskenderiye yakınlarında Mithraeumlar bulunduğu doğrudur. Fakat bu tapınaklara bakarak tüm ülkede Mithra ile ilgili misterlerin geçerli ve yaygın olduğunu ve buralarda Mithra tapınımı olduğunu söylemek oldukça zordur.²⁷²

Persler'e ait Mithraizm, Hellen veya Hellenleşmiş ülkelerde din değiştirmelere neden olmamış, tanrı adları Fryg veya Mısır tanrılarıyla ilişkili kalmıştır. Mithra adının bütün türevleri (Mithrian, Mithraclae, Mithradorus,

²⁶⁷ M. S. Bilgin, *Yazatlar ve Homa: Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996, 111-vd..

²⁶⁸ A. D. Nock, *Conversion*, Oxford, 1961, s. 44.

²⁶⁹ F. Cumont, *Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 9. Mithra, Asya'dan Latin dünyasına da doğrudan geçmiştir. Bkz. F. Cumont, *The Oriental Religions in the Roman Paganism*, New York, 1956, s. 148.

²⁷⁰ M. Rostovtzeff, "Ptolomaic Egypt", *C.A.H.*, VII, s. 146.

²⁷¹ A. D. Nock, "The Development of Paganism in the Roman Empire", *C.A.H.*, XII, s. 430.

²⁷² F. Cumont, *Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 33.

Mithraphilus) tamamen barbar biçimde sürmüştür. Her ne kadar Trak kökenli Bendis, Anadolu'lu Cybele, İskenderiyeliler'in Serapis'i ve hatta Suriyeli Baal, Grek şehir devletleri arasında başarılı bir şekilde yayılıp kabul gördüyse de, aynı ülkeler eski düşmanlarının koruyucu tanrısına o kadar konuksever davranmamıştır.²⁷³

Sanat açısından baktığımızda, Anadolu'da Yunan sanatının Mithraizm'in hizmetinde olduğunu görürüz. Bu sayede birçok heykel yaratılmıştır. Bu heykellerin konumuz açısından önemleri Mithra kültü ile ilgili bilgiler sağlamalarıdır. Örneğin, Bergama'daki ya da Atina akropolündeki boğa kurbanını betimleyen heykeller bu görüşü destekleyen buluntulardır. Fakat bunun yanında Mithraizm, Grek topraklarında asla popüler olmamıştır. Buna en güzel kanıt Delos'da birçok yabancı kültü dair arkeolojik veri bulunmuşken, Mithra Kültü ile ilgili herhangi bir somut kanıt rastlanmamıştır.²⁷⁴ Yani, tanrı Mithra, Hellenistik döneme kadar Grekler arasında Anadolu'daki ilgiyi görmemiştir.

Sonuçta, Pers imparatorluğunun çökmesinden sonra, Persli prensler ve rahipler yavaş yavaş büyüyen Yunan uygarlığının gücüne kapılmaya başlamışlardır. Akhamenidler'in yönetimi altında Pontus Euxinus (Karadeniz) ve Toros dağları arasında yer alan bütün farklı halklar, kendi yerel kültürlerini, kendi geleneklerini ve dillerini uygulayabilmek için merkezi otoritenin hoşgörüsüne katlanmak zorunda kalmışlar, fakat Pers imparatorluğunun çökmesiyle oluşan büyük karışıklıkta bütün siyasal ve dinsel sınırlar ortadan kalkmış, farklı ırklar o zamana kadar görülmemiş bir hızda birbirleriyle ilişkiye geçmeye başlamış ve sonuçta Ön Asya, açıkça görülen bir karışım -oluşum- aşamasına geçmiştir. Doğunun teolojisi ve Yunan'ın felsefesi arasındaki ilişki oldukça şaşırtıcı bileşimler yaratılmıştır. Böylece farklı inançlar arasında bir bakıma rekabet dönemi de canlanmaya başlamıştır.²⁷⁵

²⁷³ F. Cumont, *Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 33.

²⁷⁴ H.S. Jones, "Mithraizm", *E.R.E.*, VIII., s. 754.

²⁷⁵ F. Cumont, a. g. e., s. 13 ve 34.

III. BÖLÜM

HELLENİSTİK DÖNEMDE ANADOLU'DA MİTHRA KÜLTÜ

A. Hellenizm'in Anlamı

'Hellenizm' sözcüğü bilindiği gibi ilk kez bilimsel anlamda Alman tarihçi J. G. Droysen tarafından, Grek kültürünü Yunan sınırlarını dışına çıkıp Akdeniz bölgesi ve Ön Asya'da Doğu kültürleriyle karışması sonucu oluşan evrensel kültüre verilen ad anlamında kullanılmıştır. M.Ö. 330 yılında Büyük İskender'in Asya seferi ile başlayıp M.Ö. 30 yılında Romalıların Mısır'ı ele geçirmesiyle sona eren dönemde doğu ve batı dinleri geniş alanlara yayılmış, yeni şehirlerde Grek tanrıları adına yeni tapınaklar yapılmıştır. (Harita 4)

Dönemin siyasal olayları bunlara karışan insanların içinde olağanüstü güçler bulunduğu inancını getirmiş, krallar tanrı aşamasına yükselirken daha sonradan mutlak monarşinin belirtisi olarak hükümdar kültleri oluşmaya başlamıştır. Fakat ne Tykhe ne de kral kültü o dönemin insanlarını tam olarak tatmin edememiştir. Ölüm sonrası yaşam ve buna benzer dinsel sorunlar yanında etiksel sorunlar da gündemde kalmıştır. Genel olarak bakıldığında yüksek ve aydın çevrelerde Stoa felsefesi, alt tabakalarda gizli dinler ya da 'misterler' yayılmıştır. Örneğin, Orvefs dini ile birleşip bütün sorunları ele alan Eleusis'teki Demeter misterleri İskender'in ölümünden sonra tüm Grek dünyasına hatta İtalya, Mısır ve Karadeniz'in en ücra köşelerine kadar girmiştir.²⁷⁶

Bu dönemdeki dinsel gelişmelere doğu dünyası açısından baktığımızda, Greklerin doğulu insanlara yaklaştığını, doğuluların ise eski tanrılarına ve dinsel geleneklerine sıkı sıkıya bağlı kalıp, Hellenistik dönemde Grek dünyasından gelen etkilere karşı en çok din alanında tepki gösterdiklerini görürüz.²⁷⁷

Hellenistik dünyayı oluşturan sosyopolitik değişimler Hellen misterlerini ve Hellen olmayan kültlerin Hellenleşmesini canlandırıp geleneğe uygun dinsel bir yapı için gerekli şartları hazırlamıştır. Dyonizos gibi diğer geleneksel kültler de Hellenistik kültürel sistemde değişim gösterirken, Hellenistik dünyada Mithraizm ve

²⁷⁶ A. M. Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK, Ankara, 1988, s. 512-vd.

²⁷⁷ A. M. Mansel, a. g. e., s. 514.

Hıristiyanlık gibi yeni yerli dinler ortaya çıkmıştır.²⁷⁸ Mithraizm, onun çağdaşı ve günümüz yorumcuları tarafından bir Hellenistik dönem dini olarak ele alınmış, bu bağlamda Doğu'dan getirilen diğer kültürler gibi, Mithraizm, görünüşe göre karmakarışık dünyanın değişimlerinin üstesinden gelebilmeyi başarmış ilk din olmuştur.²⁷⁹ (Resim 35)

Yunanistan'da oldukça saygın bir yere sahip olan Mithra Kültü, Hellenistik dönemde Batı Anadolu'daki Grekler arasında farklı bir bakış açısıyla görülmüştür. Mithra'nın Kilikya'daki ve Pamfilya'daki korsanlar tarafından benimsenmesi, batı Anadolu'daki Grekler için eski düşmanları Persler'i anımsattığından Grekler bu dini asla kabul etmemişlerdir.²⁸⁰

Büyük İskender'in imparatorluğunun dağılmasından sonra Pontus, Kapadokya, Armenia, Kommagene gibi Anadolu'da yeni bir takım krallıklar ortaya çıkmıştır. Pergamon ve Antakya'daki Yunan krallarının tersine, bu krallar eski geleneklerini dinde ve politikada sürdürmüşler ve Anadolu'nun eski efendileri olan Pers krallarını taklit ederken Perslere ait tapınakları korumuşlardır. Sonuçta bu dönemde Oromazes (Ahuramazda), Omanos (Vohumano), Artagnes (Verethranga), Anaitis (Anahita), ve diğerleri hala saygınlıklarını korumaya devam etmişlerdir. Fakat tanrı Mithra hepsinden fazla bu kralların en büyük tercihleri olmuştur. Bu krallıkların monarkları ailelerindeki Mithridates adını sıkça kullanmaları gibi kendilerini Mithra'ya adayarak onu kutsal kılmışlardır. Böylece, Artaxerxes ve Darius için nasılsa, bu monarklar için de Mithra zaferi getiren tanrı olarak kalmıştır. Aşağıda daha ayrıntılı göreceğimiz üzere aynı zamanda tanrı Mithra, onların yasallıklarının garantisinin bildirgesi ve dayanağı olmaya devam etmiştir.²⁸¹

Hellenistik dönemde Mithraizm, Pers kökenli oldukları iddia edilen Kommagene, Armenia gibi yerlerde, Pers imparatorluğu yıkıldıktan sonra bile korunmuştur. Ama Selevkidler ve Bergama krallığı gibi Hellen kökenlilerce kabul görmemiştir. Pontus krallığı, Romalılar tarafından yıkılınca Kilikya'ya kaçan Pontus ordusunun geri kalanı oradaki Kilikyalı korsanlara katılmış ve magiler de Kilikya'nın

²⁷⁸ H. L. Martin, *Hellenistik Religions*, Oxford, 1987, s. 90.

²⁷⁹ H. L. Martin, a. g. e., s. 113-v.d.

²⁸⁰ M. Arslan, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki Roma Dönemi Kilikya Şehir Sikeleri", *Anad. M.M. 1992 Y.*, Ankara, 1993, s. 202.

²⁸¹ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 12.

dağlarına sığınmıştır. Tarsus, böylelikle kült merkezi konumuna gelmiştir. Bu arada da Mithra Anadolu'da bazı yerel kültürlerle karışmıştır. Phrygia'da; Kybele-Attis ikilisine girip, Attis olduğu düşünülmektedir. Pontus'da tanrı Men gibi at sırtında betimlenmiş; Lydia'da, Mithra-Anahita ikilisi Sabazios-Anaitis ikilisine dönüşmüştür. Anadolu'nun kimi yerlerinde de Helios olduğu düşünülmektedir. Bu arada Pers panteonu da Grek panteonuna uygulanmıştır: Ahuramazda, Zeus ile; Verethranga, Herakles ile; Anahita, Artemis Tauropolos ile; Mithra da Helios ile özdeşleştirilmiştir. Mithra'nın en önemli özelliği Helios ile bir tutulsa da asla Pers adını kaybetmemiş olmasıdır.²⁸²

Tanrı Mithra Hellenistik dönemde belirgin biçimini almaya başlamıştır. Büyük İskender döneminde Mithraizm'in törensel gelenekleri ve dogmaları yayılmaya başlamıştır. Fakat tam olarak ne zaman ve nerede olduğunu kestirebilmek oldukça zordur. Yapılabilecek en önemli çalışma, Anadolu'daki magi rahiplerinin getirmiş oldukları dinin kökeninin, hangi bölgelerde, ne şekilde değiştiğini anlamaya çalışmaktır.²⁸³

B. Hellenistik Dönemde Grekler Arasında Mithraizm

Kendilerini din bakımından tam olarak tatmin etme yollarını arayan, öteden beri yabancı tanrılara karşı büyük bir sempati göstermiş ve hatta bunlara kendi ülkelerinde yer ayırmış olan Greklerin, Doğu ülkelerindeki tanrıları, görünüşteki bazı benzerliklere dayanarak, kendi tanrıları ile eşit saymalarını ve bunlara tapmaktan çekinmemelerini doğal karşılamak gerekmektedir.²⁸⁴

Aslında Herodot zamanından beri yabancı tanrıların Grek tanrılarına benzetilmesi (sinkretizmos) Hellenistik dönemde daha da sistemli bir şekil almıştır. Örneğin, M.Ö. II. yüzyılda tüm Mısır tanrıları hem Grekçe hem Mısır dilinde

²⁸² M. Arslan, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi'ndeki Roma Dönemi Kilikya Şehir Sikkeleri", *Anad. M. M. 1992 Y.*, Ankara, 1993, s. 201-vd.

²⁸³ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 15. Astrolojinin de Mithraizm ile oldukça bağlantılı olduğunu ve astrolojik etkilerin Babil'de Pers dinini nasıl etkilediğini yukarıda anlatmıştık. Anadolu'ya astrolojinin girmeye başlaması da Selevkidler döneminde olmuştur. Diodoros, eserinde kahinlerin İskender, Antigonos ve diğer bir çok monarkın geleceği hakkında yorum yaptığını belirtmektedir. Diodoros, *Bibliotheka Historika*, ed. C. Oldfather, London, 1933, s. 31.

²⁸⁴ A. M. Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK, Ankara, 1988, s. 513-vd. Selanik'de ele geçen bir kabartma Yunanistan'da Mithra kültü tapınımı olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Kült büyük olasılıkla Romalıların burayı işgali (M.Ö. II. yy.) sırasında getirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. P. Pachis, "The Cult of Mithras Thessalonica", *S.M.*, Roma, 1994, s. 229 - 255.

yazılabiliyordu. Bu yüzden bir yazıtta Hermes denildiğinde Grek tanrısı Hermes mi yoksa Mısır tanrısı Tot mu olduğu belli olmuyordu.²⁸⁵ Hellenistik dönemde Mısır ve Suriye kültürleri orijinlerinden çok uzakta çeşitli şehirlerde yerleşmiş ya da yerleşmeye başlamışlardı. Orta Doğu'da hızlı bir iç değişimin yaşandığı bu dönem sonrasında ortaya çıkan ve geniş bir arazi parçasını kapsayarak birçok kültürün karışması için uygun şartı sağlayan Roma İmparatorluğu döneminde, Hellenistik dönemdeki kadar hızlı bir değişim görülmez. Tezimizin konusu olan Mithraizm de, Mısır, Suriye ve Anadolu'da asıl gelişimini ve yayılmasını zaten Hellenistik dönemde tamamlamıştır.²⁸⁶ Özellikle Hellenistik toplumun alt sınıfları arasında kabul gören Mithraizm, bu topluma kişisel kurtarıcı Mithra aracılığı ile bu dünyada sığınabilecekleri, ayrıcalıklı bir din getirmiştir. Roma İmparatorluğu içerisinde Hıristiyanlık dini popüler olana değin, yani yaklaşık M.S. 100 yıllarına kadar da Hellenistik dünyada gelişip, yayılmıştır.²⁸⁷

Hellenistik dönem krallıklarından Selevkos krallığının başkentinde Mithra adına herhangi bir sunağa rastlanmamıştır.²⁸⁸ Cumont'un bu görüşüne karşın son dönem kazılarını göz önünde bulunduran Nock, Perslerin ışık tanrısı Mithra'nın M.Ö. III. yüzyılda Fayum'daki Gurob'da özel bir kült objesi olarak karşımıza çıktığını belirtmektedir. Şüphesiz ki bu kutsal alan, yönetimlerinin sona ermesinden sonra Mısır'da kalmış bir grup Persli tarafından kullanılmaya devam edilen kutsal bir alan olarak varlığını sürdürmüştür.²⁸⁹

Konumuz açısından baktığımızda, Düalizm üzerine kurulu Pers dininin Hellenistik dönemde ilerlemeler kaydedip, bir taraftan İbrani dini diğer taraftan Hıristiyanlık üzerinde etkili olduğunu görürüz. Pers dini Mithra Kültü şeklinde Anadolu'da genişlemeye başlamış, fakat burada yerli kültürlerle karışarak bir mister şeklini almıştır. Pers dininin Grek dini ile ne şekilde karışıp yoğrulduğuna dair en güzel örneği hiç şüphesiz aşağıda daha ayrıntılı göreceğimiz gibi Kommagene kralı Antiochos I'in Nemrut Dağı'ndaki mezar yazıtı vermektedir.²⁹⁰

²⁸⁵ A. M. Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK, Ankara, 1988, s. 514.

²⁸⁶ A. D. Nock, "The Development of Paganism in the Roman Empire", *C.A.H.*, XII, s. 418.

²⁸⁷ R. Lerner- M. Standish, *Western Civilizations*, New York, 1988, s. 161-vd.

²⁸⁸ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 33.

²⁸⁹ A. D. Nock, a. g. m., s. 428.

²⁹⁰ A. M. Mansel, a. g. e., s. 516.

Birçok unsurun birlikte kaynaştığı Mithra dini Anadolu'da İskender'in imparatorluğu (M.Ö. 334-323) döneminde; Armenia'da Kapadokya'da ve Pontus'da gelişen kompleks bir uygarlığın sonucu olmuştur.²⁹¹

İskender'in seferlerinin bir sonucu olarak Grek uygarlığı bütün İç Asya'ya, Bactriana'nın doğusuna kadar yayılmıştır. Bu uygarlık Pers inançları üzerinde etkili olmasına rağmen, buradaki inanç sistemi asla Grek uygarlığına teslim olmamıştır. Kısa bir süre sonra Persler, siyasal bağımsızlığında oldukları gibi manevi özerkliğinde de etkili olmuşlardır. Başka bir deyişle, diğer bölgelerdeki kolay asimilasyona karşı Pers geleneklerinin gösterdiği direnç gücü Hellen ve Doğu ilişkileri açısından önemli bir gelişmedir.²⁹²

Büyük İskender'in Doğu'ya doğru genişlemesiyle, Mithraizm Grek dünyasında yayılmaya başladı gibi gözükse de, aslında Pers imparatorluğunu ele geçirdiğinde imparatorluğun batısında Mithra kültürüne bağlılık zaten devam ediyordu.²⁹³ Hellenistik dönem heykelciliği, tanrı Mithra'nın kurbanın kanının yaranın etrafına akmasını sağlayarak bütün canlıların ortaya çıkmasına neden olması, yani üretkenlik töreninin anlatıldığı Mithra'nın boğayı öldürmesini sahneleyerek bu kültü halk arasında yaygınlaştırmış ya da başka bir deyişle popularize etmiştir.²⁹⁴ (Resim 36)

Hellenistik dönemde Grekli sanatçılar doğulu imajı ile Mithra'nın kesin biçimlerini kabul ederek Olympia tanrılarına benzetmişlerdi. Olasılıkla bu zamana değin tanrı Mithra daha önce hiç insan şeklinde betimlenmemişti. Yapılanlar da kaba ve tuhaf şekilde yapılmış Asur idollerinin taklidiydi. Böylece Zerdüş inancının kahramanları Hellen düşüncesi içersinde yoğrulurken, onların karakterleri de anlamlarının gerektirdiği şekilde değiştirilmiş ve doğulu özellikleri içlerinden arındırılmıştır. Sonuçta, batılı halkarın kabul edebileceği bir biçim yaratılmıştır. M.Ö 200 yıllarına doğru Pergamon heykel okulu bir grup Mithra Tauroctonos oluşturmuştur. Aslında bu kaba misterlerin özelliklerinin yumuşamasında Grek okullarında biçimlenmiş düşüncelerle oluşan sanat yanında, felsefe öğretileri ve

²⁹¹ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 31.

²⁹² F. Cumont, a. g. e., s. 20-vd.

²⁹³ H. S. Jones, "Mithraism", *E.R.E.*, VIII, 752.

²⁹⁴ R. Graves, *N.L.E.M.* New York, 1959, s. 314.

batıdaki dinsel teorileri keşfetme iddiasında bulunan Asyalı rahiplerin rolü de etkin olmuştur.²⁹⁵

Tüm bu bilgiler ışığında Hellenistik dönemde Anadolu'da kurulmuş krallıklarda Mithraizm'in yerini şöyle belirtebiliriz.

C. Armenia Krallığı'nda Mithra Kültü

Magi rahiplerinin Armenia'da yoğun etkinlikte buldukları ve bu yoğun faaliyet sonucu Mithra'ya bu bölgede 'Ateş Tanrısı' veya 'Güneş Tanrısı' olarak tapınıldığı bilinmektedir.²⁹⁶ Bölgede ayrıca 'Mithra'dan türetilmiş adlara da rastlamak olasıdır. Örneğin, Polybios, Armenialı bir prensin adını *Mitridatis* olarak belirtmektedir.²⁹⁷

Armenia'da Pers inançları (Zerdüştlük), ülkenin ulusal inançları ve aynı zamanda Suriye'den gelen Semitik unsurla birleşmiştir. Mithra, bu üçlü etkileşimin temel bölünümünden birisiydi. Batıda olduğu gibi bazıları Mithra'yı ateşin özü olarak görürken, bazıları onu güneş ile özdeşleştirdi. Mithra hakkında fantastik öyküler anlatıldı. Mithra'nın, Ahura Mazda'nın kendi annesiyle birleşmesinden doğduğu ve bu yüzden ölümsüz olduğu söylendi. Aslında bu şekilde doğmuş mitlerin, farklı doktrinlerin yarattığı Armenia Mithraizmi ile herhangi bir ilişkisi yoktur.²⁹⁸

Mithra, Armenia'da oldukça önemli bir yere sahipti. Buradaki oluşum İran inançları ile yerel Armenia inançlarının karışmasından meydana gelmişti. Burada 'Mithra' sözcüğünden türemiş isimlerle karşılaşmak oldukça doğaldır. Örneğin, *mehean*, 'miterean'dan türemiş bir tapınak adıdır. Anlamı 'Mithraistler' olarak karşımıza çıkar. Yine Armenia şairinde geçen ve aslan anlamına gelen *mher* sözcüğünün de Mithra sözcüğünden türetildiği kabul edilmektedir. Kazılar sırasında Parthia ve Armenia'da pişmiş topraktan yapılmış birçok ata binmiş Pers elbiseli okçu figürini bulunmuştur. Bu figürin birçok Mithra anıtında ele geçirilmiştir. Bu iki önemli noktadan başka Armenia'da Mithra farklı şekillerde de ortaya çıkmıştır.

²⁹⁵ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 23-vd.

²⁹⁶ *RE*, vol. XV-2, s. 2134 ve 2135.

²⁹⁷ Polybios, *Historiae*, XXV-2.

²⁹⁸ F. Cumont, a. g. e., s.16-vd.

Armenia takviminin *Mehekan* denilen yedinci ayı, Akhamenidler zamanından beri Mithrakana şenlikleri olarak kutlanan dönemden adını almaktadır.²⁹⁹

Anadolu'nun diğer bölgelerinde Zerdüştlüğün uğradığı değişiklikler Armenia'daki kadar güçlü değildi. Kökeni Pers olan din ile yerli kültürler arasındaki zıtlık bu bölgede sürekli devam etmiştir. Örneğin, Cybele sevgisi onuruna kutlanan eğlencelerde, ateşe tapanların bu inancı kendini rahatça gizleyememiştir. Aslında, bir bakıma göçmen magilerin kendilerinden olmayan kabileler arasında barış içerisinde yaşadığı yüzyıllar boyunca, iki ırkın bazı anlayış biçimlerinin birbirinden etkilenmeden kalması da zaten olanaksızdı.³⁰⁰

Armenia'da güneş tanrı için bir kurban töreni yapıldığına dair ilk el belgelerden bir tanesi Xsenophon'un eseridir. Xsenophon eserinde, Armenia köylerinde dolaşp, yol hazırlıkları yaptığı sırada bir Armenia köyündeki yönetici ile yaptığı konuşmada, bir hayvanın Güneş Tanrı'ya kurban edileceğini bildirmektedir.³⁰¹

Armenia daha sonraki dönemlerde de Mithra kültürünün yayılmasında önemli bir merkez olmuş daha başka bir deyişle Mithraizm'in doğudan batıya geçişinde belki de Anadolu'daki en önemli merkezlerden biri olarak kalmıştır. Aşağıda daha ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi Roma'ya magi rahipleri Armenia'dan gitmiştir. Cumont bunu şöyle belirtmektedir: "II. yüzyılın sonlarına doğru Mithraizm'in batıda yayılmaya başladığı dönemlerde Roma'nın yabancı misyonerlere karşı eski düşmansı siyaseti, yerini daha hoşgörülü bir ortama bırakıyordu. İmparator Nero (54-68), Armenia kralı Tiridates'in beraberinde Roma'ya getirdiği magiler tarafından yapılan Zerdüştlük seremonilerine olan tutkusunu açıkça ifade etmişti."³⁰²

²⁹⁹ J. R. Russell, "On the Armeno-Iranian Roots of Mithraism", *S.M.*, Roma, 1994, s. 182-vd. Armeina'd Mithra ile ilgili olarak güneş tapınımı yüzyılımızın başlarına kadar sürmüştür. Bunun en güzel örneğ, 1915 yılına kadar Armenia'da yaşayan Arewordik (Güneşin Çocukları) adlı tarikattir. Tarikatın lideri Aziz Nerses Snorhali 'Loys Araric Lusay' (Işık, Işığın Yapıcısı) adlı bir ilahi yazmıştır.

³⁰⁰ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 17-vd.

³⁰¹ Xsenophon, *Anabasis*, IV-5-35. Her ne kadar buradaki tanrının Mithra olup olmadığı tam olarak bilinmese de, Güneş Tanrı anlayışının olması ve bölgede Mithra kültürü tapınımına dair güçlü izler bulunması konuyu ilginç kılmaktadır. Burada kurban edilen hayvan olarak 'at' gösterilmiştir ki bu da bu güneş tanrının Mithra olma olasılığını azaltmaktadır. Bilindiği gibi Pontus bölgesinde oldukça önemli bir yere sahip olan tanrı Men'in at sırtında betimlenmesi, atın bu tanrı ile özdeşleşmesi bu tanrının Men olma olasılığını da artırmaktadır. Fakat aynı zamanda bir çok Mithra anıtında at figürünün betimlendiği ve Parthia ve Armeni'da yapılan arkeolojik kazılarda pişmiş topraktan yapılmış İran elbiseli atçı figürünü bulunması sorunu oldukça tartışmalı kılmaktadır.

³⁰² F. Cumont, a. g. e., s. 24.

D. Kapadokya'da Mithra Kültü

Tanrı Mithra, Anadolu'nun Kapadokya'yı içine alan bölümünün daha çok doğu bölgelerinde tutunmuştur.³⁰³ Kapadokya'da bulunan Aramice yazılmış yazıtlarda Mithra'ya ait izler somut olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁰⁴ Bunun yanında, bu bölgede ele geçmiş sikkelerin üzerinde Erciyes Dağı ve bir sunağın betimlenmesi bölgede Mithra kültü'nün varlığına ışık tutan diğer somut delillerdir.

Bu bölgede bulunmuş özellikle Roma dönemi sikkelerinin üzerinde Kutsal dağ olarak bilinen Erciyes Dağı ve bir sunak ve bazen de dağın içinde yer alan sunak şeklinde betimlemeler yer almaktadır.³⁰⁵ (Levha II)

Orta Anadolu'nun en görkemli dağı ve aynı zamanda bir tanrı dağ olan Argaios (Erciyes) Hititlerden beri bir kutsallık kazanan bir dağ olup, volkanik niteliğiyle, İran etkisiyle Kapadokya'ya giren ateş kültü için uygun bir ortam oluşturmuştur. Burada dağın kutsallığı açısından volkanik oluşunun önemi küçümsenmemelidir. Dağın yüksek oluşu tanrının göksel niteliğini yansıtırken, doruktaki figür çoğu kez ışın saçlı olarak betimlenmiştir. Argaios, Roma çağında Zeus, Helios, Serapis ve Mithra gibi tanrıları da içine alan ve bunların tümüyle özdeşleşen bir tanrılar bütünü olmuştur. Sikkelerde betimlenen figürlerin ışın başlı oluşları, üstelik kimi sikkelerde Mithra'nın ünlü dört atlı arabasının yer alması ve de burada *hem tanrı, hem yemin tanrısı, hem kült heykeli* olduğunu beliren klasik dönem yazarı Maximus Tyrius'tan alıntı yapan Baydur'un verdiği açıklama doğrultusunda bölgede Mithra tapınımı olma olasılığı oldukça yüksektir.³⁰⁶ (Levha III)

Persler'in Anadolu üzerindeki en güçlü etkileri dinsel alanda olurken, M.Ö. V. yüzyıldan itibaren Kapadokya'daki Persli magi rahiplerinin ayinleri oldukça yayılmıştır. Mitchell'e göre, Cappadocia uzun süre İran yerleşmesine uğrayan bir bölge olmuş ve kendi dillerini konuşup, ateş tapınımında bulunan magi rahipleri burada yaşamıştır. M.S. 370 yıllarına dek magiler bölgede etkinliklerini

³⁰³ V. Sevin, "Anadolu'da Pers Egemenliği", *A.U.Ans.*, II, İstanbul, 1982, s. 330.

³⁰⁴ *RE*, XV-2, s. 2135.

³⁰⁵ R. Bland, "The Bronze Coinage of Gordian III from Caesarea in Cappadocia", *S.A.C.T.*, s. 50-vd., ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΚΑΙ ΚΑΠΙΟΝ yazısı sikkelerin üzerinde genelde ΜΗΤΡΟ ΚΑΙC(A) olarak kısaltılmıştır.

³⁰⁶ N. Baydur, *Anadolu'daki Kutsal Dağlar, Dağ-Tanrılar*, İstanbul, 1994, s. 73, 74, 77 ve 78.

sürdürmüşlerdir.³⁰⁷ Cumont, Strabo zamanında (M.Ö. 63- M.S. 21) Kapadokya'daki magilerin sunduğu adakların Avesta dualarındaki özelliklerin izleri olduğunu belirtip; ateşin önünde arp ile söylenen ibadetlerin, kutsal dal demetlerinin, süt, yağ ve bal ile yapılan sunu şeklinin, görevli rahibin kutsal ateşin kirlenmemesi için aldığı önlemlerin aynı olduğunu belirtmektedir.³⁰⁸

D. 1. Farasha (Rhodandos)

Grekçe ve Aramice olarak Mithra'ya yazılmış bir adak yazıtı Kapadokya'da Farasha'da (Rhodandos) bulunmuştur. Fakat herhangi bir tapınağa rastlanmamıştır. Ele geçen metin bir strategus'dan bahsetmektedir. Yazıtta, 'bir Mithra Magus'u olmak' veya 'bir magus olarak Mithra'ya hizmete başlamak' olarak çevrilmiştir. Bu bizi yazıtın bir kabul töreni ile ilgili olduğu düşüncesine götürür. Kapadokya'daki yazıt, eğer çevirisi doğruysa, doğudaki değişim için iyi bir ipucudur.³⁰⁹

E. Pontos Krallığı'nda Mithra Kültü

Pontos bölgesinde Mithra kültü varlığı eskiçağ yazarları ve günümüzdeki arkeolojik çalışmalardan anlaşılmaktadır. Buna göre Magie, Strabon'un eserine dayanarak, Pontus kralı Mithridates'in tebaasını bir arada tutabilmek için krallığının kuzey batı bölümünde kendi adını verdiği (Mithridation) bir kale yaptığını belirtir.³¹⁰ Magie buradaki Mithridation'u Yozgat'ın güney doğusundaki Kerkenes Dağı'nın kalıntıları arasında yer aldığını, fakat tam olarak yerinin şüpheli olduğunu yazmaktadır.³¹¹

E. 1. Kerkenes Dağı

Daha önce Pers döneminde ele aldığımız Kerkenes Dağı'nın, Hellenistik dönemdeki Pontos Krallığı içerisinde konumuzla ilgili olarak herhangi bir işlevi olup olmadığı üzerine araştırma yaparken, burada arkeolojik çalışmalar yapan ve bunları yayınlayan, görüşlerini yukarıda verdiğimiz Geoffrey Summers ile bölgenin durumu ile ilgili olarak görüştük. Kendisi, gerek yazdığı makalelerde gerekse bize anlattıklarında, burada herhangi bir Med ya da daha sonrası yerleşmeye rastlamanın olanaksız olduğunu belirtip, Mithraizm'in burada uygulandığı konusunda çok düşük

³⁰⁷ S. Mitchell, *Anatolia: Land, Men and Gods in Asia Minor*, I, Oxford, 1993, s. 173.

³⁰⁸ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 26.

³⁰⁹ F. Cumont, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, New York, 1956, s. 262, n. 16.

³¹⁰ D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, I, Princeton, 1959, s. 198.

³¹¹ D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, II, Princeton, 1959, s. 1094.

olasılıkla karşılaşılabileceğimiz ve birkaç tane Akhamenid buluntu dışında bu konuyu destekleyecek herhangi bir somut delil olmadığını da belirtmiştir. Fakat ileriki yıllarda yapılacak kazıların hem Pers dönemine hem de Hellenistik döneme ait yeni bir takım sonuçlar vereceğini Summers da göz ardı etmemektedir.

Anadolu üzerine çalışma yapmış Ramsey de aynı Mithridation'un konumu ve geç dönemleri hakkında şunları belirtmektedir: "M.Ö. 63 veya 62 yıllarında Brogitarius'u Trokmillere kral yapan Pompey, ona Pontos'daki Mithridation'u vermişti. Bunun Galatia ile Pontos hududu üzerinde olması gerekmektedir. Daha sonra M.Ö. 25 yılında Roma vilayeti Galatia'ya ilhak edilmiş olması muhtemeldir. Bu yüzden, Mithridation, Gazelonitis'in bir parçası değil ise; olasılıkla ya Eukhaita'nın ya Karissa'nın ya da Eugenia şehirlerinden birinin ismiydi."³¹²

E. 2. Trabzon

Bunun yanısıra bir diğer Mithraeum Trabzon'da bulunmuştur. Trabzon yakınlarında, sonradan kiliseye çevrilmiş, Mithra'ya adanan bu Mithraeum dışında başka da Mithraeum yoktur.³¹³

E. 3. Amisos

Pontos bölgesindeki kentlerin çoğu Pontos kralı Mithridates Eupator zamanında (M.Ö.120-63) sikke basmaya başlamıştır. Büyük İskender'den önce sikke basan iki önemli kent Pontos kenti, Amisos ve Trapezus'tur.³¹⁴ Mithridates'e bağlı şehirlerde basılan sikkelerin çoğunluğu Amisos'a aittir. Büyük olasılıkla Mithridates genelde bu şehirde ikamet etmiştir. Mithridates dönemi Pontos bölgesi sikke tipleri arasında genç Mithra'nın betimlemesi karşımıza çıkmaktadır.³¹⁵ Mithra kültürünün bu bölgedeki varlığını anlamamız açısından en önemli bulgular olan sikkelerde tanrı

³¹² W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. M. Pektaş, İstanbul, 1960, s. 507.

³¹³ F. Cumont, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, New York, 1956, s. 262, n. 16. Cumont'un bu kitabı 1911 basımlı olup, daha sonra Anadolu'da yapılan kazı sonuçlarını yansıtmadığı için eksik kalmaktadır. Oysa eski çağ tarihçisi ve coğrafyacısı Strabon bile eserinde Pontos bölgesindeki Mithridation'dan bahsetmektedir. Burada Cumont'un bu noktayı atladığını görülmektedir.

³¹⁴ O. Tekin, *Antik Numizmatik ve Anadolu (Arkaik ve Klasik Çağlar)*, İstanbul, 1992, s. 119. Mithridates VI Eupator dönemindeki altı şehirde – Amisos, Sinope, Amastris, Comana Pontica, Cabira, Chabacta- basılan sikkelerde Mithridates'in büstleri yer almaktadır. Bkz. M. Amandry-G. Pollet, "Le Tresor de Binbaşıoğlu (Tokat, Turquie)-Monnaies de Bronze des Villes de Pont Frappes sous Mithridate Eupator", *Pontica*, I, İstanbul, 1991, s. 61-vd.

³¹⁵ M. T. Göktürk- S. S. Cebesoy, "Kabadüz Definesi", *Anad. M.M. 1993 Y.*, Ankara, 1994, s. 54, 55 ve 75.

Mithra, tüm Anadolu'da saygı gören ay tanrısı Men gibi at sırtında betimlenmiştir. Diğer yerlerde ise uzun, dar kesimli pantolonu ile resimlenmiştir.³¹⁶

E. 4. Pontos'da Tanrı Men ile Tanrı Mithra İlişkisi

Strabon'a göre Pontos krallarının taç giyme törenlerinde yemin tanrısı olarak görülen tanrı Men³¹⁷, Trapezus'da (Trabzon) bulunmuş paralarda Mithra ile birlikte betimlenmiştir.³¹⁸ Ay tanrısı Men, M.Ö. III. binyıldan beri ibadet edilen eski bir Anadolu tanrısıdır. Frygler'in Anadolu'ya göçünden sonra onlar tarafından benimsenerek ulusal bir karakter kazanmıştır. Bu nedenle Men, Antik kaynaklarda ve çağımız araştırmacıları için bir Fryg tanrısı olarak kabul edilmiştir. Men, arkeolojik bulgularda Fryg kıyafeti olarak kabul edilen külah, yüksek kemerli gömlek, manto ve tozluk giymiş olarak görünür. Omuzları üzerinde hilal, sağında bir asaya dayanmış, ve sol elinde bir çam kozalağı vardır. Genelde sol ayağı bir boğa üzerindedir. Bazen yanında bir horoz bulunur. Daima sakalsız, genellikle omuzlarına kadar uzun saçlı genç bir adam olarak gösterilmiştir. Bir gök tanrısı olan Men, aynı zamanda mezarların koruyucusu, sağlık ve kehanet tanrısıdır.³¹⁹ Strabon, yemin tanrısı olma özelliği ile Tanrı Men'i, Mithra ile özdeş tutmuştur. Bu yüzden Mithra ile Men sikkelerde birlikte betimlenmişlerdir. Erzen'in belirttiğine göre Men'in sıfatları arasında yemin tanrısı olma özelliği yoktur. Bu yüzden Strabon'un tanrı Mithra'nın özelliklerini bölgede eskiden beri egemen olan Men'e atfetmesi ve bu konuda hata yapmış olması kanımızca büyük olasılıktır. (Levha IV) Jones'un Mithra ve Men ilişkisine yaklaşımı ise biraz daha farklıdır. Jones'a göre bu iki tanrı arasında güçlü farklılıklar olmasına rağmen, Mithra Pontus'da tanrı Men'in şeklini almış ve sanatta tanrı Attis ile birlikte kendini göstermiştir.³²⁰

E. 5. Pontos'da Tanrıça Anahita ve Mithra

Pontos'da tanrı Mithra yanında, bir diğer Pers etkisi de tanrıça Anahita ile ilgili ele geçen bulgulardır. Ünlü sular tanrıçası Anahita Anadolu'ya Persler döneminde girmiştir.³²¹ Tanrıça ile ilgili bölgedeki en önemli yerleşmelerden birisi

³¹⁶ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 17.

³¹⁷ Strabon, *Coğrafya: Anadolu*, XII-31.

³¹⁸ *RE*, XV-2, s. 2135.

³¹⁹ A. Erzen, "Ay Tanrısı Men'in adı ve Menşei Hakkında", *Belleten*, VIII, 1953, s. 1-14.

³²⁰ H. S. Jones, "Mithraism", *E.R.E.*, VIII, s. 754.

³²¹ *RE*, XV-2, s. 2133.

Zela'dır. Zela, İris'in (Yeşilirmak) güneyinde bir tepe üzerinde Mithridates zamanında Persler'in ünlü tanrıçaları Anaitis'in tapınağına sahip basit bir kasabayken, Pompey zamanında şehir olup geniş topraklara sahip olmuştur. Daha sonra Mark Antony zamanında bu topraklar Zela ve Comana'nın (Tokat) büyük rahipleri arasında parçalanmış ve Kapadokya eyaletindeki Polemoniak Pontus'a katılmıştır. Bu imparatorların büstleri paralar üzerinde M.S. 63'den sonra görülür. Sikkeler üzerinde ayrıca Zela şehrinin sur duvarlı görüntüsü, tapınaklar, Anaitis ve Zeus Epikarpios tasvirleri vardır.³²²

Tanrıça Anaitis kültürünün ana kentlerinden biri olan Zela'da tapınağın baş rahibi aynı zamanda Zela ve çevresinin yöneticisi olarak görev yapardı. Sikkelerde Anaitis tapınağının çeşitli görüntüleri karşımıza çıkmaktadır.³²³ Zela'daki bu Anahita tapınağı Pers kralı Kiros tarafından inşa ettirilmiştir³²⁴ Bu tapınağı Strabon da eserinde belirtir.³²⁵ Roma dönemine kadar Pers etkilerinin egemen olduğu Zela'daki sikkelerde kutsal alan içinde bir altar gösterilmektedir. (Levha V) Diğer örnek, aynı altarnın 'tepede kutsal bir alan' olarak tasviridir.³²⁶

Yukarıda da değindiğimiz gibi, Anadolu'da Anaitis tapınımmında en iyi bilinen merkez ve bu tanrıça adına yapılmış bir sunak yazıtının olduğu yer Pontus'daki Zela'da (bugünkü Zile) ele geçen yazıtta okunan 'barz' (zafer ya da zaferin ışığı) sözcüğü bir olasılık Persçe'den türemiştir. Tıpkı Mithras Invictus veya Nabarze Deo'da olduğu gibi buradaki 'barz' sözcüğünün yanındaki tanrıçadan Anaitis kastedilmektedir.³²⁷ Strabon, Anadolu'da Anaitis tapınımmında en iyi bilinen yer olarak Zela'yı gösterip, aynı zamanda Persli ateşe tapanları ve bunların Anaitis ile olan

³²² M. Arslan, "Pontus Bölgesi Şehir Sikkeleri ve Zela Definesi", *Anad. M.M.1991 Y.*, Ankara, 1992, s. 124.

³²³ M. Arslan, a. g. m., s. 125. Pers egemenliği döneminde Pontos'daki Zela kentinden görev yapmış Pers rahipleri hakkında Strabon şöyle yazmaktadır: " Eski dönemlerde Pers rahipleri kenti, tanrıların kutsal bir alanı olarak yönetirlerdi ve rahip herşeyin efendisi idi. Burada çok sayıda tapınak hizmetkârı ve zengi gelir kaynaklarına sahip olan bir rahip otururdu. Bkz. Strabon, *Coğrafya: Anadolu*, XII-37.

³²⁴ *RE*, XV-2, s. 2135.

³²⁵ Strabon, *Coğrafya: Anadolu*, XII-37.

³²⁶ B. Trell, "Prehellenic Sanctuaries on the Greco-Roman Coins of Anatolia", *Xth.P.I.C.C.A.*, I, TTK, Ankara, 1978, s. 117-vd.

³²⁷ R. H. Harper, "A Dedication to the Goddess Anaitis at Ortaköy, North of Aksaray, (Nitalis)", *A.S.*, XVII, 1967, 1967, s. 194. Harper Pers tanrıçası Anaitis ile ilgili ilk kaydı 1964 yılında tutmuştur. Bkz. R. P. Harper, "The Roman Province of Cappadocia: Annual Report", *A.S.*, XV, 1965, s. 11.

ilişkilerini belirttikten sonra Kapadokya bölgesinde bir çok Pers ateş sunağı olduğunu da yazmaktadır.³²⁸

Cumont, Mithra ile Anahita arasındaki ilişkiye farklı bir boyut getirip Anadolu'daki Anahita'yı şöyle açıklamaktadır: Akhamenidler'in eski dininde, ışığın kaynağı sayılan tanrı Mithra, bereketli suların tanrıçası Anahita ile eşleştirilmiştir. Anahita bütün Anadolu'da tapınılan Ana Tanrıça Cybele olarak asimile edilmiştir.³²⁹ Graves de, sular tanrıçası Anahita'nın tanrı Mithra ile birleşmiş bir şekilde Artaxerxes Mnemon'un yazıtında ortaya çıktığını belirtmektedir.³³⁰

E. 6. Amaseia

İlkçağda Pontus bölgesinde Zela'nın yanında bir diğer önemli şehir Amasia (veya Amaseia) idi. Amasia, Tarsus Amisus gibi önemli ticaret yollarını ve Yeşilirmak ovasını rahatlıkla kontrol ediyordu. Mithridates VI Eupator'un doğum yeri olan Amasia, Mithridates I'in (M.Ö. 301-266) bölgede egemenliği kurmasından sonra başkent yapılmıştır. Şehir, Pharnaces I'in (M.Ö. 185-167) kenti ele geçirmesine kadar Mithridatesler'in başkenti ve nekropolü oldu. Amasya bronz sikkeleri ilk önce Mithridates VI. Eupator zamanında basılmıştır. Amasya, Pontus kültü Zeus Stratios ve Pontos hanedanının önceki liderlerine ait anıtlar bakımından oldukça zengindir. Sikkelerde şehrin perspektif görünüşü, Yeşilirmak nehri, çok kez tekrarlanan bir odunluk ya da iki katlı bir anıt, bir kartal ya da dört atlı bir arabayı yüklenmiş sunak tasvirleri vardır.³³¹ (Levha VI) Buradaki dört atlı arabanın Mithra'nın kutsal arabası olma olasılığı yüksektir.

Burada belirtmek gerekir ki Mithridatesler'in kültüründe önemli rol oynayan yerel bir tanrının sunağı Grekler tarafından Karyalı Zeus Stratios ile Persler tarafından Ahura Mazda ile özdeşleştirilmiştir. Dört atlı araba Zerdüşt din adamlarının mitlerinde yüce tanrıya ulaştıkları arabadır. Resimde görülen sikkedeki

³²⁸ Strabon, *Coğrafya: Anadolu*, XII-37.

³²⁹ F. Cumont, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, New York, 1956, s. 65. Cumont ayrıca Cybele ve Anahita arasındaki erken asimilasyonu bir anlamda Cybele'nin Persli Artemis olarak adlandırılmasının yersiz uygulaması olarak belirtmektedir.

³³⁰ R. Graves, *N.L.E.M.*, New York, 1959, s. 311.

³³¹ M. Arslan, "Pontus Bölgesi Şehir Sikkeleri ve Zela Definesi", *Anad. M.M.1991 Y.*, Ankara, 1992, s. 122-vd. Roma döneminde de şehrin geliştirilmesine çalışılmıştır. İmparator Lucullus kenti M.Ö. 70 yılında ele geçirdi. M.Ö. 64 yılında Pompey tarafından oluşturulan 11 Pontus kentinden biri oldu. Roma döneminde doğu sınırı ticaret yollarının gelişmesi kente büyük yararlar sağlamıştır. Roma

sunak ya da odunluk belki dağın ulaşılan zirvesi ya da Cumont'un belirttiği gibi kutsal bir koruyla çevrilmiş büyük kutsal alandır.³³²

Anadolu'da Mithra adını kullanan kralların tanrılık niteliklerine de inanılmıştır. Örneğin Pontos kralı Mithridates'in (M.Ö. IV. yüzyıl) bu niteliğinden ötürü zehirlere karşı bağışıklığı olduğuna inanılmıştır.³³³

Eğer Mithridates Eupator, büyük emeller peşindeki rüyalarını gerçekleştirebilseydi, şüphesiz Hellenize edilmiş Pers inancı oldukça geniş sınırlara sahip Asyalı bir imparatorluğun devlet dini olacaktı. Fakat işin kaderi Roma'nın bu büyük düşmanını yenmesiyle (M.Ö. 66) değiştirildi. Pontus ordularının ve donanmasının döküntüleri savaş nedeniyle sürülen kaçaklar ve doğunun bütün bölgelerine yığılan insanlar, Kilikya dağlarının sığınaklarında korunma altında güçlerini arttıran korsanlar topluluğu arasında Pers misterlerini yaydılar. Aşağıda daha ayrıntılı göreceğimiz gibi, imparatorluğun yıkılmasına kadar ibadet edilmeye devam edilen yer olan Tarsus'da Mithra çok sağlam şekilde yerleşti. Buradaki korsanlar denizlerdeki büyük güç Roma ile savaşmaktan çekinmemişlerdir. Şüphesiz bu serüvenciler yenilmez tanrı olan Mithra'nın öğretilerinin başarısı için çabalayan kader içersinde kendilerini seçilmiş olarak düşünmüşler ve Mithra'nın koruma inancına dayanarak kendilerini güçlü hisseden bu cüretkâr denizciler kendilerinden emin bir şekilde Yunanistan ve İtalya'nın en saygın limanlarını yağmalamışlardır.³³⁴ Böylelikle Mithridates Eupator'un sonu ile birlikte bölgede Mithra inancı zayıflarken etkileri daha da güneyde kendini göstermeye devam etmiştir.

F. Kilikya'da Mithra Kültü

Kilikya'nın genel tarihine baktığımızda buranın M.Ö. 713 yılından M.Ö. 663 yılına kadar Asur eyaleti olduğunu görürüz. Bundan sonra da Pers egemenliğine geçmiştir. Büyük İskender, Darius'a karşı yürürken, bazı Kilikya şehirlerini de ziyaret

sikkeleri; Augustus, Domitianus zamanında az sayıda, Trajan'dan Severus Alexander zamanına kadar da bol miktarda olmak üzere darp edilmişlerdir. Bkz. a. g . m., s. 123.

³³² M. Arslan, , "Pontus Bölgesi Şehir Sikkeleri ve Zela Definesi", *Anad. M.M.1991 Y.*, Ankara, 1992, s. 123.

³³³ F. Cumont, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, New York, 1956, s. 190 ve 280, n.73. Çağdaş hekimlikteki zehir bağışıklığı onun adına türetilen 'mitridatizm' adıyla anılır. Bu kralın icad ettiğine inanılan tiryak adlı ilaca da 'mitridat' denilmektedir. Roma dünyasında büyü etkin bir şekilde uygulanmaktaydı. Persli büyücüler özellikle veneficas artes (büyü sanatı) ile bu bölgede tanınıyorlardı. Mithridates'in toksikolojisi (zehir bilimi) buralara kadar uzanmaktadır.

³³⁴ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 31- vd.

etmiştir. İskender'den sonra Kilikya, Ptolemaioslar ve Selevkidler arasında mücadeleye sahne olmuştur.³³⁵ (Harita 5)

F. 1. Kilikyalı Mithra Yandaşı Korsanlar

Ptolemaios ve Seleokoslar arasındaki mücadele sonucu, denize kadar sokulan dağlarda gizlenme yerleri bulan ve siyasi boşluktan dolayı farklı statülere sahip korsan prenslikleri oluşmuştur. Korsanlık hareketi gittikçe şiddetlenmiş, zamanla bölgedeki korsanları ifade etmek için, 'korsan' yerine Kilikyalı tabiri kullanılır olmuştur. Uzun savaşlar sonunda General Pompeius Magnus'a olağanüstü yetkiler verilmiş ve o da korsanları Akdeniz'den püskürtmüştür.³³⁶ Nitekim, Claros'da yapılan kazılar bu savaşlar sonucu korsan yerleşmelerinin ortadan kaldırıldığını göstermektedir.³³⁷

Bildiğimiz kadarıyla kült, Pontus'da olduğu gibi nüfus bakımından güçlü kalmış Persli unsurların olduğu Anadolu'nun Kilikya gibi çeşitli bölümlerinde de ortaya çıkmıştır.³³⁸

Plutarchos, Pompeus'un Yaşamı (Vita Pompeii) adlı eserinde, Roma siyasi yaşamında olduğu kadar özellikle Doğu Akdeniz'deki savaşlarda başarı göstermiş büyük ve acımasız Pompeus'un yaşamını (M.Ö. 106-48) anlatmaktadır. Pompeus'un başarılı askeri zaferlerinden biri M.Ö. 67 yılında Kilikyalı korsanlar üzerine yaptığı

³³⁵ Düziçi ilçe merkezinin dört kilometre kadar batısındaki Göller köyünde bir evde zıvanalı bir mezar stelinin incelenmesi sonucu, Çukurova'da Pers egemenliğinin bir belgesi olan ve M.Ö. V. veya IV. yüzyıla tarihlenen Arami yazıtlı bir stel bulunmuştur. Bkz. M. H. Sayar "Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları 1993", *XII. A.S.T.*, Ankara, 1995, s. 41.

³³⁶ İ. Karamut, "Dağlık Kilikya Kentleri", *1994 Anad.M.M.K.*, IV, Ankara, 1995, s. 29. Magie de bu görüşü destekler doğrultu da 'Kilikyalı' sözcüğünün 'korsan' ile özdeş olduğunu yazmaktadır. Bkz. D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, I, Princeton, 1959, s. 273. Strabo da konuyla ilgili olarak, arkalarındaki dağlık bölgeden denize doğru açılan Kilikyalıların korsanlığından bahsetmektedir. P. Desideri, "Strabo's Cilicians", *de. A.A.*, I, XXXII, Paris, 1991, s. 301. Pompeius bu korsanların gücünü zayıflatıktan sonra onları yine Kilikya'daki Epiphonia'ya (Oeniandos, bugünkü Güzelhan) yerleştirmiştir. Bkz. M. V. Seton- M. Williams, "Cilician Survey", *A.S.*, IV, 1954, s. 155. Bu yerleştirme hakkında, Kilikya bölgesinde araştırma yapan Vann da, Pompeus'un M.Ö. 67 yılındaki başarılı seferinden sonra Kilikyalı korsanları buradan başka ayrıca eski adı Soloi olan ve yeni adıyla Pompeipolis şehrine yerleştirdiğini yazmaktadır. Bkz. R. L. Vann, "Survey of Ancient Harbors in Turkey: The 1993 Season at Pompeipolis", *XII. A.S.T.*, Ankara, 1995, s. 529. Sanırız bu yerleştirmedeki kasıt onları daha rahat denetleyebilmektir. Seneca ise Pompeius'un Anadolu seferinin aslında Armenia'daki Mithridates'in politikası ve hırsına karşı yaptığını ve bu sırada korsanlara karşı da savaştığını yazmaktadır. Bkz. Seneca, *Epistulae Morales*, XV, 65-94.

³³⁷ J. Geniere, "Claros, 1992 Bilan Provisoire des Fouilles dans le Sanctuaire d'Apollon", *XV. K.S.T.*, II, Ankara, 1995, s. 64.

³³⁸ A. D. Nock, "The Development of Paganism in the Roman Empire", *C.A.H.*, XII, Cambridge, 1975, s. 428.

hızlı saldırıdır. Kilikya ve Girit'te üslenen korsanlar; kıyılardaki şehirleri ele geçirerek, kıyıları yağmalayarak, yüksek memurları veya zengin vatandaşları kaçırmak ve deniz yollarını kontrol ederek, denizde ve karada tam bir terör ortamı yaratmışlardı. Pompeius'un yaşamı adlı kitabın 24. bölümü korsanların çalışmalarını ve Mithra yandaşı bu korsanların Mithra misterlerini Roma dünyasına tanıştırmalarını anlatır.³³⁹ Anadolu üzerine araştırmalar yapan Magie, Pompeius'un kendilerine karşı M.Ö. I. yüzyılda sefer düzenlediği korsanların yaşadığı yer olarak doğrudan Tarsus'u göstermektedir.³⁴⁰

Plutarchos, Pompeius'un savaştığı bu korsanların Kilikya dağlarında Mithra'ya nasıl bazı gizli adaklar yaptığını aktarmaktadır. Plutarchos bu konu hakkında şöyle yazar: *“Buradaki korsanlar bir takım yasaklanmış gizli kabul törenleri uygulamaktaydılar. Bu törenlerden, ilkin onlar tarafından keşfedilip tanıtılan Mithra tapınımı da buraya kadar devam ettirilir.”*³⁴¹

Plutarchos ayrıca bu korsanlar hakkında şu bilgileri vermektedir: *“Korsanların gücü temelde Kilikya'ya dayanmaktaydı. İlk korsan donanmaları vürkaç taktikleriyle çalışıyorlardı. Kraldan destek aldıkları ve onun hizmetinde buldukları Mithridates savaşları sırasında büyük güven ve cesaret elde ettiler. Romalılar kendi aralarında iç savaşta döğüşürlerken, denizler korunmasız kalmış ve korsanlar yavaş yavaş, gemilere saldırmak yerine, kıyılardaki boş adalara ve şehirlere yerleşmeye başlamışlardır. Daha sonra zengin ve iyi ailelerden gelen ve kendilerinin olağanüstü zeki olduğunu iddia edip korsanlığı bir meslek gibi gören ve ondan onurlu bir yaşam elde edeceklerine inanan erkekler korsan donanmaları ile birleştiler. Bir çok yerde korsanların kullanması için güçlendirilmiş düzenli limanlar ve konaklama merkezleri vardı. Ayrıca bu limanlarda iyi ekipli, uzman denizcilerin çalıştığı hızlı ve oldukça gelişmiş gemiler yer almaktaydı. Yıldız boyalı gemiler, mor yelken bezleri ve gümüş renkli kürekleri ile şeytani eylemlerinden gurur duyduklarını gösteren genel bir etki yaratmışlardı. Flüt çalan, telli enstrümanları olan, her limanda eğlenceler düzenleyip sarhoş gezen, yüksek rütbeli memurları kaçıran ve ele*

³³⁹ W. M. Meyer, *The Ancient Mysteries*, New York, 1987, s. 204.

³⁴⁰ D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, I, Princeton, 1959, s. 273.

³⁴¹ Plutarchos, *Vita Pompeii*, 24:1,8. Τελετας τινας απορρητους ετελουν, ων η του μιθρου ηχι μεχρι δευρο διασωξεται καταδειχθεισα πρωτον υπ εκεινων.

geçirdikleri şehirlerden fidye isteyen bu korsanlar Roma'nın gücünü küçümsemişlerdir. Binden fazla korsan ve dört yüz gemi ile şehirler ele geçiriliyordu. Korsanlar ayrıca daha önce asla bozulmamış kutsal yerlere saldırıp, buraları yağmalıyorlardı. Örneğin; Claros, Dydima ve Samothrace; Hermione'deki Chotanian tapınağı; Epidaurus'daki Asklepios tapınağı; Isthmus, Taenarum ve Calauria'daki Poseidon tapınakları; Actium ve Leucas'daki Apollo tapınakları; Samos, Argos ve Lacinium'daki Hera tapınakları hep korsanlarca yakıp yıkılmıştı. Bu korsanlar, tanrı Mithra'ya dinsel ayinler yaparlar ve onun misterleri kutladıkları kendilerine ait Olympos dağında garip adaklar yaparlardı. İlk kez korsanlarca gerçekleştirilen Mithra ilgili törenler bu gün hala kutlanmaktadır.

Denizden içerilere bu kadar girip Roma yolları üzerindeki evleri yağmalayan korsanlardan Roma çok ıstırap çekmiştir. Bir vesile ile korsanlar Sextilius ve Bellinus adlı iki praetoru uşakları ve lictorları ile birlikte ele geçirmişlerdi. Daha sonra, zafer kutlayan Antonius'un kızı da büyük bir fidye ödenmesi karşılığında korsanlarca kaçırılmıştı. Fakat korsanların mahkumları tehdit etme biçimleri çok çirkindi. Korsanlar, esirlerin uyluklarına elleriyle vuruyorlardı ve onlardan kendilerini affetmelerini söylemeleri için diz çöktürüyorlardı.”³⁴²

Kilikyalı korsanlar hakkında göz önünde bulundurulması gereken nokta, onların bir hırsız topluluğundan çok, Akdeniz'i tamamen kontrol eden sayıları yirmi bine varan küçük bir millet olduklarıdır. Plutarchos'un verdiği bilgilerden de anlaşıldığı gibi bunlar sıradan korsanlar değildiler. Üst sınıflarla ve entel kesimle sıkı bağları olan bir topluluktur. Bu yüzden, Tarsus'da gelişen astronomi ile ilgili yeni kültür öğrenmeleri ve benimseyip yaymaları oldukça olanaklı görülmektedir. Şu da unutulmamalıdır ki tüm ilk çağ denizcileri gibi, yıldızlar onların yönlerini bulmada çok önemli etmen olmuştur. Bu yüzden yıldızların üzerinde bir güce sahip tanrıyı içeren bir dini benimsemeleri oldukça normal karşılanmalıdır.³⁴³

Kilikya'da ele geçen birçok yazıtın tam olarak okunamayacak kadar yıpranmış olması nedeniyle bölgede Mithra tapınımının ne kadar yaygın olduğunu

³⁴² Plutarchos, *Vita Pompeii*, 24. 1-8.

³⁴³ D. Ulansey, *The Origins of the Mithraic Mysteries*, Oxford, 1989, s. 88.

anlamak oldukça güçtür. Ancak yine de ele geçen belgeler arasında Mithra ile ilgili bilgilere de rastlanmıştır.³⁴⁴

F. 2. Tarsus

Kilikya'da en önemli korsan yerleşmesi ve dolayısıyla Mithraizm'in önemli bölgelerinden biri buranın başkenti Tarsus olmuştur. Tarsus'un, özellikle Suriye ve Anadolu arasında batıya doğru olan ticaret yollarının üzerinde kozmopolit bir ticaret şehri olması bu anlamda önemlidir.³⁴⁵

Aslında daha eskilere gidersek Tarsus'un, Hititlerden (M.Ö. 2000) Romalılara kadar her dönemde önemli bir şehir olduğunu görürüz. Hellenistik dönemde Stoa felsefesinin önemli bir merkezi olan Tarsus'da, Stoa düşüncesi ile içinde yıldız tapınımı barındıran din anlayışı kaynaşarak gelişmiş ve bu görüş çerçevesinde Mithra tapınımı içerisinde yer alan boğa kurban töreni ile yıldız tapınımı burada birleştiği görüşü kabul edilmektedir. Özellikle Tarsuslu Stoacılar bu duruma çok uygun olan şehirlerinin tanrısına bir takım astronomik özellikler vererek bu gelişimi hızlandırmışlardır. Bu düşünce çerçevesinde astrolojik inançların tüm Akdeniz kültüründe yaygın olduğu dönemde Mithraizm iyice yerleşmiş ve kaderin yıldızlar tarafından yönetildiği düşüncesine gitgide inanılır olmuştur. Kaderci astrologların yayılması ve yıldızlarla ilgili ölümsüzlük doktrininin yükselişi kültürel anlamda Mithra'nın kutsallığının çekiciliğini artırmıştır. Özellikle Tanrı Mithra'nın yıldızlar üzerindeki gücü onun temel karakteri olarak bu işlemi hızlandırmıştır.³⁴⁶

F. 2. i. Mithra ve Perseus İlişkisi

Ulansey de, Martin'in görüşüne katılıp Kilikya'nın başkenti Tarsus'da Mithra tapınımı olduğunu belirtmektedir. Ulansey, Tarsus'daki dinsel inançlar konusunda ayrıca farklı görüşler getirirken buradaki diğer tanrılarla Mithra arasındaki ilişkiyi de açıklamaktadır. Ulansey'e göre, Tarsus'un aynı zamanda Perseus'un tapınıldığı merkezdir. Buradaki ele geçen arkeolojik veriler doğrultusunda sikkelerdeki boğa

³⁴⁴ Kilikya bölgesinde ele geçen buluntuların yıpranmışlığı konusunda bkz. M. H. Sayar, "Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları 1993", *XII. A.S.T.*, I, Ankara, 1995, s. 39-vd. Sayar, ayrıca aynı makalesinde bulunan bir çok adak yazıtının hangi tanrıya ait olduğunun anlaşılamadığını da belirtmektedir.

³⁴⁵ H. L. Martin, *Hellenistic Religions*, Oxford, 1987, s. 119. Tarsus aynı zamanda Hıristiyanlığın en önemli kişilerinden olan Aziz Paul'un de yaşadığı ve ilk Hıristiyanlık öğretilerini yaydığı şehir olması açısından ayrı bir tarihsel öneme sahiptir.

³⁴⁶ D. Ulansey, *The Origins of the Mithraic Mysteries*, Oxford, 1989, s. 74 ve 89.

öldüren tanrının Mithra olmadığı, Tarsus şehrini kurduğu kabul edilen Perseus olduğu iddialarına karşı Ulansey, Perseus ile Mithra arasındaki astronomik ilişkiyi belirtmektedir. Buna göre, Mithra ile Perseus'un boğa töreninin astronomi ile ilgili olduğunu ya da Mithra'nın, Perseus takım yıldızını betimlediğini belirtmektedir. Tarsus'da Mithra ile Perseus arasındaki bir diğer ortak özellik sikkelerde yer alan boğaya saldıran aslan figürüdür. Buradaki aslan-boğa tüm eski Yakın Doğu'da savaşçı sembolü olarak karşımıza çıkmakta olup, bu form Mithra'nın boğa kurbanı töreni içerisinde gelişmiştir. Tarsus şehrindeki buluntularda astronomi ile ilgili metinlerde sıkça bu boğanın ölümü sembolünün yer alması ve aslan ile boğanın şehrin amblemi olarak kullanılması Mithraizm'in Anadolu'daki kökenlerinin bu şehirde aranması için önemli nedenlerdir.³⁴⁷

Fakat burada şu sorunla karşılaşmaktayız. Tarsus'da tanrı Perseus önemli bir konumdayken onun yerine neden Mithra adının kullanıldığıdır. Öncelikle, Mithraizm'deki gizliliğin çok önemli olduğu ve bunun külte bir güç ve değer kazandırdığıdır. İkinci olarak, Tarsus uzun yıllar Pers egemenliğinde kalmış ve bu yüzden kalabalık bir Pers nüfusu içermektedir. Fakat asıl önemli nokta M.Ö. I. yüzyılda Anadolu'nun büyük bir kısmının büyük Pontos kralı Mithridates Eupator VI'nın denetimine geçmesidir. Pers asil sınıfından gelen Mithridates, en son ve en büyük kral olup, Roma'ya karşı yaptığı savaşlarda Kilikyalı korsanlarla güçlü bir ittifak yapmıştır. Hatta bu korsanları ilk organize eden de Mithridates olmuştur. Bu ilişki içerisinde Kilikyalı korsanlar, adını İran tanrısı Mithra'dan alan bir krala karşı oldukça bağımlı kalmışlardır. Kral, paralara resmini Perseus biçiminde bastırmıştır. Bu dönemde, kral ile korsanlar arasındaki ilişki sırasında. Perseus ve Mithra arasındaki ilişki nedeniyle ve kralın adından dolayı yeni kült Mithra olarak adlandırılmıştır.³⁴⁸

³⁴⁷ D. Ulansey, *The Origins of the Mithraic Mysteries*, Oxford, 1989, s. 41-vd.

³⁴⁸ D. Ulansey, a. g. e., s. 89. 'Mithridates' sözcük anlamı olarak, "Tanrı Mithra verdi" anlamına gelmektedir. 'da' eki Hintçe'de 'vermek' anlamındadır. Appianos, Mithridates'in korsanlarla olan ilişkisini şöyle açıklar: Mithridates iyi bir donanma hazırlamaları için yardım etmiştir. Yenilip, Pontos'a çekilmesinden sonra da bu korsanlar Ege kıyısındaki şehirleri yağma etmişlerdir. Bkz. Appianos, *Historia Romana*, ed. H. White, London, 1955, s. 121.

F. 2. ii. Mithra ve Apollon İlişkisi

Tarsus'da basılan sikkeler üzerinde Mithra, Apollon'un yerel versiyonu olarak gösterilmektedir. Genelde Apollo, Mithra ile birlikte betimlenmiştir. Perseus gibi, Apollo ve Mithra, arasında da benzerlikler vardır. Mithra, genel olarak Helios ya da Sol olarak adlandırılan güneş tanrı Apollonian ile ilişkili gözükmektedir. Helios; Mithra dininin içerdiği boğa töreni, kutsal yemek ve cennete yükselme (miraç) olaylarının çoğunda etkin rol oynamıştır. Bu yüzden, Mithra kültüründe, Apollon tapınıminin özel bir yeri vardır. Buradaki anahtar etmen onun Güneş Tanrı olmasıdır. Tarsus'da Apollon, Güneş tanrı olarak sikkelerde belirtilmese de, Mithraizm bu tanrıyı astronomi ile ilgisi nedeniyle adapte etmiş ve Apollo'yu güneş biçiminde benimsemiştir.³⁴⁹ Aşağıda da göreceğimiz gibi, aslında Tanrı Mithra'nın Apollo ile ilişkisi sadece Kilikya'da değil aynı zamanda Kommagene'de de karşımıza çıkmaktadır.

F. 3. Yenyurt Kale

Dağlık Kilikya'daki Yenyurt Kale'de yapılan araştırmalar sonucu M.Ö I. yüzyıl ortalarına tarihlenen bir adak yazıtından eserin civardaki kutsal bir alanda rahiplik görevini üstlenmiş olan Mithridates adlı kişiyi diktirdiği heykellerden birinin kaidesine ait bir blok olduğunu anlamaktayız. Yazıtın sağ ve sol kısımları eksik olduğundan heykellerin ne tür olduğu hakkında bilgi edinilmiyor. Belki de Mithridates'in görevli olduğu kutsal alan, antik dönemde adı henüz bilinmeyen, Roma ve Bizans dönemlerinde aralıksız iskan edildiği anlaşılan Yenyurt Kale'nin bulunduğu tepenin üzerinde idi. Çünkü Lamas (Limonlu) Vadisi kenarında çevreye çok hakim bir konumda yer alan Yenyurt Kale'nin yeri böyle bir kutsal alan için çok uygundur.³⁵⁰

F. 4. Anazarbos

Anazarbos (Anazarva)'da bulunan bir yazıtı inceleyen bilim adamları, bu şehirde de Mithra'ya tapıldığının esaslı işaretlerini belirlemişlerdir. Bu yazıtta Marcus Aurelinus adındaki biri, Anazarbos'u rahip ve "Zeus-Helios ile Mithra'nın babası" diye onurlandırarak kutsamaktadır. Bugünkü Seyhan ilçesine 28 kilometre uzaklıktaki

³⁴⁹ D. Ulansey, *The Origins of the Mithraic Mysteries*, Oxford, 1989, s. 42-vd.

³⁵⁰ M. H. Sayar, "Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları", *XIV. A.S.T.*, I, Ankara, 1997, s. 118-vd.

Anazarbos şehri, Tarsus'dan önce Kilikya'da oldukça önemli bir yere sahip şehir olmuştur. Şehrin adının Persçe'deki 'nabarza-invictus' sözcüğünden gelmiş olma olasılığı çok yüksektir. Bu da Mithra ile ilgili yazıtlarda çok sık karşımıza çıkan ve onun ünvanlarından biri olmuş sözcüktür.³⁵¹ Yukarıda, Pontos'da Mithra kültürünü anlatırken aynı sıfatın Anahita için de kullanıldığını belirtmiştik.

Anazarbos'daki yazıtın aslında büyük bir kısmı silinmiş, fakat buna rağmen imparatorun adı orijinal şekilde yazıt üzerinde ele geçmiştir. Selevkoslar döneminden kaldığı anlaşılan yazıtın üçüncü satırından bu yazıtın önemli bir göreve sahip birine ait olduğu sanılmaktadır. Burada önemli nokta Mithraizm hiyerarşisindeki yedi önemli dereceden, yedincisi yani en büyük dereceye (πατηρ=pater) rastlanmasıdır.³⁵² (Levha VII)

F. 5. Kadirli

Helios Soter kültü yanında Kadirli ilçe merkezinde Zeus Soter onuruna yapılmış bir adak yazıtı da ele geçirilmiştir. Kadirli civarında bulunan ve M.Ö. V. yüzyıla tarihlenmiş Aramice yazılmış bu stelde mezar yazıtı ve iki satır okunabilmektedir. Kilikya'daki Pers egemenliğini göstermesi açısından önemli bir yere sahip olan bu yazıtta rastlanılan Zeus Soter; tanrı Mithra ve Zeus'un birleştirilmesiyle oluşturulmuş Zeus Oromasdes'in Grekçe adıdır.³⁵³

Bölgede magi rahiplerinin varlığını gösteren birtakım deliller, yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda ele geçirilmiştir. Buna göre; Antioch ad Cragum şehrinde ve bölgede yapılan araştırmalarda bulunan yazıtlardan anlaşıldığına göre Dağlık Kilikya'da; Megas, Magistos, Androclas, Keraunios ve Lamotes sıfatları ile Zeus'a ait alt kült merkezleri bulunmaktadır. Ayrıca Laertes kentinde de Zeus Magistos tapınağı vardır.³⁵⁴ Buralarda geçen megas, megistos ve magistos ifadeleri büyük olasılıkla Pers ateş rahipleri 'magi'leri ifade etmektedir.

G. Bergama Krallığı'nda Mithra Kültü

Mithra'nın Bergama'daki varlığına en iyi kanıt Kapıkaya'daki arkeolojik çalışmalar sonucu ortaya çıkarılmıştır. Burada Işık Tanrısı Mithra'nın kutsallığını

³⁵¹ M. Gough, "Anazarbus", *A.S.*, II, 1952, s. 85 ve 92.

³⁵² M. Gough, a. g. m. s. 131-vd.

³⁵³ M. H. Sayar- P. Siewert-, "Doğu Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları 1991", *X. A.S.T.*, Ankara, 1993, s. 180.

³⁵⁴ İ. Karamut, "Dağlık Kilikya Kentleri", *1994 Anad.M.M.K.*, IV, Ankara, 1995, s. 30.

gösteren belirtiler yer almaktadır. Bilindiği üzere Mithra, M.S. I. yüzyılda Hıristiyanlığa rakip olarak Anadolu'da ortaya çıktıktan sonra, aşağıda da bahsedeceğimiz gibi Roma İmparatorluğu'nda küçük şehirler de dahil olmak üzere İtalya'ya kadar yayılmıştır.

G. 1. Kapıkaya

Kapıkaya'da Mithra açıkça karşımıza çıkmaktadır. Bir büyük alan içinde podyum ve her iki tarafta kültten izler yer almaktadır. Podyumun altındaki odalarda dahi Mithra'nın izlerini bulmak olasıdır. Her ne kadar Kapıkaya'da araştırılmayan mağaralar yer alsada, tıpkı Hellenistik dönemdeki Cybele gibi, kültün her bir parçasının buralarda da saklanma olasılığı vardır. Podyumun bir kenarda bırakılması özellikle düşünülmüştür. Mistik topluluk arasındaki kutsal yemeklerde ve tabii ki tanrı Mithra huzurunda masaya gelindiğinde yemek yenmesi işlevini bu podyum üstlenmiştir. Podyumun altındaki odalar, bulaşıkların ve yemeklerin korunması içindir.³⁵⁵ (Resim 37 ve 38 – 38D)

Aslında Kapıkaya'da bazı değişiklikler görülmektedir. Örneğin lambalar gizlenmiştir. Sadece Roma dönemine ait çanak ve çömleklerde yemek pişirildiği ve sonucunda bulaşık yıkandığına dair izler yer almaktadır. Burada Mithra'nın yemek öğünleri de yazılmıştır.³⁵⁶

Roma döneminde de burada bir takım değişiklikler olmuştur. Mithra'nın odası güneydoğuda olup, açık bir terasla merdivene ulaşılmaktadır. Terasın niçin yapıldığı anlaşılamamıştır. Kült mağarasının kuzeyine büyük bir su deposu yapılmıştır. Bu depo su kaynağından sürekli olarak dolmaktadır. Yani sürekli olarak burada bir su kullanımı söz konusudur. İnsanların yaşamları boyunca suya gereksinim duymaları nedeniyle burada suya da bir kutsallık verilmiş ve suyun insanlara tanrı tarafından bir lütf olduğuna inanılmıştır. Mağaranın doğusunda bir su kanalı yer almaktadır ki suyun bu kanal sayesinde kaplara doldurularak kullanıldığı sanılmaktadır.³⁵⁷ Kapıkaya'da Mithra kültünün ne zaman sonlandığı tam olarak belirlenememiştir. Fakat kazılarda M.S. IV. yüzyıla tarihlenen demir bir para bulunmuştur. Hıristiyanlık

³⁵⁵ W. Radt, "Kapıkaya Bei Pergamon-Ein Landliches Heiligtum der Göttermutter Kybele und Des Sonnengottes Mithras", *Xth. P.I.C.C.A.*, II, TTK, Ankara, 1978, s. 3-vd.

³⁵⁶ W. Radt, a. g. m. s. 3.

³⁵⁷ W. Radt, a. g. m. s. 4.

sonrası Avrupa'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi Bergama'da da Hıristiyanlık ile Mithra arasında bir çekişme yaşanmış ve bu mücadeleyi Hıristiyanlık kazanmıştır. M.S. IV. yüzyılın ikinci yarısında burada yaşayan Iulianos Apostate kendini Mithra olarak tanıtmıştır.³⁵⁸

H. Phrygia'da Mithra Kültü

Tanrı Mithra, Phrygia'da özellikle Attis ile özdeşleştirilmiş,³⁵⁹ bunun yanında Mithraizm, Cybele kültü ile de Pers imparatorluğu içerisinde dost topluluklar şeklinde yaşamıştır. Phrygli rahiplere kendilerini sevdiren Mithra rahipleri, resmi kurum desteğini elde etmiş ve devlet tarafından korunma garantisi altına girmişlerdir. Üstelik en azından batıda, Pers liturjisinin gizli seremonilerine Phrygialı erkekler katılabilmişlerdir. Kadınların külte kabul edilmesi yasak olduğundan, Mithraist toplumdaki kadınları da Cybele kültü kabul etmiştir. Bu dostça birlik önemli sonuçları beraberinde getirmiştir. Pessinus dini, yeni ve şimdiye kadar görülmemiş farklı bir anlam kazanmıştır. I. yüzyılın yarısından sonra burada ortaya çıkan Magna Mater törenindeki boğa kurbanı, büyük olasılıkla bu etkileşimle ilgili olmalıdır.³⁶⁰

Gordion'daki kazıda bulunan bir Pers kapısından sonra, iç kısımda geniş açık bir alan yer almaktadır. Etrafı duvarlarla çevrili ve içerde halk binaları vardır. Bu yapılanma içerisinde alanın kuzeyinde bir Pers ateş sunağı bulunmuştur. Soldaki iç avlunun ilk yapısı 1953 yılında kazılmıştır. Planda binanın bir tapınak ve tapınak önündeki bir revaktan oluştuğu ortaya çıkmıştır. Tapınağın iç kısmının merkezi geniş dairesel bir alanla çevrilidir ki burası ateş alanının merkezidir. Bu merkez buranın bir kült yeri olduğunu göstermektedir³⁶¹ ki buranın magiler tarafından kullanılan bir ateş sunağı olma olasılığı oldukça yüksektir.

I. Lydia'da Mithra Kültü

Pers yönetimi altında (M.Ö. 547-334) Grekler ile Lydialılar arasında kurulmaya çalışılan sentez devam etmiş ve Antiochus III'ün bu toplumu Hellenleştirmesi ile M.Ö. 213'de tamamlanmıştır.

³⁵⁸ W. Radt, "Kapıkaya Bei Pergamon-Ein Landliches Heiligtum der Göttermutter Kybele und Des Sonnengottes Mithras", *Xth. P.I.C.C.A.*, II, TTK, Ankara, 1978, s. 5.

³⁵⁹ *RE*, XV-2, s. 2135.

³⁶⁰ F. Cumont, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, New York, 1956, s. 65-vd.

³⁶¹ R. Young, "Gordion: Archaeological Summary of Work", *A.S.*, VI, 1956, s. 18-vd.

Lydia'nın Persler ile ilişkileri, Lydia kralı Alyattes'in kızı Aryene'nin Medli Astygates (M.Ö.585 sonrası) ile evlenmesiyle başlamıştır. Bir kuşak sonra Lydia etkisi Büyük Kyros ve Darius ile Pers imparatorluğu içlerine taşınmıştır. Lydialı ve İyonyalı işçiler Pasargrad ve Susa'daki krallık saraylarında çalışmalara katılmak için götürülmüşlerdir. Lydialı duvarcıları ve işçileri belirten bir tablet Susa'da bulunmuştur. Lydia'nın işgalinden az sonra tersine bir etki başlamış ve Pers etkisi Anadolu'ya girmiştir. Persli unsurlar; Grek ve Anadolu gelenekleriyle kaynaşmıştır. Pers imparatorluğunun çökmesinden sonra bölgede Pers etkisi azalmıştır. Hellenistik dönemde bu etki kendini sanatta göstermiştir. Bazı aileler, Pers atalarının soyundan geldiğini iddia ederek Pers adları kullanmışlardır. Fakat Hypaipa ve Hierokaesareia'daki Anahita ve Sardis'de ortaya çıkarılan Persli Zeus (kanımızca Mithra) gibi, yalnızca dinsel kültler Roma dönemlerinde bile şaşırtıcı bir şekilde sıkı sıkıya korunmuş olarak yaşamışlardır. Öyleki, Sardis'deki son dönem buluntularından iki tanesi Pers kültürünün, imparatorluk yıkıldıktan sonra bile hala devam ettiğini göstermektedir. Bir tanesi Hypaipa'da bulunan ve Anahita adına yapılan yıllık festivalleri ve buradaki magileri göstermektedir. Diğer M.Ö. 367-366 yılında Lydia satrapı tarafından Zeus Baradates kültü kurulduğunu ve kült yandaşlarına; Sabazios, Agdistis ve Ma misterlerine tapınımının yasaklandığını belirtmektedir.³⁶²

I. 1. Pers Tanrılarının Lydia'ya Girişi

Pers tanrılarından biri olan Anahita, ya da buradaki adıyla Diana Persica adına Kyros'un yönetimi altında Hierocaesaria'da bir tapınak yaptırılmıştır.³⁶³ Bu kentten bir özelliği de, Pers egemenliği döneminde ateşe tapma geleneğinin benimsenmiş olmasıdır. Sözü edilen gelenek ve buna ilişkin törenlerin M.Ö. II. yüzyıla kadar sürdüğü kabul edilmektedir.³⁶⁴

³⁶² G. M. A. Hanfmann, "Lydian Relations with Ionia and Persia", *Xth.P.I.C.C.A.*, I-III, TTK, Ankara, 1978, s. 25-vd.

³⁶³ Tacitus, *Historiae*, III- 62.

³⁶⁴ B. Umar, *Lydia*, Ak Yay. Kül. Kit. Ser.:4, İstanbul, 1961, s. 29. Magie, Hierokaesareia hakkında şu bilgileri vermektedir. "Önceleri küçük bir kasabayken, ticaret ve tapınım merkezi olarak gelişmiş ve büyük bir yerleşme yeri olmuştur. Persli tanrıça burada Artemis'e dönüşmüştür. M. S. I. yüzyılda ilk kez kendi parasını basmıştır. İlk adı Hiero Come (Kutsal Köy) olup, Augustus döneminde Hierokaesareia adını almıştır. D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, I, Princeton, 1959, s. 141.

Pers kralı Artaxerxes de Sardis’de aynı tanrıçanın tapınağını yaptırmıştır. Bu bağlamda Mithra’nın da Anahita ile birlikte aynı anda Lydia’ya geldiği varsayılabilir. Fakat bu dönem tanrı Mithra’nın Ege denizi kıyılarına gelmesi açısından çok erken bir dönem olmuş olur. Mithra’nın daha önce ulaştığını kabul etmek daha doğru olacaktır.³⁶⁵

I. 1. i. Tanrı Sabazios ile Mithra İlişkisi

Mithra, Lydia’da bu bölgenin yerel tanrısı olan Sabazios ile birlikte Kula’daki bir yazıtta görülse de buradaki Sabazios’un tanrı Mithra olması çok düşük bir olasılıktır. Bu anlamda Sabazios ile Mithra’yı özdeş tutabilmek için Anahita ile Mithra’nın birlikte geldiğini kabul etmek gerekmektedir.³⁶⁶ Bu görüşe karşın Cumont, Mithra-Anahita ikilisinin Lydia’da Sabazios-Anaitis olduğunu belirtmektedir.³⁶⁷

I. 1. ii. Tanrıça Anahita ile Mithra

Mithra, Anahita’nın sevgilisi (bazen kocası) kabul edilmiştir. Anahita, Anadolu tanrıçası ile akraba sayılıp; Anaitis, Persika Thea ve Artemis Persike olarak geniş kültürlere etkisi altına almıştır. Bu tanrıçaya Batı Anadolu’da Lydia bölgesinin Hierokaesareia ve Hypaipa kentlerinde iki büyük Pers kutsal alanı yapılmıştır. Anahita; su, aşk ve doğurganlık (bereket) tanrıçasıdır. Birbirine zıt iki kişiliğe sahiptir. Bazen tertemiz bir bakire, bazen azgın bir fahişe gibi görünmüştür. Grekler onu Cybele ve Aphrodite ile aynı saymışlardır.³⁶⁸ Başka bir deyişle Cumont, Mithra ile Sabazios’un aynı tanrılar olduğunu belirtmektedir. (Levha VIII)

Yukarıda da değindiğimiz gibi Artaxerxes II tarafından Anahita’nın Sardis’de tapınağı yaptırılmış, fakat herhangi bir zorlama ya da propaganda yapıldığına dair yazıtlarda bir tek sözcük bile bulunamamıştır. Aksine Darius, fethettiği yerlerde yerel

³⁶⁵ *RE*, XV-2, s. 2136.

³⁶⁶ *RE*, a. g. m., s. 2136. Sabazios ile Anaitis arasındaki ilişkiye dair buradaki yazıtta şunlar yazmaktadır: “Tanrı Sabazios ve Tanrıça Artemis Anaetis’in ağaçlarını kestim.” a. g. e. s.2136

³⁶⁷ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 17.

³⁶⁸ V. Sevin, “Anadolu’da Pers Egemenliği”, *A.U.Ans*, II, İstanbul, 1982, s. 331. Persikai, bugünkü Manisa’nın otuz km. kuzeydoğusunda bulunan bir yerleşmedir. Dar anlamda ‘Persli’ demektir. Geniş anlamda ise Persler’in su tanrıçası Anaitis’in Lydia bölgesinde, Pers egemenliği döneminde yayılan tapınımının çok sonra yörede Hellen kültürü yayılınca, Anaitis ile Hellenler’in Artemis’i bir tutularak, Artemis’e tapınım biçiminde sürdürülmeye başlanması üzerine tapınım gören, ama Hellenler’in Artemis’ine pek benzemeyen bazı özelliklerinin belirtilmesi için Artemis Persike (Persli Artemis) diye anılan tanrıçanın sanıdır. Bu kentteki baş tanrıça da o idi. Bkz. B. Umar, *Lydia*, Ak Yay., İstanbul, 1961, s. 39.

kültleri koruduğunu mektubunda belirtmiştir.³⁶⁹ Anaitis, Lydia'da farklı bir isim altında da görülmektedir. Artemis Kolonea, Sardis'te tapınılan Artemis'ten açıkça ayrı idi. Sardis'dekinin kökeni Lydialılar'ın yerel bir tanrıçası iken, Marmara gölü yöresinde tapınılan Artemis Kolonea, Hellenleşme öncesinde tapınılan başka bir tanrıçanın ya da Pers kökenli su tanrıçası Anaitis'in Hellen Artemis'i ile bir tutulduğu tanrıça olmuştur.³⁷⁰

I. 1. iii. Ahura-Mazda ile Tanrı Mithra

Sardis'deki mermer bir blok üzerinde (Geç Roma dönemine ait olmayan fakat bu dönemde kullanılmış) Pers tanrılarının adları belirtilmiştir. Bunlar arasında Ahura-Mazda yer almaktadır.³⁷¹ Zeus Baradates'in heykelinin, Ahura-Mazda veya Zeus ile benzer şekilde satrap Droaphernes tarafından M.Ö. 367-366 tarihinde dikildiğini biliyoruz. Ne yazık ki sadece bunu bir yazıttan çıkartmaktayız. Konuya ilişkin herhangi bir heykel yoktur. Hiç şüphesiz büyük yerli tanrıça Cybele, Pers Artemis olarak betimlenmiştir.³⁷²

Yukarıda adı geçen yazıtın bulunması da oldukça ilginçtir. Pactolus (Sart) çayının doğu kısmında meydana gelen erezyon, Anadolu'da Pers egemenliği sırasındaki yerel tanrılara tapınım ve Persler'in resmi kültleri ile ilgili olarak önemli olan bu yazıtı ortaya çıkarmıştır. Louis Robert tarafından yapılan katkı sonucu, yazıtın on üç satırı tamamlanmıştır. Buna göre orijinal eser İyonca yazılmış ve tarihi Artaxerxes II Mnemon'un (M.Ö. 404-359) hükümdarlığının otuz dokuzuncu yılına karşılık gelmektedir. Yazıt, Lydia valisi tarafından Zeus Varadates'in heykelinin dikilmesinden bahsetmektedir. Araştırmalar bu tanrının yerel Anadolu tanrıları; Sabazios, Agdistis ve Ma'nın misterleri ile herhangi bir bağ olmadığını göstermektedir.³⁷³ Robert de bu konuda, Colophon bölgesindeki Apollon tapınağı

³⁶⁹ A. D. Nock, *Conversion*, Oxford, 1961, s. 35.

³⁷⁰ B. Umar, *Lydia*, Ak Yay. Kül. Kit. Ser: 4, İstanbul, 1961, s. 30. Ayrıca Umar Kolonea'nın Anadolu'da sıkça karşımıza çıkan bir yerleşme adı olduğunu da belirtmektedir. a. g. e. s. 31.

³⁷¹ G. M. A. Hanfmann, "Excavations and Researches at Sardis- 1974", *T.A.D.*, s. XXIII-1, Ankara, 1976, s. 56-vd. Hanfmann, Pers tarihçisi Louis Robert'tan yaptığı bir alıntıda, Hellenistik dönemde Pers tanrıları ve misterlerinin Anadolu'da karışıp, etkileşimde bulunduğunu yazmaktadır. a.g.e. s.56.

³⁷² G. M. A. Hanfmann, "Lydian Relations with Ionia and Persia", *Xth.P.I.C.C.A.*,I, s. 33.

³⁷³ G. M. Hanfmann, "Sardis 1974: Recent Arcaeological Research in Turkey", *A.S.*, XXV, 1975, s. 43. Sardis'deki Pers Ahura Mazda'sı olarak bilinen kabartma profilin görüntüsü L. Robert tarafından (CRAI, (Comptes Rendus de l'Academie des Inscriptions et Belles Lettres), 1975, s. 306-330,) basılmıştır. Bu esere ulaşamadığımız için Hanfmann'ın görüşlerine bağlı kalmak zorunda kaldık. "Lydian Relations with Ionia and Persia", *Xth.P.I.C.C.A.*,I, s. 27, n. 35.

kazısında Mithra'ya adanmış bir adak yazıtı bulunduğunu bildirmektedir.³⁷⁴ Bu anlamda Zeus Varadetis'in Mithra ile ilişkili olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır.

I. 2. Lydia'da Pers Etkileri ve Olası Diğer Mithra Merkezleri

Lydia bölgesinde yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda elde edilen buluntulara baktığımızda bölgede Pers varlığını gösteren somut delillere rastlamaktayız. Anadolu'da M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren görülen geleneksel bir mezar tipi olan ve topluma egemen güçlerin geleneklerini yansıtan ve doğu ile batının kültür, sanat ve din alanındaki geleneklerini bünyesinde birleştiren tümülüsler dış görünüşleri açısından çok benzer olsalar da mezar odalarının planı, üst örtü sistemleri, yapılarında kullanılan malzeme ve kapı örtüleri bakımından önemli farklılıklar gösterirler.³⁷⁵ Aynı şekilde Denizli'nin Sarayköy ilçesi Beylerbeyi köyünde yapılan kazılarda yine Pers dönemine ait bulgularla karşılaşmaktayız. Yapılan kazıda ele geçen mezar odası içinde, demir curufları, demirden yapılmış bıçak parçası, demir çivi, at koşumuna ait demir gem parçaları bulunmuştur.³⁷⁶

I. 2. i. Bintepele Bölgesi

Dedeoğlu'nun bölgede yaptığı kazılarda önemli buluntulara rastlanmıştır. Salihli ilçesinin Bintepele yöresindeki kazıda, mezara girişi sağlayan kapının doğu alt köşesinde taş yongaları arasında rahip başlıklı iki adet bronz figürin bulunmuştur. Bunun yanında demir saplı bir koç başı, çürümüş demir bıçak, araba tekerlekleri ve Greko-Pers stilinde mezar stelleri ele geçmiştir. Buradaki rahip figürinlerinin boyu 10.5 cm., genişliği 5 cm olup, kalçadan itibaren gövdenin üst kısmı bulunmakta ve eller göbek üzerinde birleştirilmiş durumdadır. Saygı ifade eden bu figürinde yüz hafif sivri, gözler patlak, burun düz, dudaklar belirlenmiş durumdadır. Figürinin başında keçe başlık, yukarıda öne doğru bir eğim vermektedir. Başlığın yan uzantıları ise yanakları iki yandan sararak çene altında birleşmektedir.³⁷⁷ (Resim 39) Burada her

³⁷⁴ L. Robert, "Claros: Archaeological Summary of Work", *A.S.*, VI, 1956, s. 24.

³⁷⁵ H. Dedeoğlu, "Yabızlar Tepesi Tümülüsü", *II.M.K.K.S.*, s. 67-vd. Dedeoğlu'na göre bu mezarlar Pers döneminde kalma mezarlardır.

³⁷⁶ C. Şimşek, "Beylerbeyi III No'lu Tümülüs Kazısı", *IV.M.K.K.S.*, s. 117-vd.

³⁷⁷ H. Dedeoğlu, "Lydia'da Bir Tümülüs Kazısı", *I. M.K.K.S.*, s. 121-vd. Ayrıca burada bulunan çivi tipleri ile Darius'un Persepolis'teki sarayında kuzey ve doğu merdivenlerindeki araba tasvirlerinde görülen dingillerdeki insan figürlü pim çivileri arasında ve Nemrut'taki bir sarayda ele geçen arabaya ait dingil çivileri arasında benzerlikler vardır. Lydialılar ve Persler arasındaki etkileşimi gösteren bu

ne kadar Mithra tapınımı ile ilgili doğrudan verilere rastlamıyorsak da demir saplı koç başı ile demir bıçağın büyük olasılıkla Persler'in Anadolu'ya getirmiş oldukları yeni ve kendilerine ait dinsel törenlerde kullanıldığı düşünülebilir. Yine aynı şekilde rahip figürinlerinin başındaki şapkanın Persler'in tiara'sı olma olasılığı da yüksektir ki bu da bölgede magi varlığına büyük bir işarettir.

I. 2. ii. Sardis: Zeus Lydios

Sardis'de bulunan ve diğer Anadolu şehirlerinde oldukça yaygın tapınılan bir diğer tanrı motifi de Zeus Lydios'dur. Bu tanrının betimlendiği sikkelerde boğa ve ateş sunakları da göze çarpmaktadır. Fakat Zeus Lydios adına ne bir tapınak ne de kült objesi bulunmuştur. Bu nedenle paralarda görülen altarın, ibadet merkezi olduğunu kabul etmek mantıklı bir yaklaşım olacaktır.³⁷⁸ Kanımızca, Hellenistik dönem öncesi tanrılardan biri sayılan Zeus-Lydios ile Mithra arasında ileride yapılacak çalışmalar sonucunda büyük yakınlıklar kurulması büyük olasılıktır.

Yukarıdaki yerleşim yanında Lydia'nın kuzeyinde; Thyateira (Akhisar), Attaleia (Selçikli), Iulia Gordos (Gördes), Daldis (Kemer) ve Kharakipolis (Karayokuş) beşgeni arasında kalan alan, dinler tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu yörede ortaya çıkan ve çok sayıda yerel tanrı ve tanrıçanın adını kaydeden pagan adak yazıtları dışında burada pek çok Hıristiyan yazıtı vardır.³⁷⁹ Yapılacak araştırmalar bölgede Mithra tapınımı ile ilgili daha detaylı verilere ulaşılabileceğini göstermektedir.

delillerin yanında, M.Ö. 546 yılında Sardis'de ölen bir Pers soylusunun Lydia'lı ustalar tarafından yapılan bir mezara Pers geleneklerine göre gömülmüş olması da bölgedeki Pers etkilerini göstermesi açısından önemlidir. Mezarda M.Ö. 520-490 arasına tarihlenmiş bir amphora ile kumaş parçası bulunmuştur. Büyük olasılıkla ölü bir beze sarılıyor ya da giysileri ile gömülüyordu. Dedeoğlu, koçbaşlarının işlevi konusunda da şunları belirtmektedir: Koçbaşlarının profil görünüşleri Darius I'e ait olan Persepolis sarayındaki tasvirlerde kurban için götürülen koçların kurban başlarına büyük benzerlik göstermektedir. Öncelikle kısa saplarının ahşaptan bir asaya saplanmış olmaları ve deliklerine bağlanan çanlar ile ölü törenlerinde birer sistrum olarak kullanılmaları, ikinci olarak cenaze arabasının herhangi bir yerine çakılarak, uçlarına çan bağlanmaları işlevleri ne olursa olsun koç başlarının ölü gömme adetleri ile ilişki içinde olduğunu göstermektedir. Bu bronz çanlar iki adet olup at koşumlarında ses çıkarmak üzere kullanılmış ve ölü gömme adedinin bir parçası olarak mezara bırakılmıştır. Bölgede yapılan çalışmadaki mezarda ayrıca iki araba tekerleği bulunmuştur ki Anadolu'da kazısı yapılmış olan bir tümülüsde ilk kez bu şekilde tekerlekler karşımıza çıkmaktadır. Diğer buluntuların da desteklediği gibi, burada parçaları sonradan birleştirilmiş bir araba söz konusudur. Bu ya cenaze töreninde kullanılmış olan bir arabadır ya da ölünün günlük yaşamında kullandığı bir ulaşım aracıdır. Fakat bütün veriler Anadolu'daki farklı bir ölü gömme geleneğini ortaya çıkarmaktadır. Bkz. a. g. e. s., 126, 127 ve 128.

³⁷⁸ B. Trelle, "Prehellenic Sanctuaries on the Greco-Roman Coins of Anatolia", *Xth.P.I.C.C.A.*, I-III, TTK, Ankara, 1978, s. 119

İ. Kommagene Krallığı'nda Mithra Kültü

Monarşik iktidarla ilgili Zerdüşt inançları Batı Asya'ya Mithraizm ile birlikte sıçrarken, Anadolu'da bu etkileşime en güzel örnek Kommagene krallığında karşımıza çıkmaktadır. Mezar yazıtında Kommageneli Antiochus (M.Ö. 69-39) kendini tanrı ile özdeşleştirirken,³⁸⁰ bu yazıtın da bulunduğu Nemrut Dağı'ndaki tapınak mezarını kendisi yaptırmıştır. Tezimizin konusu olan Mithra'ya rastladığımız bu mezarda, kral Antiochus ile tanrı Mithra'nın selamlaşma sahnesini içeren yeşilimsi kum taşından yapılmış bir levha bulunmuştur.³⁸¹ (Resim 40 ve 40A)

Mithra tapınımı Kommagene krallığında M.S. I. yüzyıl sonlarına dek önemli rol oynamış³⁸² ve genel olarak baktığımızda Tanrı Mithra, kendisine Kommagene Krallığında iyi bir yer edinmiştir. Nemrut Dağı'ndaki büyük tanrı heykelleri arasında Mithra, Zeus-Ahura Mazda, Hermes, Apollo-Helio ve Herkül-Verethranga gibi tanrılarla birlikte itibarlı bir yere sahiptir. Bu tanrı heykellerini kral Antiochus I ve babası Mithridates, ülkeyi korumaları için diktirmiştir.³⁸³ (Resim 41)

Evsanevi atalardan gelen Pers geleneklerine duyulan saygı, Fırat vadisini uzak yerlerden açıkça gören Toros dağlarının zirvesine dikilmiş Kommagene kralı Antiochus I Epiphanes'in anıtsal mezarına oyulmuş gösterişli yazıtta belirtilmiştir. Annesi Suriyeli Selevkidler'den, babası Hytaspes'in oğlu Darius olarak farzedilen Antiochus için Pers ve Grek törenleri ile tanrıları birleştirilerek çift köken sağlanırken adı Mithridates'e alternatif olarak yaratılmıştır.³⁸⁴

Kommagene'de Mithra kültü sorunu açısından, bir Kommageneli kral ile yanyana olan diğer kaidede bulunan tanrı Mithra'nın dexiosisinin arka tarafındaki kitabe özel önem taşımaktadır. Çünkü orada kral Antiochus I bize, Mithra-Apollon-Hermes için ayrı bir rahibi görevlendirdiğini bildirmektedir. Aşağıda daha ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi, bu rahibin başlıca görevi, şenliğe katılanlar için "masaların

³⁷⁹ H. Dedeoğlu, "Lydia'da Bir Kilise Kazısı", *IV. M.K.K.S.*, Ankara, 1994, s.189-vd.

³⁸⁰ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 95.

³⁸¹ S. Şahin, "Nemrud Dağı'nda 1988 Yılı Jeofizik ve Arkeoloji Araştırmaları", *VII.A.S.T.*, Ankara, 1990, s. 267-vd.

³⁸² W. Liebeschuetz, "The Expansion of Mithraism Among the Religious Cults of the Second Century", *S.M.*, Romai 1994, s. 347.

³⁸³ M. S. Bilgin, *Yazıtalar ve Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996, s.113.

³⁸⁴ F. Cumont, a. g. e., s. 13.

uygun yemeklerle donatılmasını ve bol içki sunulması için, suyla karıştırılmış şarap dolu testilerin hazır bulunmasını” sağlamaktır.³⁸⁵

Aslında Selevkid devletinin parçalanması sonucu ondan ayrılıp yeni krallıklar kuran diğer bütün Selevkid kralları gibi Kommagene krallığını kuran Antiochus I' da kendi soyunu üç yüz yıl önceki İskender soyuna dayandırmaya çalıştırmak için anıtlar yaptırmıştır. Dexiosis sütunu tanrı Mithra'dan iyilikler aldığını göstermektedir. Uzaktan rahatlıkla görülen Arsameia'daki kült siteleri sayesinde, hanedanlık sütununun Zeus Ahuramazda'nın cennetinde olduğunu ve Grek-Pers dünyasıyla her şeyin iyi gittiğini anlatarak tebaasına güven sağlamayı amaçlamaktadır.³⁸⁶ Dörner de Arsameia'daki kazılara ilişkin yayınlarında, Hellenistik tekniğinin bu olağanüstü eserinin Mithras teolijisine ait olduğunu kanıtlamaya çalıştığını belirtip, şimdiye kadar bu tesisin anlam ve amacına ilişkin elinde yazılı belge bulunmadığından, var olan bilgilerin genişletilmesinin daha da gerekli olduğu söylemektedir. Antiochus I, Nemrut Dağı'ndaki yazıtında, krallığın sınırları içinde her yerde, kraliyet kültü için kutsal yerler yaptırdığını belirtmektedir. Dörner, bunlardan bazılarının yerini belirlediğini söyleyip, başka yerlere götürülen anıtların ise henüz belirlenemeyen bazı yerleri işaret ettiğini yazmaktadır. Jörg Wagner'in Besni civarındaki Sofraz köyünde bulunduğu dexiosis bunlar arasındadır. Bu anıt herkesi şaşırtmış ve Kommagene'deki Mithras sorununa ilişkin tartışmaya yeni boyutlar kazandırmıştır. Çünkü güzel bir rastlantı sonucu, sadece dexiosis tasviri değil, arka tarafa ve yan taraflara kazılan ithaf kitabesi de neredeyse hiç bozulmadan elimize geçmiştir.³⁸⁷ (Resim 42, 42A ve 42B)

Halen Gaziantep müzesinde bulunan stel bazalttan yapılmıştır. Bu stelin başlangıçta nerede dikilmiş olduğu hakkında kesin ipuçları bulunamamıştır. Bu yeni dexiosisin zaman yönünden Kommagene'deki kendi türünde ilk anıt olduğu yolundaki yorumlar herhalde gerçeği yansıtmaktadır. Çünkü, ışın demeti ile tasvir edilen tanrı, yazıta göre “(dualara) kulak veren Apollon”dur. Antiochos, temenos'u (kült yerini), Apollon'a ve kız kardeşi tanrıça Artemis Diktyнна'ya adanmıştır. Bu

³⁸⁵ F. K. Dörner, *Nemrud Dağı'nın Zirvesinde Tanrıların Tahtları*, çev. V. Ülkü, TTK, Ankara, 1990, s. 186. Buradaki *dexiosis*, 'sağ elin uzatılması' anlamına gelmekte olup, Kommagene'de tanrılarla krallar arasında bir karşılaşmanın tasvirinde çok kullanılan bir motiftir.

³⁸⁶ R. D. Sullivan, "Dynastic Propoganda in Commagene", *Xth. P.I.C.C.A.*, TTK, Ankara, 1978, s. 297.

³⁸⁷ F. K. Dörner, a. g. e., s. 197-vd.

durum, Antiochos I'un Grek-Pers dini sinkretizmini (sentezini) henüz gerçekleştirmemiş olduğunu gösteriyor. Apollon, geleneksel tarzda, sol elinde defne dalını tutmaktadır. Buna karşılık (Nemrud Dağı'ndaki) Apollon-Mithra-Hermes ve (Kahta Çayı kıyısında bulunan Arsameia'daki) Mithra-Helios-Apollon-Hermes ise, Persler arasındaki kurban törenlerinde önemli rolü olan bir demet ılgın ağacı dalı ile tasvir edilmiştir.³⁸⁸

Nemrut Dağı'ndaki yapı, Anadolu'nun Hellenistik dönem devletlerinden birindeki kraliyet kültüne adanmış tapınaksal bir mezardır. (Resim 43) Kommagene, M.Ö. II. ve I. yüzyıllarda Batı'da Roma imparatorluğu ile, Doğu'da Part krallığı arasında her iki taraf ile de geçinmek zorunda kalan küçük bir devlet idi. Ülkesinin gerek coğrafi ve politik konumu, gerekse etnik yapısı nedeniyle, doğu ile batı arasındaki rolünün bilincinde olan Kommagene kralı Antiochus I, dönemin doğu ve batı kültürlerinin temsilcileri Pers-Part ve Grek-Roma düşüncelerinin kaynaştığı yeni bir kültür ve din anlayışı ortaya koymuştur. Yani Antiochus ülkesinde daha o dönemde Doğu ve Batı düşüncesinin bir sentezini yapmış, böylece ülkesini iki düşüncenin çatıştığı değil, kaynaştığı bir ortam haline getirmeye çalışmıştır. Kral Antiochus I, yazıtlarda bunu açıkça ortaya koymaktadır.³⁸⁹

Nemrut Dağ tapınaksal mezarının tamamlanmış bir anıt olduğunu Kommagene'de ele geçen bu yazıt çarpıcı bir şekilde ele verirken, yine bu yazıttan Antiochus'un kurduğu ve merkezine kendi krallık kültürünü yerleştirdiği Pers-Grek sentezli dinin en büyük tanrısı Zeus'un da artık Zeus Oromasdes olarak değil, saf Grek adıyla, Zeus Soter (Kurtarıcı Soter) olarak anıldığı ortaya çıkar. (Levha IX) Bütün yazıttan çıkan sonuç: Antiochus eserini bitiremeden ölmüş, oğlu Mithridates ise ne yarım kalan bu eseri tamamlamış ne de babasının kurduğu yeni dini devam

³⁸⁸ F. K. Dörner, *Nemrud Dağı'nın Zirvesinde Tanrıların Tahtları*, çev. V. Ülkü, TTK, Ankara, 1990, s. 198. Artemis Dikynna hakkında Dörner şunları belirtir: İthaf kitabesinde, kült yerinin Apollon ile birlikte kız kardeşi Tanrıça Artemis'e Girit adasında yaban hayvanlarının tanrıçası olarak bilinen Artemis Dikynna'ya adandığı belirtilmektedir. Artemis Dikynna kültürünü ilk defa Antiochos mu başlattı, yoksa bu kült Kommagene'de daha önce var mıydı, bu konuda henüz fazla bilgi sahibi değiliz. Efes'de ortaya çıkarılan bu konuyla ilgili bir şeref yazıtı oldukça ilginçtir. Bu yazıtta, Antiochos adına daha önce atalarının yaptığı gibi, Efes Artemisi için çok sayıda kutsal yer yaptırması sebebiyle ve şükran ifadesi olarak bir anıt diktirildiğinden söz edilmektedir. Bkz. a. g. e. s. 198. Sinkretizm konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. F. Cumont, *Oriental Religions in the Roman Paganism*, New York, 1956, s. 147-vd.

³⁸⁹ S. Şahin, "Nemrut Dağa Yapılan Bir Keşif Seyahati ve Sonuçları", *VI .A.S.T.*, Ankara, 1988, s. 11.

ettirmiştir.³⁹⁰ Kommagene kralı Antiochus'un Nemrut Dağı'na diktirdiği anıt Hellenistik dönemi ifade eden ya da başka bir deyişle, farklı doğu ve batı kültürlerin karışmasının en güzel örneğiydi. Kültürler karışırken, dinlerin kaynaşması da beraberinde Zeus Oromasdes, Mithra-Apollon-Helios gibi doğu-batı tanrılarının da birleşmesini (synkretismus) beraberinde getirmiştir.³⁹¹ Hellenistik dönemdeki dinsel ve politik karışım ile Zeus-Oromasdes yazıtta şöyle geçer: “*Pers, Makedonyalı ve anayurdumuz Kommageneli, baba soyundan tanrılara, saygılı davrananlara karşı esirgeyen ve her şekilde inayetsiz olmaları için dua edeceğim.*” Zeus-Oromasdes'in adının geçtiği yerler ise şöyledir: “*Bu kitabe, Zeus-Oromasdes'in yardımı ve öbür tanrılarının arzusu ile yavaş bir sesle şunu duyurur...*”; “*...bütün ailesi (ve gelecek nesilleri) Zeus-Oromasdes'in yıldırımları ile vurulup düşman alevler içinde kül olacaktır.*” Yazıtın bir başka yerinde ise bu tanrının Mithra ile birlikte adı geçerken, burada Mithra, onun yardımcısı olarak gösterilmektedir: “*...bağışlayıcı Zeus-Oromasdes yoldaş olsun, onun yanında yardımcı olarak Hera Teleia, buna ilaveten, Artagnes-Herakles ve Apollon olan Mithras, ve tanrılardan en güçlü sesli sözcü olan Helios ve Hermes.*”³⁹² (Resim 44 ve 44A)

Burada Zeus-Oromasdes'in adının diğer tanrılardan önce özellikle verilmesi ve bunlardan ‘öbür tanrılar’ diye sözedilmesinin altında sanırız ki Zeus-Oromasdes'in bölgedeki en büyük tanrı olması yatmaktadır. Böylelikle krallık içersinde yaşayan hem Pers hem de Grek vatandaşları için ortak büyük bir tanrı yaratılmış olmaktadır. Dikkati çeken nokta, tanrı Mithra'nın, Greklerin güneş tanrısı Helios ile değil de, onların savaşçı tanrısı Apollon ile özdeşleştirilmesidir. Zaten, aslında savaşçılığın tanrı Mithra'nın önemli özelliklerinden birisi olduğu da unutulmamalıdır. Yukarıda da değindiğimiz gibi, Kilikya'da güneş olma özelliğinden dolayı Mithra ile Apollo arasında bir ilişki kurulurken, Kommagene'de her iki tanrının savaşçı olma özelliği ortak olarak alınmıştır.

³⁹⁰ S. Şahin, “Nemrut Dağ Jeofizik Ölçümlerinin Arkeolojik Açıdan Değerlendirilmesi”, *X. A.S.T.*, Ankara, 1993, s. 123-vd.

³⁹¹ *RE*, XV-2, s. 2135. Burada Pers etkisinin yanında Babil etkisini de kolayca görebilmekteyiz. Antiochos I'in Nemrut Dağı'ndaki anıtına horoskop diktirtmesi Babil'den Anadolu'ya gelen astrolojik etkilere güzel bir örnektir.

³⁹² F. K. Dörner, *Nemrut Dağı'nın Zirvesinde Tanrıların Tahtları*, çev. V. Ülkü, TTK, Ankara, 1990, s. 198. s. 159-vd.

İ. 1. Kommagene’de Din-Siyaset İlişkisi ve Mithra

Kral Antiochus’un sahip olduğu ve yazıtlarında dile getirdiği inancı şudur: “*Ne kadar yükseğe çıkılırsa, tanrıların göksel tahtlarına da o derece yaklaşılmaktadır.*” Bu inancı nedeniyle kral, Hierothesion’ununu yörenin en yüksek dağına yani Nemrut Dağı’na inşa ettirmiştir. Aynı şekilde mezar odasını da aynı inanç ve düşünceyle kaya çekirdeğinin en yüksek noktasına, iki Zeus heykelinin merkezine yerleştirmiş olsa gerektir. Kült yazıtlarında kendi ifadesiyle Antiochus, (*bu mezarda*) *ihtiyar yaşına kadar bahtiyar kalan fiziksel varlığının cesedi, tanrı sever ruhu’nu* bu noktadan Zeus Oromasdes’in göksel tahtlarına gönderdikten sonra *ebedi uykusuna dalacağı’na* inanmaktaydı. Tanrı kral ancak böyle bir konumda ülkesi üzerindeki egemenliğini ölümün ötesinde de sürdüreceğine inanmış olsa gerekti ki bu da zamanın dinsel-politik propagandasına çok güzel uymaktadır.³⁹³

Kommagene krallığında rahatlıkla gözlenebilen dinsel-politik yaklaşımda kralın siyasetini izlemeye en yaygın araçları; kendi adına sikke basması, anıt yaptırması, iç evlilikler kurması ve hanedanlık şehirleri oluşturması idi. Örneğin, Antiochus doksan adet heykel yaptırarak, bu heykeller sayesinde kendi soyunu Persli (Darius) ve Yunanlı (İskender) atalarına dayandırıyor. Yine bu dönemde Zeus ve Ahuramazda birleştirilip, Zeus Oromasdes oluyordu. Bunların yanında Apollo-Mithra-Hermes üçlemesi de durumu daha da güçlendiriyordu.³⁹⁴ Din ve politikanın iç içe geçtiği bu dönemde, kralın kendi meşruluğunu sağlamlaştırma ve siyasal anlamda kendini güçlendirme çabası içerisinde varlığını her iki taraftan, yani hem doğu hem de batıdan, eski, güçlü imparatorlar ile birleştirmesi çabalarında olması ve işin içine her iki kültürün dinsel öğelerini de katarak kendini manevi (ya da dinsel) alanda da üstün kılma siyasetini izlemesi oldukça önemli tarihsel bir gelişmedir. Tezimizin konusu

³⁹³ S. Şahin, “Nemrud Dağ Jeofizik Ölçümlerinin Arkeolojik Açıdan Değerlendirilmesi”, *X. A.S.T.*, Ankara, 1993, s. 127-vd. Hierothesion : Kraliyet ailesinin kutsal mezar bölgesini ifade eden ve sadece Kommagene krallığında kullanıldığı bilinen Grekçe türetme. Bununla ilgili olarak yazıtta şunlar yazılıdır: “Babam Kral Mithridates Kallinikos, Arsameia’nın kenar semtlerinden birinde, yörenin en güzel yerini ayırarak bu hierothesionu kendi öz bedeni için adadı, ve ataların onuruna düzenlenen yarışlarda herkes tarafından “güzel yenen” (kallinikos) diye övülen harikulade vücudunu bu dünyaya vakfetti, ruhun ölümsüz özünü tanrıların ebedi evine yükseltti.” Bkz. F. K. Dörner, *Nemrud Dağı’nın Zirvesinde Tanrıların Tahtları*, çev. V. Ülkü, TTK, Ankara, 1990, s. 156.

³⁹⁴ R. D. Sullivan, “Dynastic Propoganda in Commagene”, *Xth. P.I.C.C.A.*, TTK, Ankara, 1978, s. 298-vd..

olan tanrı Mithra'nın da böyle bir politikada, anlamından dolayı görev üstlenmesi, oldukça doğal olsa gerektir.

Yukarıda da değindiğimiz gibi kralın kendi siyasetini izleyebilmek için yaptığı uygulamalardan birisi de kendisi için bir kült alanı yaptırması olmuştur. Dörner, bu kutsal alan ile ilgili olarak şöyle belirtmektedir: Anıtın ilk satırında, anıtı yaptıran kendisini Kommagene kralı Antiochus olarak tanıtıyordu. Devam ederek, "hierothesion"un, yani babası Mithridates Kallinikos'a ait kutsal bir kült alanının içinde bulunduğumuzu, orayı ortak bir kültün icrası için büyüttüğünü ve güzelleştirdiğini anlatıyordu. Kitabeye göre kutsal mezar yerinin kendisi Nymphaios'un (Kahta Çayı) kıyısındaki Arsameia'nın kenar semtinde bulunuyordu.³⁹⁵ Yazıtta bu durum şöyle belirtilmektedir: "*Baba tarafından atalarımın, inançlığıma uygun olarak ve yaraşır şekilde, kutsal adaklar sunmak için sunaklar yaptırıldım, ayrıca şahsımı ve durumumu yaşama uygun şekilde gösteren kendi tasvirlerimle bir arada heykeller ve tanrıların heykellerini ebediyen hatırlanmaları için diktirdim.*"³⁹⁶

İ. 2. Kommagene'de Pers Geleneklerine Bağlılık: Seremoniler ve Festival

Kommagene kralı Antiochus'un yazıtı, içerdiği kuralları ile eski Pers geleneklerine bağlılığı göstermektedir. Yazıtta kral daima Pers ve Grek geleneklerine göre atalarının tanrılarına onur duyduğunu bildirmektedir. Kral, rahiplerin yeni tapınak kurmasını ve aynı Persliler gibi kutsal elbiseler giymeleri doğrultusundaki tutkusunu ifade edip, eski kutsal geleneği yönetmelerini belirtir. Özel olarak kutlanan her ayın on altıncı günü yalnızca kralın doğumu değil, aynı zamanda Mithra'ya adanmış gündür. Çok zaman sonra diğer bir Kommageneli, Samosatalı Lucian, ülkesinde tanık olduğu tapınımlardan esinlenerek tören için yapılan arınma yöntemleriyle, can sıkıcı uzun şarkılarla ve Zerdüş tarikat üyelerinin giydiği uzun elbiselerle eserinde açıkça dalga geçmiştir. Dahası, Grekleri bile cahil bularak

³⁹⁵ F. K. Dörner, *Nemrud Dağı'nın Zirvesinde Tanrıların Tahtları*, çev. V. Ülkü, TTK, Ankara, 1990, s. 155. Kültün kuruluşu ile ilgili olan yazıt şöyledir: "Kral Mithridates ile, (onun eşi) annesini seven muzaffer Kral ve görünür Tanrı Antiochos'un kızı, erkek kardeşini seven Tanrıça - Kraliçe Laodike'nin oğlu, Romalıların ve Hellenlerin dostu, adil, Tanrı ve Büyük Kral Antiochos, Nymph Nehri kıyısındaki Arsameia'da, tanrıların kararı ile geçerlilik kazanan kendi kültü ve baba tarafından ataları için, dokunulmaz bir anıtla ölümsüz bir haber emanet ederek, gelecek çağlara ebedi bir hatıra ve yıkılmaz bir yasa bırakmıştır." Bkz. a. g. e. s. 155.

³⁹⁶ F. K. Dörner, a. g. e. s. 156.

“mantıksız ve aptalca sözlerin mırıldandığı törenler” diyerek törenlere hakaret etmiştir.³⁹⁷

Antiochos I, küçük devletini siyasal kargaşalardan zarar görmeden kurtardığına inanıyordu ve geriye büyük bir devlet hazinesi bıraktı. Ancak tanrılaşmış bir kral bile geleceği göremezdi. Antiochos da Roma'nın gücünü tam olarak değerlendiremedi. Haleflerinin Roma ile dostluk politikası izlemelerine rağmen, M.S. 72 yılında Roma lejyonlarına karşı yapılan ve kaydedilen son Kommagene Savaşı ile, Kommagene'nin bağımsızlığı sona erdi ve ülke Syria eyaletinin bir parçası oldu.³⁹⁸

Romalılar, ilk başlarda bu dine fazla önem vermemişlerse de, Kommagene topraklarından çıkan Mithraizm, o devrin dünyasını fethetmeyi başarmıştır. Kommagene'de bütün halkın neşeli ve coşkulu törenlerle taptığı bu tanrı, aşağıda da göreceğimiz gibi belirli aşamalardan geçerek zamanla Roma dünyasında karanlık, esrareniz ve sırlarla dolu bir kültün tanrısı olmuştur. Fakat Kommagene krallarının merkezi Arsameia'nın krallar hisarından, eski kalenin yüksekliklerinden aşağılara bakarak kendisini ziyarete gelenleri selamlayan tanrı Mithra, bir süre sonra kafasında bir Phrygia başlığı ile Roma lejyonlarının tanrısı olarak kabul görmüş, daha sonra ise genç Hıristiyan dini için bir düşman, fakat aynı zamanda ona ilhamlar verici bir unsur olmuştur.

İ. 3. Kommagene'de Kült Törenleri

Antiochus'un uzun kült yazıtından; her ay iki kez yakın çevre halkı, her yıl bir kez de krallık topraklarında yaşayan tüm halk için kült bayramları düzenlediğini ve halkın bol bol yiyip içmesi için de taş masalar yaptırdığı anlaşılmaktadır. 'Kutsal Masalar' olarak tanımladığı ve yüzlerce, hatta binlerce insanın yiyip içmesine karşılık verecek olan bu masaların varlığından çevrede en küçük bir işaret olmadığı gibi, çanak çömlek gibi küçük buluntuya da rastlanmamıştır. Bunun anlamı, söz konusu bu masaların yapımına dahi başlanmamış olması ve Antiochus'un öngördüğü kült bayramlarının da kutlanmamış olmasıdır.³⁹⁹

³⁹⁷ Lucian, *Mennipus*, VI: 1-9.

³⁹⁸ F. K. Dörner, *Nemrud Dağı'nın Zirvesinde Tanrıların Tahtları*, çev. V. Ülkü, TTK, Ankara, 1990, s. 221.

³⁹⁹ S. Şahin, "Nemrud Dağ Jeofizik Ölçümlerinin Arkeolojik Açıdan Değerlendirilmesi", *X. A.S.T.*, Ankara, 1993, s. 122.

Atalar dizilerinin başında iki yüce isim vardı: Baba tarafından atalar dizisinde Akamenidler sülalesinin kurucusu Darius I, ana tarafında ise Büyük İskender. Arka yüzlerinde hangi atanın tasvir edildiği her seferinde belirtilmişti. Kabartmaların önünde küçük bir sunak, “bol miktarda günlüğün, hoş kokulu otların, köklerin ve muhteşem kurbanların” tanrılara sunulmasına hizmet ediyordu. Her ayın onuncu ve on altıncı günlerinde kutlanan kralın tahta çıkış yıldönümü ve yaş günü törenlerine herkes, “yerliler ve özellikle o sırada burada bulunan yolcular” davet ediliyordu.

Görevli rahibe törene katılanları, “büyük nezaketle karşılaması” konusunda kesin talimat verilmişti; uygun yiyeceklerle donatılmış masalar ve şarap dolu testiler hazır bulundurulacaktı. Talimatta, içkinin daima suyla karıştırılarak sunulması gerektiği de belirtilmişti. Ev sahibi de unutulmamıştı: “*Rahip, rahiplik görevinin şerefine uygun olarak, adet olduğu üzere kendi payını seçsin, fakat öbürlerine serbestçe yiyip içme konusunda lütfumu bölüştürsün ki, kutsal günlerde yeterince yiyecek bulan herkes, hoşuna giden yerde bol bol yiyip içerek bayramın tadını rahat rahat, gözetlenmeden çıkarsın.*”

Talimatın sonundaki, törene katılanlara yöneltilen bir ricayı içeren kısım son derece hoştur: “*Misafirler, tapınak alanında kullanılmak üzere verilen kadehleri sadece bayram süresince kullanmalıdır ve onlara istedikleri kadar içki verilecektir* “ Bu uyarı, kapların alınıp götürülmemesi konusunda gerçekten kibarca ve örtülü bir uyarıdır.⁴⁰⁰

Yazıtta, törenler için bir rahibin ve hierodulların görevlendirilmesi, aylık kült toplantıları ve bunların masraflarının karşılanması için kraliyet topraklarının bağışlanması konusunda şunlar belirtilmektedir: “*Soyundan gelecek mirasçılardan da aynı işi sürdürmeleri şartı ile, bir rahibi ve krallığa uygun sayıda hizmetkar hierodulları, babamın kültüründe ve benim anılmamda eşit ölçüde katılmaları ve adil bir şekilde pay almaları kaydıyla görevlendirdim. Babamın ve benim aylık doğum günlerimizde kurban sunulmasını, kült toplantıları yapılmasını ve yurttaşların buna ortak bir törenle katılmasını buyurdum. Bunun için, kraliyet mülkünden toprak*

⁴⁰⁰ F. K. Dörner, *Nemrud Dağı'nın Zirvesinde Tanrıların Tahtları*, çev. V. Ülkü, TTK, Ankara, 1990, s. 155.

ayırdım, ondan gelecek sürekli gelirlere dokunulmamasını sağladım ve rahipleri bunu yönetmekle ve denetlemekle görevlendirdim.”⁴⁰¹

Antiochus I, hierothesion’unu kendisi ve babası için nasıl özenle yaptırdığını anlatıp daha sonra da burada görevlendirilen rahibin görev ve yükümlülüklerini de anıta şöyle yazdırmıştır: “...kutsayıp adadığım bu yerde, benim hatıram ve kültürümün sürdürülmesi için göreve getirilen rahibi ve sonsuza kadar görevlendirilecek her rahip, başka işlerden muaf tutulacak, engellenmeden ve herhangi bir bahane ileri sürmeden, bu hierothesiondaki kutsal heykellerin bakımını ve uygun biçimde süslenmesini sağlamak suretiyle görevini yerine getirecektir.” Ayrıca kitabede bununla ilgili olarak “(Baş rahip) törene katılan yerli ve yabancı bütün halkı büyük misafirperverlikle kabul etmeli ve oraya toplananların hepsinin beraberce zevk alacağı bir şölen hazırlamalıdır.” diye de belirtilmektedir.⁴⁰²

Kral Mithridates Kallinikos ve oğlu Antiochus I’un kült şenlikleri olarak kutlanan aylık doğum günleri ve buralardaki görevli rahip hakkında da yazıt şunları belirtir: “Her zaman bütün yıl boyunca her ay kutlanmasını buyurduğum babamın ve benim doğum günlerimizde (rahip) benim lütfumun ve babamın yönetmeliğinin bizim soyumuzdan rahipler için öngördüğü Pers kıyafetine bürünecek, ataların dinsel ululanmaları için ayırdığım toprak mülkiyetinin gelirlerini kullanarak, bu sunaklarda bol miktarda buhurdan ve güzel kokulu otlar sunacak, tanrılaşmış atalara layık muhteşem kurban törenleri yapacak, bütün garnizon ve yurttaşlar için kurban şölenleri düzenleyecektir. Bu esnada o, kraliyet masalarını uygun yemeklerle donatacak, testileri suyla karıştırılmış şarapla doldurarak bol bol şarap ikram edecektir. Garnizon komutanı ile birlikte, mahallin nöbetçi askeri birliğini ve bütün

⁴⁰¹ F. K. Dörner, a. g. e. s. 156. Hierodul: Kutsal hizmetkar kız. Kurban törenlerinde dans edip şarkı söylerler veya müzik çalarlardı. Hierothesion’daki görevliler arasında karşımıza çıkan hierodullar hakkında yazıtta şöyle bahsedilmektedir: “Benim tarafımdan hierothesion için hizmete alınan kadın müzisyenler ve daha sonra seçilerek onlara eklenecek olanlar, onların aynı sanatı öğrenen oğulları, kızları ve soylarından gelecek herkes, başka her türlü işlerden muaf tutulacaklar, ama burada benim belirlediğim toplantılarda görevlerini ifa edecekler, katılanların istediği süre boyunca, özür göstermeksizin yükümlülüklerini yerine getireceklerdir.” Yazıtın bundan sonraki kısmında bu hierodulların korunması, sorunlarının rahipler tarafından giderilmesi emredilmektedir. Yazıtın bu kısmından, sözü edilen hierodulların tapınaktaki rahiplere bağlı oldukları ve ilk önceleri sadece kadınlardan seçilirken daha sonra zamanla erkekler arasından da seçildikleri saptanmaktadır. Bkz. a. g. e. s. 158.

⁴⁰² F. K. Dörner, *Nemrud Dağı’nın Zirvesinde Tanrıların Tahtları*, çev. V. Ülkü, TTK, Ankara, 1990, s. 157.

yerli halkı kabul edecek ve (onların) şenlikten bereberce zevk almalarını sağlayacaktır. Gelenek olduğu üzere, rahiplik makamının şeref armağanı olarak kendi payını seçecek, fakat sonra babamın ve benim (şerefimize) düzenlenen o kutsal günlerde, her kişinin yeterince yiyecek alması, istediği yerde yiyip içerek gözlenmeden şenliğin tadını çıkarması için başkalarına benim lütfumu dağıtacaktır. Ve armağan ettiğim kaplardan, insanlara, kutsal yerdeki ortak toplantıya katıldıkları sürece ikramda bulunulacaktır.”⁴⁰³

Yazıtın devam eden bölümünde kutsal alandaki mülkiyet ilişkilerini değiştirme ve kraliyet malına zarar verme yasağı anlatılırken, devamında buradaki törenlerin değiştirilmeden yeni nesillerce de sürdürülmesinin yararları belirtilmektedir.

Ziyaretçiler her ay iki kere, kral Antiochos I’in doğum gününde (16 Audnaios) ve taç giyme gününde 2150 metre yükseklikteki hierothesion’a her bir yandan, ayin alayları için özel olarak yapılan yolları izleyerek çıkıyorlardı. Kutsal yeri ziyaret edenler, yeşile çalan kum taşından yapılmış, hem güneş ışınlarıyla yanan hem de cilalanmış oldukları için küçük birer güneş gibi parlayan ataların kabartmalarından derinden etkilenmiş olmalıydılar.⁴⁰⁴

Kısaca Kommagene’de kült şenlikleri başladığında, önce Pers kıyafetli rahipler, ataların kabartmaları önündeki sunaklarda yığılan günlükleri ve güzel kokulu otları Kommagene geleneklerine uygun biçimde tutuşturur, bu muhteşem kurbanların nefis kokuları mavi göklere yükselirdi. Heybetli tümülüsün önündeki teraslara dizilen masalar, şenlik hizmetkarları tarafından, şenliğe katılan misafirlerin gönüllerince zevk almalarını sağlayacak yemeklerle ve suyla karıştırılmış şarapla dolu testilerle donatılırdı. Bunların peşinden kadın ve erkek müzisyenler, tanrılar ve tanrılaşmış atalar şerefine çalıp söylemeye başarlardı. Bundan sonra da baş rahip, kralın buyruğunu yerine getirirdi.⁴⁰⁵

⁴⁰³ F. K. Dörner, *Nemrud Dağı’nın Zirvesinde Tanrıların Tahtları*, çev. V. Ülkü, TTK, Ankara, 1990, s. 157.

⁴⁰⁴ F. K. Dörner, a. g. e., s.206.

⁴⁰⁵ F. K. Dörner, a. g. e. s. 206-vd.

J. Bithynia'da Mithra Kültü

Mithra kültü, Hellenistik dönemde Anadolu'nun diğer yerlerinde gördüğü ilgiyi Bithynia, ve Batı Anadolu'da tam olarak görmemiştir. Bunun nedenleri arasında en başta bu bölgelerdeki tüccarın ticarete tamamen egemen olması ve sonuçta da doğulu tüccarın bunu bilmesi nedeniyle buralara pek fazla ilgi göstermemesi yatmaktadır. Buralardaki üretim, bölge halkının tüketiminin fazlası durumundaydı ki zaten bölgedeki ticarete hakim olan Yunanlı tüccar bizzat kendisi doğuya malını götürüyor ve doğudan ticaret ile birlikte taşınacak olan kültür alışverişini engelliyordu. Asyalı tüccar da kendisi için çekici olmayan bölgeye rağbet etmiyordu. Roma egemenliğinde de, Vespasian döneminden itibaren buralara gerek savunma gerekse elde tutmak için lejyonlar yollanmamış ve dolayısıyla Roma'nın diğer bölgelerinde karşımıza çıkan askerlerin kendi dinlerini taşımaları burada söz konusu olmamıştır. Bu bölgedeki Yunan uygarlığı, gösterişli geçmişi ve ulusal gururu sayesinde yabancı tanrıların istilasından kurtulmuştur. Yabancı askerlerin buralara gelmemesi ve kölelerin bölgede, diğer yerlere göre az olması diğer bir neden olarak bölgede Mithra dininin yayılmasını engellemiştir.⁴⁰⁶

K. Galatia'da Mithra Kültü

Galatia'da Mithraizm'in varlığını belirten en önemli somut kanıt, Kırşehir'de ele geçen, M.S. I. yüzyıla tarihlenmiş, 25 cm. yüksekliğinde, 18 cm. genişliğinde ve 5 cm. kalınlığındaki yazıttır. Yazıt, tapınak sermayesini yanlış (ya da kendi çıkarı için) kullananlara verilecek cezaları anlatır. Yazıtın üçüncü satırında tanrı Mithra adına rastlamaktayız ki bu bize yazıtın büyük olasılıkla bir Mithraeum'da yer aldığını göstermektedir.⁴⁰⁷ (Levha X)

L. Caria'da Mithra Kültü

Yukarıdaki bölgelerin yanında Karya'da, Aphrodisias şehri kazıları sırasında şehir duvarının batı kısmında kaza eseri üç büyük kabartmaya rastlanmıştır. İki tanesinde cepheden görünüşlü sfenks betimlenirken, en iyi korunan ve en ilginç olan üçüncüsünde Pers elbisesi giymiş, sağ elinde bir maske tutan, sol eliyle selam işareti ya da bir hareket yapan erkek figürü belirlenmiştir. Büyük tartışmalara yol açan bu

⁴⁰⁶ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 79.

⁴⁰⁷ S. Mitchell, *Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor II: The Ankara District, The Inscriptions of North Galatia*, Oxford, 1982, s. 306-vd.

figürün bir aktörü betimlediği düşünülmektedir.⁴⁰⁸ Pers etkisi gösteren figür dışında bu bölgede Mithra kültü varlığını gösteren somut bir buluntuya rastlanamamıştır.

M. Lykia'da Mithra Kültü

Mithridates'in M.Ö. 88 yılındaki Patara kuşatması sırasında gördüğü bir düşünce sonucu yıkmaktan vazgeçtiği kutsal koruluğun yer aldığı Patara'daki Leto tapınağında, Apollon'un annesi ve kızkardeşine adanan eşyalar yanında bir de Zeus Soter heykeli bulunmuştur.⁴⁰⁹ Buradaki Zeus Soter, tanrı Mithra ve Zeus'un birleştirilmesiyle oluşturulmuş olan Zeus Oromasdes'in Grekçe adıdır.⁴¹⁰

N. 'Mithridatizm' Siyaseti

Tarih sahnesinde tanrı Mithra, kralların koruyucusu ve siyasi yaşamın zorlayıcıları ile imparatorluk ordularının yoldaşydı. Bu anlamda, Büyük İskender'in birçok yandaşı ile birlikte Pers Mithraizm'ini başlatması hiç de sürpriz değildir.⁴¹¹ Büyük krallar belirli bir şekilde Mithra'ya bağlanır ve tanrı Mithra'nın kendilerinin özel koruyucusu olduğuna inanırlardı. Krallar yeminlerinde Mithra'nın tanıklığına başvurur ve savaş öncesinde ondan yardım isterlerdi. Hiç sorgusuz, Mithra'yı krallara zafer sağlayan bir tanrı olarak görürler ve onun kutsal ışığı üzerlerine yollamasıyla kendilerinin başarılı olacağına inanırlardı. İranlı asillerin çoğu bu geleneği sürdürürken, tanrıya yönelenlerin (theophorous) çoğu adlarını bu yüzden 'Mithra' ile bağdaştırmıştır. Bu da asiller arasında Mithra'nın saygınlığına en iyi kanıttır.⁴¹²

N. 1. Mithridatizm'in Tanımı

Strabon, Anadolu'da uygulanan Mithridatizm siyasetine ışık tutan en önemli yazarlardan biridir. Hem bu terimi ilk kullanan kişi olması hem de eserinde Bergama'nın siyasi yaşamı hakkında bilgiler verirken, buradaki kral Mithridates'in tanrı-kral oluşunu anlatıp, Anadolu'daki Mithridatizm siyaseti konusuna da değinerek, bu konu hakkında somut bir örnek vermektedir. Hellenistik krallıkların Anadolu'da uyguladıkları siyaset olarak Mithridatizm terimini Strabon ilk kez

⁴⁰⁸ K. T. Erim, "Excavations at Aphrodisias in Caria, 1974", *T.A.D.*, S. XXIII-1, Ankara, 1976, s. 29-
vd.

⁴⁰⁹ F. Işık, "Patara, Dünü, Bugünü ve Geleceği", *T.A.D.*, XXIX, Ankara, 1991, s. 45.

⁴¹⁰ M. H. Sayar-P. Siewert-, "Doğu Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları 1991", *X.A.S.T.*, Ankara, 1993, s. 180.

⁴¹¹ H. L. Martin, *Hellenistik Religions*, Oxford, 1987, s. 114.

⁴¹² F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. McCormack, New York, 1956, s.8-
vd.

eserinde şöyle kullanmıştır: “Adromyttionlu Ksenokles, Mithridatizm ile suçlandığında senato önünde Asia’yı savunan bir konuşma yapmıştı.”⁴¹³

Strabon eserinde şunları yazar: “*Pergamonlular benim zamanımda ünlüydüler. Adobigionis ve Menodotos’un oğlu Mithridates Menodotos, Galatialılar’ın tetrarkhlar soyundandı. Adobigionis’in de kral Büyük Mithridates’in odalığı olduğu söylenir. Bu nedenle akrabaları sanki çocuk, kralın oğluymuş gibi, ona Mithridates adını verdiler. Bu Mithridates tanrılaştırılan Julius Caesar’ın dostu olmuş ve o kadar yükselmiştir ki annesinin ailesi tarafından hem tetrarkh ve hem de Bosphorus’un ve diğer ülkelerin kralı ilan edilmiştir.*”⁴¹⁴ Sanırız ki burada kral Mithridates’in derece olarak imparator Caesar’a kadar yükselmesi diye bahsedilirken, onun da tanrılaştırılması kastedilmektedir. Strabon’un bu bilgileri yanında, yukarıda da bahsettiğimiz gibi Kommagene kralı Antiochus’un kendini tanrılaştırması yine doğudan Mithraizm ile birlikte gelen aynı politikanın sonucudur.

N. 2. Anadolu’da Mithridatizm Siyaseti

Anadolu’da Mithra kültüründen bahsederken üzerinde durulması gereken bir nokta da burada Mithraizm propogandasının, dinsel yaşamın yanısıra, politik bir yana da sahip olduğu gerçeğidir. Mithra’nın yandaşlarına zafer verdiği inancı, İran monarşisinden sonra İskender’in ve sonra da onun imparatorluğundan çıkan devletlerin krallarının Mithraizm’i benimsemelerine neden olmuştur.⁴¹⁵ Aşağıda da göreceğimiz gibi bir çok kral kendine ‘Mithridates’ adını vermiştir. Aslında bir bakıma doğunun tanrı-kral anlayışı için Mithraizm çok uygun bir din olmuş ve bu anlayış en güzel örneklerini Anadolu’da vermiştir.

Kommagene kralı Mithridates Kallinikos’un oğlu Antiochus I’un, yazdırdığı anıtta, Anadolu’daki Mithridatizm siyasetine de bir ölçüde ışık tutulurken, bu yazıt ile din-siyaset ilişkisini, ya da başka bir deyişle tanrı-kral olgusunun Anadolu’daki pratiğine kanıt da bulabilmekteyiz. Yazıt şöyledir: “...*tanrıların arzusu doğrultusunda kutsal bir yasa çıkarttım ve onu dokunulmaz steller üzerine kazdırdım. Bu ülkede sonsuz zamanın bundan sonraki çağlarda kaderlerini belirleyeceği bütün*

⁴¹³ Strabon, *Coğrafya: Anadolu*, XII-66.

⁴¹⁴ Strabon, a. g. e., XIII; IV-3, s. 131. Mithridates’in Anadolu’da uyguladığı siyaset için bkz. Appianos, *Historia Romana*, ed. H. White, London, 1955, s. 112.

⁴¹⁵ H. S. Jones, “Mithraizm”, *E.R.E.*, vol.VIII, s. 754.

insan soyları için; kralın tanrılaşmış atalarının, ihmali ve suçu aynı şekilde cezalandıran müthüş intikamın, tanrısızlığın peşini asla bırakmadığını, ayrıca kutsallaşmış ataların yasasının çiğnenmesinin bağışlanmaz cezalar gerektirdiğini iyi bilerek, bu yasayı dokunmadan korumak kutsal bir görevdir. Zira inançla ilgili her şey kolayca yapılır, ama dinsizlik, eninde sonunda müthiş felaketlere yol açar. Bu yasayı benim sesim ilan etmiştir; fakat ona geçerliği, tanrıların ruhu kazandırmıştır.”⁴¹⁶ Anadolu’da, bir Selevkid Grek adı olan ‘Antiochus’un yanında Part kralları ile ilgili kullanılan Pers hanedanlık adı ‘Mithridates’i kendine ad olarak seçmiş birçok monark bulmaktayız.⁴¹⁷ Bu kralların kendilerine Mithra adını vermeleri hiç de rastlantısal olmamıştır. Hintçe’de ‘da’ eki ‘vermek’ anlamına gelip, Mithradates, ‘tanrı Mithra’nın verdiği’ anlamına gelmektedir.

Anadolu’da özellikle Hellenistik dönemde karşımıza çıkan bu kralları şöyle sıralayabiliriz: Cius’lu Mithradates, Crime kralı Mithradates, Kommagene kralları Mithradates II ve III, Armenia kralı Mithradates, Pontus kralları Mithradates I, II, III, IV, V, VI.⁴¹⁸

Bunların yanında Persli askerler arasında da tanrı Mithra’nın adını kendilerine başarı getirsin diye kullanan yüksek rütbeli askerler vardır. Örneğin, Xsenophon, Cyrus’un seferini anlattığı eserinde Mithridates adlı Persli bir komutandan söz eder.⁴¹⁹ Aynı şekilde Arrianos da, tarihe ait yazılarından en önemlisi ve yedi kitaptan oluşan *İskender’in Anabasis’i* adlı eserinde Armenialılar’ın Orontes ile *Mithraustes* adlı askerlerin komutasında olduklarını belirtmektedir. İskender’in askerlik açısından en esaslı tarihi olan bu eserde, İskender’in tahta çıkışından ölümüne kadar olan tarihi anlatılırken Gaugemela savaşı sonrasıyla ilgili bir olayın belirtildiği yerde, “aynı suretle Armenia’ya da bir satrap gönderdi. Bu kendisine Sardes kalesini teslim etmiş olan *Mithrenes* idi.” diye belirtilmektedir.⁴²⁰ Yine Pers ordusunda *Mithrahobuzanes* ve *Mithrines* adlı komutanların olduğu bilinmektedir.⁴²¹

⁴¹⁶ F. K. Dörner, *Nemrud Dağı’nın Zirvesinde Tanrıların Tahtları*, çev. V. Ülkü, TTK, Ankara, 1990, s. 156.

⁴¹⁷ R. D. Sullivan, “Dynastic Propoganda in Commagene”, *Xth. P.I.C.C.A.*, TTK, Ankara, 1978, s. 298.

⁴¹⁸ D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, II, Princeton, 1959, s. 1645.

⁴¹⁹ Xsenophon, *The Persian Expedition*, trans. R. Warner, Middlesex, 1949, s.127.

⁴²⁰ Arrianos, *İskender’in Anabasis’i*, çev. H. Örs, I-II, İstanbul, 1945, s. 133 ve 148.

⁴²¹ S. Yurdkoru, *Büyük İskender’in Anadolu Savaşları*, İzmir, 1961, s. 45 ve 49.

O. Hellenistik Dönemde Mithraizm'in Hellas'daki Durumu

Doğu dinlerinin gizemli törenleri, mistik karakterleri ve trajik mitosları Grek dinini oldukça etkilemiştir. Fakat Grekler, Doğu misterlerinin taşıdığı kaba ve duygusal karakterden hoşlanmamışlar, bunların kült şekillerini kendilerinin dinsel ve ahlaki görüşlerine uydurup saflaştırmışlar yani Hellenleştirmişlerdir. Adalet, erdem ve temizlik gibi ahlak kavramlarını bir takım kadın ve erkek heykel tiplerinde tanımlayarak sembolleştirmişlerdir. Grek dini zamanla ruhanileşmiş ve soyutlaşmış ve aydın çevrelerde çeşitli tanrıların yerine genel bir tanrı düşüncesi oluşmaya başlamış, monoteizme doğru geçiş dönemine girilmiştir.⁴²²

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Hellenistik dönemde Mithra Kültü, Anadolu'da ve Yunanistan'da farklı algılanmıştır. Bu dönemde doğu kökenli kültler, Yunanistan'a; askerler, tüccar veya kölelerce getirilmiş, burada yeni taraftarlar bulmuştur. Çok nadir şekilde siyasal düşüncelerin bir sonucu olarak kültler Grek dünyasına girmiştir.⁴²³

Hellenistik dönemde Grek, Makedon ve Doğu gelenekleri ve kurumları arasında bir alışveriş olmuş, en çok Mısır olmak üzere, Doğu kültleri Grek dünyasına Hellenize edilmiş şekilde ulaşırken, Grek dünyasının yerel din anlayışı ile bütünleşmişlerdir. Genelde iki dalga şeklinde olan etkileşimde birinci dalga ikinci dalgaya göre daha az etkileşim göstermiştir. İkinci dalga ise Latince konuşan dünyaya gelmiştir. Bununla beraber bu dönemde Mithraizm, İran ve Anadolu'da gelişmiş şekilde pratik edilirken, Latin dünyasında henüz gözükmemektedir.⁴²⁴

Roma döneminde halkın yerel tanrılara Grek adları vermesi ya da sanatçıların yarı Grek formda onları giydirmeleri, Greklerin dinsel düşüncelerini gerçekten halkın büyük bir çoğunluğuna yaydığını kanıtlamaz. Tabii ki Grek şehirlerinde tamamen Grek özelliğini gösteren kültler ve tapınaklar vardı. Fakat bunlar Hellenize edilmiş yerel tanrılar ve tapınaklardı. Hellenize edilmiş bazı kültler bütün Grek dünyasına yayılmıştı. Hellenistik dönemde Selevkidler bu yayılmaya katkıda bulundu. Önce Adonis kültü ve misterleri, daha sonra da Roma döneminde Mithra misterleri

⁴²² A. M. Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK, Ankara, 1988, s.516.

⁴²³ A. D. Nock, "The Development of Paganism in the Roman Empire", *C.A.H.*, XII, Cambridge, 1979, s. 409.

⁴²⁴ A. D. Nock, a. g. m. s. 409.

Selevkidlerce yayıldı. Fakat temel olarak bütün bu kültürler Doğu kökenli kaldı ki bu Doğu'nun Hellenize edilmediği aksine Grek dünyasının doğululaştığını kanıtlıyordu.⁴²⁵

O. 1. Stoa Felsefesinin Mithraizm'e Etkileri

Mithraizm, kökeninden çıkıp batıya doğru yaptığı yolculuğu sırasında nasıl Babil'de güçlü bir astroloji etkisine maruz kaldıysa, Hellenistik dönemde de, bu dönemin önemli felsefi akımlarından biri olan Stoa düşüncesinin etkisinde kalmıştır.

Kıbrıslı Zenon tarafından kurulan Stoa okulu, Hellenistik dönemin en önemli düşünsel akımlarından birini başlatmıştır. Akla önem veren bu okulun etkileri Roma'ya sıçramış ve Cicero, Seneca ve Epiktetos gibi düşünürleri etkilemiştir. Zenon'a göre doğanın özü ateş (pyr) oluşturur. Fakat bu bildiğimiz ateş değil, bir ateş-doğa, yaratıcı ateştir. Kendindeki tohumlardan (spermatikoi) yine kendini yaratmaktadır.⁴²⁶

Stoa düşüncesi antik çağın özdekçi (maddeci) doğa öğretisidir. Bu düşünceye göre evrendeki tüm varlıklar bitimli ve sonludurlar. İnsanın ereği mutluluk olmalıdır. Bu da ancak doğaya uygun yaşamakla olur. Hıristiyanlık ile savaşıyor ve Hıristiyanlığı etkileyen Stoacıların din alanındaki en büyük başarıları, antik çağ halk inançlarını felsefeyle ustaca bağdaştırmış olmalarından kaynaklanmaktadır. Olympos tanrıları teker teker doğanın birer parçası, doğanın belli bölümlerinin halk düşüncesinde cisimleşmiş tasarımlarıydı. Bu inançla Stoacılar tüm doğayı tanrı saymışlardır. İlk Stoacılar Suriye'den, daha sonrakiler de Roma'dan çıkmıştır.⁴²⁷

Hellenistik dönemde düşünsel anlamda Mithraizm ile en çok etkileşime giren akım Stoa felsefesiydi. Stoa felsefesi özellikle Mithraizm'in biçimlenmesinde bir başka deyişle batıya uyarlanmasında oldukça etkili olmuştur. Dion Chrysostomos gibi klasik dönem yazarları, magiler tarafından Anadolu'da söylenen eski mitlerin Stoa ile ilgili kozmolojiye benzerliğini belirtmişlerdir. Bu dönemde Mithra misterleri yanında diğer pek çok Pers düşüncesi de benzer şekilde Zenon'un öğretileri ile ılımlaştırılmıştır.⁴²⁸

⁴²⁵ M. Rostovtzeff, "Syria and the East", *C.A.H.*, VII, Cambridge, 1975, s. 195.

⁴²⁶ O. Haçerlioğlu, "Zenon", *Felsefe Ans., Düşünürler Böl.*, II, İstanbul, 1993, s. 411-vd.

⁴²⁷ O. Haçerlioğlu, "Stoacılık", *Felsefe Ans.*, VI, İstanbul, 1993, 167-vd.

⁴²⁸ Dion Chrysostomos'tan alıntı yapan F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 25.

Temelde Mithraizm Şu bağlamda Stoa felsefesi ile benzeŐmekteydi. Mithra her Şeyi yaratır ve yok eder. Evreni oluşturan dört elementin ustası ve efendisidir. Erdemli bir Şekilde bütün iyilik gclerini kiŐilięinde birleŐtirir. Bazen kader ile, bazen ilk ışık ve ilk ateş ile özdeŐleŐtirilir. Ona atfedilen bu iki özelliği ile Stoacılar'ın 'yaratıcı gc' kavramı benzeŐtirilmiŐtir. Stoacılar göre ateş (ısı) her Şeyin içine dolarak bütün her Şeyi Őekillendirir ki bu Őekillendirmede kaderi (ειμορομενη) belirler.⁴²⁹ Başka bir deyişle Stoacılar, 'yaratıcı gc' olan ateşi tanrı Mithra ile özdeŐleŐtirmiŐlerdir.

Kilikya'da Mithraizm konusunu belirtirken değindiğimiz gibi Mithraizm'in Stoa felsefesi ile kaynaştığı önemli yerlerden biri Anadolu'da Tarsus olmuştur. Burada Stoacılar, kendilerine göre oldukça vahşi bir din olan Mithraizm'deki boğa kurban törenini, astroloji ile ilgili olarak yeniden yorumlamıŐlardır.⁴³⁰

Büyük olasılıkla Stoa düşüncesi antik ağ halk inançlarını felsefe ile baędaŐtırma gayreti içindeyken Mithraizm ile de etkileşime girmiştir. AŞağıda daha ayrıntılı göreceğimiz gibi Stoa düşüncesi kadar Mithraizm de Hıristiyanlık ile mücadele etmiştir. Bu mücadele sırasında da hem Stoacılık hem de Mithraizm, yeni gelen bu dine karşı ortak karşıt tavır almışlardır. Kaba doğu mistisizmi, Stoa felsefesi içerisinde daha insancıl kılınırken, Mithraizm de kendini böylelikle bu felsefi akımda yaşatmaya devam etmiştir.

⁴²⁹ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 109.

IV. BÖLÜM

ANADOLU'DA ROMALILAR VE MİTHRA KÜLTÜ

A. Romalılar'da Din

Roma tarihine baktığımızda, Etrüskler döneminde Hellenlerin antropomorf tanrı betimlemelerinin Roma'da büyük bir önem kazanmaya başladıklarını görürüz. Krallık dönemlerinde başlayan etki, Cumhuriyet döneminde gittikçe artarak devam etmiştir. Bu dönemde de dışarıdan yabancı kültürler Roma'ya girmeye başlamıştır. Roma'ya giren ilk Hellen kültürü M.Ö 485 yılındaki Dioskurlar (Castor ve Pollux), daha sonra M.Ö 431 yılında Kyme'den (Cumae) Apollon olmuşlardır. Bunları Demeter ve Dionyzos izlemiştir. Burada tanrılar adları değişerek varlıklarını sürdürmüşlerdir. Örneğin; Poseidon, Neptunus; Afrodit, Venüs olmuştur. Bu dönem içerisinde Roma dininde Hellen etkisi oldukça fazladır.⁴³¹

Romalılar güçlerinin artmasına ve devletlerinin gelişmesine rağmen hala dindar bir kavim olarak yaşamışlar ve ulusal özelliklerine bağlı oldukları sürece hep böyle kalmışlardır. Bununla beraber dinleri ilk dönemlerden itibaren genelde dış etkilere maruz kalmıştır. Cumhuriyet dönemindeki dinsel gelişme bunu açıkça göstermektedir. Fakat diğer bir gerçekte, politeizm içinde yaşayan bütün kavimler gibi Romalılar da ilişkide oldukları ve hatta savaştıkları yabancı kavimlerin ve devletlerin tanrılarını da kendilerine kazandırmaya çalışmışlardır. Romalılar bir devleti ele geçirdikten sonra bile tanrısını Roma'ya götürerek onun yardımını garanti etmeye çalışmışlardır. Bu yüzden Roma'ya ilk dönemlerden beri yeni tanrılar girmiş ve Roma panteonu içinden değişmiştir. Hıristiyanlık bunun sonucusu olmaktadır.⁴³²

Roma imparatorluğunun kurulmasıyla birlikte eski çağ dünyasında barış ve birliğin sağlanması sonucu yavaş yavaş Roma paganizmini doğululaştıran büyük dinsel hareket gelişmeye başlamıştır. Batıda denizci ulusların tanrıları birer birer kendilerini imparatorluk içerisinde göstermeye başlarken tüccar, askerler ve köleler;

⁴³⁰ D. Ulansey, *The Origins of the Mithraic Mysteries*, Oxford, 1989, s. 127.

⁴³¹ H. Demircioğlu, *Roma Tarihi: Cumhuriyet*, TTK, Ankara, 1993, s. 195. Aslında krallık döneminde bile dışarıdan, komşu Latin kavimlerden tanrı alınmaya başlanmıştır. Örneğin, Aricia'dan Diana, Praenete'den Fortuna, Ardeada'ndan da Venüs kültürü gibi tanrılar bu dönemde girmiştir. Burada önemli olan dışarıdan tanrı ve kültür alınmasının Roma'da hiç sorun yaratmamasıdır. Fakat yine de Romalılar tanrıları; di indigetes (yerli tanrılar) ve di novensides (yeni gelen tanrılar) diye ikiye ayırmışlardır. Bkz. H. Demircioğlu, a. g. e. s. 194.

⁴³² H. Demircioğlu, a. g. e., s. 193-vd.

Phrygia'dan Cybele ve Attis; Mısır'dan İsis ve Serapis; Suriye'den Baal ve Pers topraklarından Mithra'yı Roma'ya taşımışlardır. Bu kültürler de zamanla Roma dinini zenginleştirmişlerdir. Burada önemli nokta kültürlerin kendi özelliklerinden öte, onlarla birlikte gelen güçlü astroloji ve yıldız tapınıcıydı. Bu düşünceler Suriye ve Mısır'daki tapınaklarda geliştirilmiş ve bu ülkelerin teolojisi olarak diğer ülkelere taşınmıştı. Konumuz olan Mithra misterleri bu karışık teoloji içerisinde Avrupa'ya taşınmıştır. Özellikle Magi rahipleri ve Kaldeliler arasındaki ilişkiden sonra gelişen teolojideki Zodyak işaretleri ve gezegenlerin sembolleri zaman zaman mozaiklerde, yüksek kabartmalarda ve tapınak resimlerinde ortaya çıkmıştır.⁴³³

Perslerin antik dönemdeki dini Mithraizm, kökeni ne olursa buradan çıktıktan sonra Roma'da farklı bir şekilde yerleşmiş, diğer doğulu kültürler gibi geniş bir alana yayılmıştır. Binlerce köle ve asker gittikleri yere inançlarını da götürürken, M.S. II. yüzyılda Mithra kültürü, Suriye'den İskoçya'ya kadar yayılmıştır. Bu nedenle, Mithra misterleri ile ilgili ortak bir felsefe bulmak umuduyla bütün bu dağınık anıtlar ve yazıtları araştırıp, bunların arasında bir ilişki kurmaya çalışmak oldukça zordur.⁴³⁴

A. 1. Persler'den Roma'ya Mithra'nın Geçişi

Tanrı Mithra'nın Roma'ya yolculuğu ile ilgili olarak temel görüş şudur: Buna göre bu geçişte; Kilikyalı korsanlar başta olmak üzere, askerler, Suriyeli çiftçiler ve köleler önemli rol oynamışlardır.

Konu üzerinde birincil olarak en etkili ve korsanlar hakkında bilgi veren kaynak Plutarchos'un verdiği bilgilerdedir. Aşağıda daha ayrıntılı olarak göreceğimiz üzere, Plutarchos eserinde, M.Ö. 67 yılında Pompeius'un Anadolu'daki korsanlara karşı savaşı sırasında, korsanların Lycia'da bir volkan dağı olan Olympos'da bazı garip kurban adakları yaptığını aktarır. Plutarchos kendi dönemi için, o güne kadar gelen şeylerin ilk kez bu korsanlar tarafından öğretildiğini anlatmaktadır.⁴³⁵

⁴³³ F. Cumont, *Astrology and Religions Among The Greek and Romans*, New York, 1960, s. 50-vd. Cumont, ayrıca Mithra misterlerinin bir ölçüde Roma fizik ve astronomisinin dinsel açıklaması olduğunu ileri sürerek, Roma panteonunun bütün biçimlerinde, doğa bilgisinin bu tanrıdan ayrılamaz olduğunu bildirmektedir. Mithraizm, Roma'da aynı derecede sanata da yansımıştır. Bkz. a. g. e., s. 33. Mithra'nın Doğu'dan Batı'ya nasıl geçtiği konusunda Bivar da aynı görüşleri paylaşmaktadır. Bkz. A. D. H. Bivar, "Toward a Integrated Picture of Ancient Mithraism", *S.M.*, Roma, 1994, s. 61-73.

⁴³⁴ J. Goldwin, *The Mystery Religions*, Oxford, 1989, s. 98.

⁴³⁵ Plutarchos, *Vita Pompeii*, 24. 1-8. Ayrıca bkz. F. Cumont, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, New York, 1956, s. 142 ve M. J. Vermaseren, *Mithras, The Secret God*, London, 1963, s. 27.

Bir diğerklasik dönem yazarı Lactantius Placidus'dan alıntı yapan Cumont, Mithra kültürünün Persler'den Fryglere, oradan da Romalılara geçtiğini yazar. Burada önemli olan nokta bu yazarın Pers dininin Anadolu'dan Batı'ya sıçradığı üzerinde görüş bildirmesidir. Özellikle; Pontus, Kapadokya, Armenia ve Kommagene'deki hanedanlıklarda Mithridates adına sıkça rastlanması bu kralların Mithra'ya olan bağlılıklarını göstermesi açısından önemlidir. Görüldüğü gibi, Romalılara çok sonra geçmiş olan Mithraizm, Pompeus Anadolu'ya geldiğinde buradaki hanedanlıklarda kendini yerleştirmişti. Fakat ne yazık ki bu dönemle ilgili anıtlara sahip olmadığımız için Anadolu'daki Mithraizm hakkında kesin kanıtlara ulaşmamız oldukça zordur.⁴³⁶

A. 1. i. Roma Döneminde Kilikya Bölgesinde Mithra Kültü

Mithraizm'in Anadolu üzerinden Roma'ya taşınmasında en önemli etmenlerden biri Kilikya bölgesinde yerleşmiş ve buraları kendine üs edinmiş Mithra yandaşı korsanlardır. Araştırmamız sırasında korsanların yerleştikleri yerlerden belirleyebildiklerimiz şunlardır:

A. 1. i. a. Elaiusse Sebaste (Merdivenlikuyu)

Kilikyalı korsanların yerleşim bölgelerinden birisi Mersin'e 60 kilometre uzaklıktaki, şimdiki Merdivenlikuyu, ya da eskiçağdaki adıyla Elaiusse Sebaste yerleşim yeri idi. Özellikle Pompeius tarafından ortadan kaldırılmadan önce Dağlık Kilikya bölgesinde yaşayan ve Akdeniz'e egemen korsanlar tarafından kullanılan önemli bir liman olan şehir, M.S. III yüzyıl başlarından sonra önemli bir ticari liman şehri olmuştur.⁴³⁷ Kilikya'nın buraya yakın diğer yerleşmelerinde rastlandığına göre, ileriki yıllarda yapılacak araştırmalarda bu yerleşim yerinde Mithra tapınımına ait izler olma olasılığı oldukça yüksektir.

A. 1. i. b. Alahan

Mithra tapınımının var olma olasılığı yüksek bir diğer merkez de Alahan'dır. Buradaki bir kilise içersinde bulunan boğa tasviri, Jupiter Dolichenus'un atribütü mü yoksa Anadolu Ma veya Mithra'nın boğa törenini mi sembolize etmektedir henüz

⁴³⁶ F. Cumont, a. g. e., s. 143.

⁴³⁷ E. E. Schneider, "Excavations and Researches at Elaiussa Sebaste: 1995 First Campaign", *XVIII. K.S.T.*, II, Ankara, 1996, s. 367-vd.

belirlenememiştir. Bu sorunu çözmek çok zor olsa da bilinen gerçek puta taparlığın hala burada Hıristiyanlık ile birlikte, bir şekilde devam ettiğidir.⁴³⁸

Stadius'un yorumcusu Lactantius Placidus da Mithra kültürünün, Persler'den Frygler'e ve onlardan da Romalılara geçtiğini belirtir.⁴³⁹ Hem Plutarchos hem de Lactantius daha sonra batıya sıçrayacak bu Pers dininin kökeninin Anadolu olduğunda hemfikir olup tezlerini doğrulamak için Anadolu'da Mithridates adının sıklığından bahsederler. Pontus'da, Armenia'da, Cappadocia'da, Commagene'de bir çok kral kendilerini bir bakıma Akhamenid hanedanlığına yapay bir bağ ile bağlamak için bu adı kullanarak kendilerini tanrı Mithra'ya adanmışlardır.⁴⁴⁰

A. 1. ii. Suriyeli Çiftçiler ve Mithra Kültü

Tanrı Mithra'nın Roma'ya getirilmesi konusunda diğer bir görüş ise Schimmel'in açıklamalarında karşımıza çıkmaktadır. Buna göre, Roma'da Mithra kültü Güneş ibadetine bağlanmıştır. Aslında zaten kendisi bir Güneş tanrısıdır. Roma'ya gelen Suriyeli çiftçiler ve tüccar kendi ilahlarını beraberinde getirmişlerdir. Köklü bir aileye bağlı bulunan imparator Heliogabal, şehrinin yerli tanrısı Sol Invictus Elagabal (Yenilmez Güneş Elegabal) adıyla ülkenin en yüce ilahı yapmak istediye de başarılı olamamıştır. Bu mücadele sırasında 'yenilmez güneş'in etkisi Mithra dini ile karışıp, imparatorlar döneminin sonuna değin yayılarak devam etmiştir.⁴⁴¹ Kendini üstün tanrı olarak gören Elegabulus, imparator olduktan sonra Roma'ya girerken Doğu Akdeniz tanrılarını betimleyen kutsal taşları da Roma'ya götürmüştür. Bunlardan birinde Elegabulus tıpkı Mithra'nın dört atlı arabası (quadriga) gibi bir arabanın üzerinde betimlenmiştir.⁴⁴² (Levha XI)

M.S. II. yüzyıldan sonra devlet ve şehir sikkeleri üzerinde önceden rastlanmayan ve çok eski dönemlere ait Attis, Cybele, Dağ tanrıları, anatanrıçalar ve idolleri; Suriye ve Mısır tanrıları (İsis, Serapis) görünmeye başlar. M.S. III. yüzyılda orduların sevgilisi olan Hercules ve Sol'e önem verilir. İran'ın güneş tanrısı Mithra

⁴³⁸ M. Gough, "The Church of the Evangelists at Alahan", *A.S.*, XII, 1962, s. 180-vd.

⁴³⁹ Lactantius Placidus'un eserinden alıntı F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 143, n. 5. Metnin orijinali için Ayrıca bkz. a. g. e. s.262, n. 15. Lactantius Placidus ad stadius, IV, 717 : "Quae sacra Persae habuerunt, a Persis Phryges, a Phrygybus Romani"

⁴⁴⁰ F. Cumont, a. g. e., s. 143.

⁴⁴¹ Lactantius Placidus'dan alıntı A. Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, XI, Ankara, 1995, s. 57.

⁴⁴² J. Goldwin, *The Mystery Religions*, Oxford, 1989, s. 69.

ile Suriye güneş tanrısı Elagabal'ın karışmasından meydana gelen Sol, daha sonra da devlet dininin merkezini oluşturur ve Sol Invictus Comes adıyla Hıristiyanlığın öncüsü olur. Bu dine ait ilk semboller sikkeler üzerinde görülmeye başlar.⁴⁴³ Sol Invictus Comes, aşağıda daha ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi Roma'da imparatorların uzun süre uygulayacakları tanrı-kral olgusuna öncülük edecektir.

Aurelian, şimdiki İtalya'nın Piazza San Silvertò'sunda büyük bir Güneş Tapınağı kurarak tanrı Mithra'ya olan bağlılığını ifade etmiştir. Burada Aurelian, Güneş tanrıya tek Göksel Tanrı olarak tapmıştır.⁴⁴⁴

Dagron ve Feissel'in yaptığı çalışmalar sonucunda bölgede ele geçen M.S. III. yüzyıla tarihlenmiş bir yazıtta, Güneş Tanrısı'na mezarın korunması için yakarılmaktadır.⁴⁴⁵ Ancak burada kastedilen güneş tanrısının Mithra mı yoksa başka bir güneş tanrısı mı olduğu kesin değildir. Çünkü Kilikya bölgesinde komşu Suriye'den gelen Helios kültüne eş yuvarlak yapılı Helios Soter tapınağı da bulunmuştur. Ayrıca Hierapolis'de bulunan bir sikke üzerinde imparator Elegabal'a ait 'Helios Elegabalus' kültü gösterilmektedir.⁴⁴⁶ Tanrı Mithra'nın siyasal yaşama yansıyan özelliği göz önünde bulundurulursa, imparator ile ona ait kült yaratılması, başka bir deyişle tanrı-kral olma özelliği ile imparator Elegabalus'un Mithraizm'den etkilendiği kolaylıkla söylenebilir.

A. 1. iii. Askerler ve Mithra Kültü

M.Ö. 204 yılında Asyalı ana tanrıça Cybele'nin Roma'ya getirilmesi ile doğulu dinler Roma'ya girmeye başlamıştır. Mısır'da gelen İsis ve Serapis'in yanında, M.Ö. I. yüzyıldan itibaren Romalılar, özellikle Persler ile yapılan savaşlar sırasında Mithra ile tanışmışlardır. Tanrı Mithra'nın özellikle savaşçı bir sıfat taşıması Romalı askerler arasında hızla yayılmasını kolaylaştırmıştır. Böylece bu askerler aracılığı ile Mithraizm, Almanya ve Fransa'ya kadar uzanarak yeni gelen

⁴⁴³ S. Atlan, *1947-1967 Yılları Side Kazıları Sırasında Elde Edilen Sikkeler*, TTK, Ankara, 1976, s. 26. Sol ve Mithra arasındaki ilişki için bkz. D. W. Mac Dowall, "Sol Invictus and Mithra, Some Evidence From the Mint of Rome", *M.M.*, Leiden, 1979, s. 557-559.

⁴⁴⁴ M. S. Bilgin, *Yazıtalar ve Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996, s. 114.

⁴⁴⁵ G. Dagron- D. Feissel, "Kilikya Yazıtları Özel", *de. A.A.*, I, XXXII, Paris, 1991, s. 333.

⁴⁴⁶ P. Siewert-M. H. Sayar-, "Ergebnisse Eines Epigrafischen Forschungsaufenthalts in Hierapolis – Kastabala (Ost Kilikien)", *VII. A.S.T.*, Ankara, 1990, s. 204.

Hıristiyanlığın en güçlü rakibi olmuştur.⁴⁴⁷ Bilgin de bu konuda aynı görüşü paylaşarak ve Mithra'nın savaşı karakteri daha başka deyişle 'yanlışı cezalandırır' ya da 'yanlış yapan ülkelerin insanlarını kitlesel olarak ezer' gibi sıfatları ile savaşı tanrı olarak değerlendirilmesi sonucunda aldığı savaşı sıfatıyla Roma imparatorluğunda askerlerin göz bebeği olmuş ve onlar sayesinde tüm Batı'ya yayılmıştır diye yazmaktadır.⁴⁴⁸ Mithraizm'in Avrupa'da yayılması konusunda ise herkesin kabul ettiği gerçek, Roma orduları, tüccar ve köleler sayesinde olduğudur.⁴⁴⁹ Cumont da bu görüşe katılıp, savaşların ve ticaretin olduğu yerlerde ve Asyalıların çok miktarda göç ettiği ülkelerde Mithra ile ilgili yazıtların bulunması bu görüşü doğrulamak açısından yeterlidir diye açıklamaktadır.⁴⁵⁰

Mithraizm, gerçekten bir savaşı dünya görüşü temeli üzerine oturmaktaydı. Mithra üstün varlık 'Işık Tanrısı'nı simgeliyor ve kötülük tanrısı Ahriman'a karşı savaşıyordu. Böylece tüm evrende bu iki tanrı arasında sürekli savaş vardı. Aslında Mithra, Ahura Mazda'nın altında ve ona yardımcı bir tanrıydı. Bu inanış doğrultusunda, Mithra müridi bir asker bütün enerjisini ona harcamalı ve büyük amacını Mithra ile ittifak yaparak gerçekleştirmeliydi. Diğer yandan Mithraizm'in içindeki yedi aşamalı hiyerarşi sistemi askerlerin orduya katıldıktan sonraki terfi olayına çok benzemektedir.⁴⁵¹

Roma imparatorluğu içerisinde Mithraizm'in yayılmasında en temel faktör ordu olmuştur. Mithra dini askerlerin diniydi. Bunun en güzel kanıtı inananlarına 'milites' (asker) derecesinin verilmesidir. Roma ordusunda Asyalılara yer verilmesi ve herhangi bir isyanı engellemek için bunların imparatorluk içerisinde dağıtılmaları, Mithraizm'in yayılmasını kolaylaştırmıştır. Kapadokya, Pontus ve Kilikya'daki yerel askerler arasında oldukça yaygın olan Mithraizm, Avrupa'ya ilk kez Kommagene ve Kapadokyadan gelen askerler tarafından getirilmiştir. Kapadokya'daki yerel ordu,

⁴⁴⁷ A. Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, Ank. Üniv. İlah. Fak. Yay., XI, Ankara, 1995, s. 56-vd. Schimmel, burada Mithra'nın Babil'de astroloji ile etkileşime girdiğini ve asıl orjinallüğinden çok uzaklaştığını fakat buna rağmen yine de Roma ordusu içerisinde oldukça taraftar bulduğunu belirtmektedir. Liebeschuetz de, Mithraizm'in yayılmasında en önemli etmen olarak orduyu görmektedir. W. Liebeschuetz, "The Expansion of Mithraism Among the Religious Cults of the Second Century", *S.M.*, Roma, 1994, s. 208-vd.

⁴⁴⁸ M. S. Bilgin, *Yazatlar ve Homa: Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996, s. 121.

⁴⁴⁹ R. Graves, *N.L.E.M.*, New York, 1959, s. 312.

⁴⁵⁰ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 78.

⁴⁵¹ J. Goldwin, *The Mystery Religions*, Oxford, 1989, s. 13 ve 14.

yukarıda da değindiğimiz gibi buradan imparatorluğun politikasına uygun bir şekilde Tuna'ya transfer edilmiştir. Böylelikle o zamana kadar bilinmeyen Pers tanrısının adı ilk kez Alpler'in kuzey bölgesine taşınmıştır.⁴⁵²

Vermaseren de özellikle hiyerarşik sistemdeki bu miles (asker) derecesine dikkat çekmektedir. Askeri karaktere sahip, her zaman savaşa hazır ve inananlarına zaferi getirmede yardımcı olan Mithraizm, askeri bir hizmet anlayışına sahipti. Bu yüzden Roma ordusunda bulunan her rütbeden asker bu tanrıyı kolaylıkla benimsiyordu. Savaş sırasında kutsal yardım güvencesi sağlama ve onun adına yemin ederek disipline girme anlayışı Mithra'nın ordu içerisinde yayılmasını hızlandırmıştır. Arkeolojik deliller doğrultusunda Mithraizm'in ordu aracılığı ile oldukça geniş bir alana yayıldığı rahatlıkla görülmektedir. Örneğin, 13. Legio komutanı Valerius Maximianus bugünkü Yugoslavya'da üç Mithraeum yaptırmıştır. Her ne kadar tüm rütbelerdeki askerler tanrı Mithra'yı savaşçı karakterinden dolayı benimseseler de, Mithra özellikle okçular ve süvariler arasında önemli bir yere sahiptir. Çünkü kendisi de bir okçudur. Efsaneye göre kayaya ok atarak yaşam için çok önemli olan suyun çıkmasını sağlamıştır. Ayrıca Mithra, bulunan figürinlerde de görüldüğü gibi süvaridir. Dura Europos'da, Avrupa'nın çeşitli yerlerinde böyle bir çok kabartma ele geçirilmiştir.⁴⁵³ (Resim 45 ve 45A)

Beskow makalesinde kimi araştırmacıların ifade ettiği gibi, Mithra yandaşı askerlerin vücutlarına 'M' veya güneş şeklinde Mithra'yı ifade eden dövmeler yaptıkları görüşünü reddedip, böyle bir dövme konusunda ip ucu olmadığını yazmaktadır.⁴⁵⁴

A. 1. iv. Memurlar ve Mithra Kültü

Roma imparatorluğunun bütün eyaletlerinde imparatorluk hizmetinde bulunan memurlar da en az asker, tüccar ve köleler kadar yabancı dinlerin yayılmasında önemli rol oynamışlardır. Merkezi gücün bu memurları, bölgesel farklılıklara aykırı olarak imparatorluğun siyasal birliğinin temsilcileri ve aynı zamanda yöresel kültlere karşı ulusal dinin misyonerleriydiler. Askerler gibi onlar da Asya ülkelerinden

⁴⁵² F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 40-vd.

⁴⁵³ M. J. Vermaseren, *Mithras, The Secret God*, London, 1963, s. 30-vd. Askerlerin inşa ettikleri diğer Mithraeumlar için bkz. a. g. e., s. 31-vd.

⁴⁵⁴ P. Beskow, "Branding in the Mysteries of Mithra", *M.M.*, Leiden, 1979, s. 491.

alınmaktaydılar ve yine askerler gibi terfi olduklarında yerlerini değiştiriyorlardı. Lejyonerlerinki gibi bu memurların bürolarının listeleri de bütün ulusların bireylerini kapsıyordu. Böylelikle imparatorluk yönetimi bir hükümetten diğerine transfer olurken, Mithra ile ilgili misterler de memurların yardımcıları ve yazmanları ile imparatorluk içersinde taşınıyordu. Kapadokya’da Roma döneminden kalma bir yazıtta bu durumu somut olarak belgeleyecek bir yazıt ele geçmiştir. Caesarea’da büyük olasılıkla yerel kökenli imparatorluk hazinesi katibi bir köle, tanrı Mithra’ya çok iyi bir Latince ile ithaf edilmektedir.⁴⁵⁵

Noss, yukarıdaki görüşü kısmen de olsa destekler nitelikte bir açıklama getirerek, Roma’nın çiftçi toplumundan çıkıp bir dünya imparatorluğu konumuna gelmeye başlaması, memurlar hiyerarşisinin oluşması ve sınırlarının genişlemesi ile yabancı dinleri kabul etmeye başladığını belirtip, bu dönemde tanrı Mithra’nın imparatorluk toprakları içersine sızdığını belirtmektedir.⁴⁵⁶

A. 2. Romalılar’ın Tanrı Mithra’yı Benimsemeleri

Mithra ile ilgili misterler M.Ö. II. yüzyıldan itibaren Roma imparatorluğu içersinde öteye beriye dağılmış şekilde karşımıza çıkmaktadır. Zaten bir erkek dini olan Mithra misterleri Roma içersinde askerler, denizciler ve kısmen imparatorluk memurları tarafından benimsenmiştir. Işığın, gerçeğin ve adaletin kutsal savaşçısı tanrı Mithra’nın cazibesi, imparatorluğun şehirleri ve limanlarında olduğu kadar, Roma lejyonlarının konakladıkları yerlerdeki uzak eyaletlerde Mithra tapınaklarının yapılmasını sağlamıştır. Mithra’nın karakteri ve ona yapılan adanmalar aynı zamanda imparatorların neden sık sık bu kutsal savaşçıya tapınmayı tercih ettiklerini açıklamaktadır.⁴⁵⁷

M.Ö. IV. yüzyıldan sonra hızla yayılan Mithraizm, M.Ö. I. yüzyılda Roma’ya götürülmüş fakat M.S. I. yüzyıla kadar burada pek önem kazanmamıştır. Bu tarihten itibaren imparatorluk içersinde hızla güçlenen Mithra kültürü, M.S. III. yüzyılın ikinci

⁴⁵⁵ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 75-vd. Cumont’un bu konudaki görüşünü yukarıda, Kapadokya ile ilgili kısımda vermiştik.

⁴⁵⁶ J. B. Noss, *Man’s Religions*, New York, 1966, s. 104. Noss burada ayrıca Roma’ya giren doğulu ilk tanrı olarak Anadolu’dan getirilen Cybele’yi verip, diğer tanrı ve tanrıçaları sırasıyla şöyle sayar; Dionysos, Ma (Kapadokya’dan), Adonis (Suriye’den), Isis ve Osiris (Mısır’dan). Mithra bu sıralamada en sondaki tanrı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz. a. g. e. s. 102-vd.

⁴⁵⁷ M. W. Meyer, *The Ancient Mysteries*, New York, 1987, s. 199.

çeyreğinden itibaren Hıristiyanlık karşısında fazla tutunamamış ve gücünü kaybetmeye başlamıştır.⁴⁵⁸

B. Romalılar'ın Anadolu'ya Gelişi ve Mithraizm ile Tanışmaları

Roma M.Ö. IV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren genişlemeye başlamış, Roma-İtalya konfederasyonunu kurarak M.Ö. 200 yılında Batı Akdeniz'de egemen olup, o zamanın 'Dünya Devleti' (Imperium Romanum) olmuştur. M.Ö 146 yılında Batı'da Karataca'yı, Doğu'da da Korinthos'u tahrip ettikten sonra Roma, M.Ö. 44 yılında Anadolu'ya yerleşmiştir.

Roma imparatorluğu fetihlerini Anadolu ve Mezopotamya üzerine genişlettikçe Pers etkisi daha da artarak gelişmiştir. Roma'nın Zerdüşt halklarla asıl ilişkisi Mithridates savaşları ile başlamış, fakat M.S. I. yüzyıla kadar bu ilişki fazla yoğun olmamıştır. Bu yüzyılda imparatorluk sınırlarını yavaş yavaş yukarı Fırat'a doğru genişletirken, Anadolu'nun yukarı bölgeleri ve Tarsus'un güneyindeki Kommagene Roma'nın eline geçmiş oldu. Özellikle Flavius hanedanlığı döneminde (M.S. 69-79) kurulan yollar etkileşim açısından çok önemli olmuştur. Aynı zamanda Roma lejyonları Fırat kıyılarında ve Armenia dağlarında kamp kurmuş, böylece Kapadokya ve Pontus bölgelerinde dağınık halde bulunan küçük Zerdüştlük merkezleri Latin dünyasıyla sürekli ilişkiye girmiştir. Diğer yandan Trajan döneminde (M.S. 98-117) aradaki tampon devletlerin kalkmasıyla Roma ve Part imparatorları komşu güçler olmuşlardır.⁴⁵⁹

Bu fetihler ve Anadolu ile Suriye'de toprak kazanımları sonucu Batı'da Mithra misterlerinin ani propogandasının başlamıştır. Her ne kadar daha önce Pompey zamanında (M.Ö. 67) Mithra yandaşlarının varlığından Roma haberdar ise de misterlerin asıl yayılması, M.S. I. yüzyılın sonlarına doğru Flavianlar ile başlamıştır. Mithra misterleri Antonines ve Severus'lar döneminde gittikçe daha fazla seçkin olmuş ve IV. yüzyılın sonlarına kadar önemli bir putperest kült olarak kalmıştır.⁴⁶⁰

⁴⁵⁸ Mc N. Burns, *World Civilizations*, New York, 1982, s. 71.

⁴⁵⁹ F. Cumont, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, New York, 1956, s. 140.

⁴⁶⁰ F. Cumont, a. g. e., s. 140.

B. 1. Anadolu'da Roma Lejyonları

Anadolu'da Romalılar döneminde Mithra yandaşları Fırat nehri vadisinde yerleşmişlerdir. Roma, işgallerini bu bölgede genişlettikçe, imparatorluk içerisinde Pers tanrısının savunucuları gün geçtikçe artmaya başlamıştır.⁴⁶¹ Buna göre Roma döneminde Mithra tapımına ait izlerin olduğu yerlerden bulabildiklerimiz şunlardır:

B. 1. i. Klaudiopolis

Kilikya'daki Klaudiopolis (Mut civarı) yerleşmesinde bulunan süvari kabartmalı bir mezar stelinin yazıtında Parth süvari birliğinden bahsedilmektedir. Kilikya'da varlığı ilk kez bu yazıt ile saptanan süvari birliklerinin M. S. III. yüzyılın ilk yarısındaki Parth savaşları sırasında Parth ordusundan kaçarak Roma ordusunda auxiliarii (yardımcı birlik) sınıfında kullanılmaya başladıkları bilinmektedir.⁴⁶² Bu dönemde Parth ordusundan Roma ordusuna geçişlerde büyük olasılıkla dinsel inançların da beraberinde getirildiği ve İran inançlarının Roma içerilerine sızdığı söylenebilir.

Russell'in açıklamaları yukarıdaki açıklamayı destekler niteliktedir. Russell, birçok Kilikyalı askerinin M.S. II-III. yüzyıllarda Roma imparatorluğunun uzak yerlerinde; Mısır, Dalmaçya, Numidya, Pannonia'a görev yaptığını ve bunların da mezar yazıtlarından anlaşıldığını belirtmektedir. Russell ayrıca, Kilikyalı askerlerin deniz askeri olarak kullanıldıklarını da yazmaktadır.⁴⁶³

Anadolu'da da Romalı askerlerin bu konudaki etkinlikleri görülmektedir. Vespasian, askerlerini sürekli olmak üzere Kapadokya bölgesine getirene kadar, buradaki yerel askerlerden asker toplamış ve daha sonra bunları XII. legioya eklemiştir.⁴⁶⁴ Tontar Roma mezarında bulunan sikke oldukça ilginç olup bu konuyu destekler niteliktedir. Mezarda Severus Alexander adına basılmış (M.S. III) sikkenin arka yüzünde dört atın koşulu olduğu bir araba üzerinde bir savaşçı, bu betimlemenin üstünde de küçük Argaios (Erciyes) görülmektedir.⁴⁶⁵ (Levha XII)

⁴⁶¹ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 63.

⁴⁶² M. H. Sayar, "Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları 1995", *XIV. A.S.T.*, I, Ankara, 1997, s. 119.

⁴⁶³ J. Rusell, "Cilicia-Nutrix Virorum: Cilicians Abroad in Peace and War During Hellenistic and Roman Times", *de A.A.*, I, XXXII, Paris, 1991, s. 285.

⁴⁶⁴ E. E. Schneider, "Classical Sites in Anatolia: 1994 Archaeological Survey in Cappadocia", *XIII A.S.T.*, I, s. 16.

⁴⁶⁵ H. Koğan- C. Günbattı, "Tontar Roma Mezarı", *T.A.D.*, XXX, s. 87.

Yerel Kapadokyalı askerlerin Roma ordusu içersine alınmaları, hiç şüphesiz ki beraberinde onların inançlarının da imparatorluk içersine girmesi demektir. Üstelik bu askerler, daha sonra farklı bölgelere yollandığında beraberlerinde inançlarını ve onların pratiklerini de buralara götürüyorlardı. Mithraizm gibi zaten savaşçının yanında olan bir dinin, bu şekilde imparatorluk askerleri arasında hızla yayılmasını düşünmek sanırım hatalı olması gerek. Yine hemen yukarıda değindiğimiz gibi ele geçen bu III. yüzyıl sikkesindeki dört atın olduğu savaşçı arabası, Mithra inancındaki görüşe, yani savaşçı tanrı Mithra'nın quadrigasının dört at tarafından çekildiği inancına göre, tam olarak benzeşmektedir. Üstelik yukarıda söylediğimiz gibi Erciyes'in kutsallığının da beraberinde betimlenmesi olayın doğruluk olasılığını artırmaktadır.

B. 1. ii. Şar (Adana) Commana Cappadocia

Comana Cappadocia (Adana/Şar) Roma imparatorluğu döneminde Kapadokya'nın kutsal kenti olarak karşımıza çıkmaktadır. Buradaki bir yazıtta 'Mithras' (μῑτρος) sözcüğü birçok değişik anlamda kullanılmış şekilde karşımıza çıkmaktadır. Iulius Antius adlı valinin adının yanında Mitras olarak karşımıza çıkan sözcük valiyi onurlandırmak için kullanılmıştır. Taş yazıtta karşımıza çıkan Cataonia baş rahibinin adı da 'Mithratochmes' (baş rahip) şeklinde yazılmıştır. Burada ki 'Mithra' sözcüğü de bu rahibe, diğer rahiplere göre hiyerarşik anlamda bir üstünlük sağlamaktadır.⁴⁶⁶

Roma lejyonları Vespesianus dönemine kadar Fırat boylarında bu dinin etkisine girmişlerdir. Doğu Anadolu'da toplanan ve Ren ile Tuna boylarındaki lejyonlarda çalışan askerler bu dini buradan alıp bütün Avrupa'ya yaymışlardır. Özellikle M.S. 100 yılından sonra bu din Romalı askerler arasında iyice yerleşmiştir.

B. 1. iii. Zeugma ve Apameia

Cumont, Fırat boylarında Romalı komutanların Partları ordularına aldığını ve böylelikle Romalıların Mithra dini ile doğrudan tanıştıklarını yazmaktadır.⁴⁶⁷ Bu doğrultuda Antik çağda Akdeniz ile Mezopotamya arasında Fırat üzerindeki başlıca geçiş noktası olan Zeugma ve onun hemen karşısındaki Apameia'da yapılan arkeolojik çalışmalarda bölgede Part egemenliğinin olduğu anlaşılmıştır. Burada

⁴⁶⁶ R. P. Harper, "Tituli Comanarum Cappadociae", *A. S.*, XVIII, 1968, s. 93, 96 ve 101.

bulunan diğer mağaralar için aynı şey söylenemese de, uzun süre Part egemenliğinde kalan Apameia'da bulunan kaya kabartmasının yer aldığı mağaranın kült amaçlı kullanıldığı büyük bir olasılıktır.⁴⁶⁸ (Resim 46) Yukarıda sözü geçen arkeolojik çalışmalar Cumont'un açıklamasını destekler nitelikte olup, Roma döneminde Anadolu'da Mithra kültürünün varlığına ışık tutması açısından da önemlidir.

B. 1. iv. Gaziantep Doliche Antik Yerleşmesi

Gaziantep ili merkez Şehitkamil ilçesi Dülük köyündeki Doliche antik yerleşmesinde yapılan arkeolojik çalışmalar, Pers döneminden itibaren gelen birtakım uygulamaların Roma döneminde de hala sürdüğünü göstermesi açısından ilginçtir.

Pers kültürü ve dininin etkisiyle gelişen yeraltı tapınakları ve tapınak mezarları ile Gaziantep çevresinde, Hellenistik dönemden itibaren oluşan antik kültür öğelerinin de yoğunlaşmasıyla yaygın olarak kullanılan kayaya oyulmuş mezar odaları, özellikle Roma döneminde güç ve zenginliğin simgesi sayıldığından çok kullanılmış ve çevre kültürlerinin de etkisiyle değişik biçimler gösteren mezar odalarına sahip olmuştur.⁴⁶⁹ Burada konumuz açısından önemli nokta yukarıda da değindiğimiz gibi, Mithra tapınımında kullanılan yer altı tapınaklarının burada karşımıza çıkmasıdır. Şüphesiz ki ilerideki kazılar konuyu daha da aydınlatacaktır.

Gervers, çöllük ya da dağlık alanlarda bulunan ve zemin şartlarının uygun olduğu yerlerin önce Mithra yandaşlarınca ve sonra da Hıristiyanlarca kullanıldığını, bu tür yerlerin Anadolu'da özellikle Frigya, Kapadokya ve Armenia'da olduğunu belirtmektedir. Bu görüş kısmen de olsa yukarıdaki görüşümüzü desteklemektedir.⁴⁷⁰

C. Tanrı Mithra'nın Roma Kentine Ulaşması

Tanrı Mithra'nın imparatorluğun merkezine ulaşması iki şekilde olmuştur.

C. 1. Pompeus'un Seferleri

Plutarkhos'a göre Mithra kültü Roma'ya M.Ö. 67 yılında tutsak alınan Kilikyalı korsanlarca getirilmiştir. M.Ö. I. yüzyılda Roma'da benimsenmiş, fakat ancak M.Ö. I. yüzyıl sonlarına kadar pek önem kazanmamıştır. Roma imparatorluğunda II. ve III. yüzyıllarda imparator ile askerler arasındaki karşılıklı

⁴⁶⁷ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 47.

⁴⁶⁸ C. A. Reynal, "1995 Zeugma ve Apameia Yüzev Araştırmaları", *XIV.A.S.T.*, I, Ankara, 1997, s. 3.

⁴⁶⁹ R. Ergeç, "1993-1994 Doliche Nekropolü Kazıları", *IV.M.K.K.S.*, Ankara, 1996, s. 347.

⁴⁷⁰ M. Gervers, "The Iconography of the Cave in Christian and Mithraic Tradition", *M.M.*, Leiden, 1979, s. 593.

yükümlülüğü koruyan tanrı olarak kabul görmüştür. Işık tanrısı özelliği ile Sol Invictus ile özdeş tutulmuş, M.S. II. yüzyıldan itibaren özellikle ordunun çalışmasıyla Roma dünyasında yayılmıştır. Pontus, Kapadokya, Kommagene ve Aşağı Armenia'da yayılmıştır. Kültün bu yayılması sırasında askerlerin yanında hiç şüphesiz köleler ve tüccarın da etkileri olmuştur.⁴⁷¹

C. 2. Tiridates ve Magiler

İmparator Nero döneminde Roma devleti içersinde yeni oryantal etkiler gündeme gelmiştir. Nero, özellikle güneş tanrısı Helios ve müzik tanrısı Apollo olmak üzere Yunan tanrılarından çok etkilenirken Helios'dan ayrı olarak aynı zamanda Persler'den gelen güneş tanrısı Mithra'nın da büyük etkisinde kalmıştır. Mithra ile ilk defa, imparatorluk sarayında Roma'nın vassalı Armenialı Tiridates'in tahta çıkması sırasında yapılan oryantal bir törenle tanışmıştır. Dahası Nero, altın sarayını (domus aurea) diğer oryantal sarayları gölgesinde bırakmak için birçok kubbe ile süsleyerek inşa ettirmiş, ve burada Mithra kültü, evrenin yöneticisi (kosmokrator) olarak önemli rol oynamıştır.⁴⁷² Tiridates, Roma'ya M.S. 66 yılında gelmiş ve büyük bir ganimet ile Roma'ya vardığından sonra, sarayda seremoniler yapıp, imparator Nero tarafından kabul edilmiştir. Burada Partlı prens imparatoru efendisi olarak tanıdığını belirttikten sonra Nero, tanrı Mithra önünde saygı duruşunda bulunup, Tiridates'i Armenia kralı ilan etmiştir.⁴⁷³

Yukarıda da değindiğimiz gibi Magiler ilk kez Nero döneminde Roma'ya gelmişlerdir. Ülkesini Roma topraklarına katmaya gelen Armenia kralı Tiridates I'in M.S. 66 yılında, yanındaki Magi rahipleri ve 3000 Partlı atlı ile birlikte bir törene katılmış, Nero'ya hitaben "...ben size, Mithra'ya yaptığım gibi tapmaya geldim." demiştir. Tiridates'in bundan beklentisi Roma gibi o dönem için en güçlü devletlerden biri olan bir imparatorluğun başına geçmekte olan Nero'nun Mithra kültürünü yaymasını sağlamak ya da güçlü Pers imparatorluğuna karşı korunma elde etmektir. Nero, rahiplerden Mithra kültü hakkında bilgiler almış ve kendisini halka Güneş Tanrı olarak taptırmıştır.⁴⁷⁴

⁴⁷¹ H. S. Jones, *E.R.E.*, VIII, s. 755.

⁴⁷² M. J. Vermaseren, *Cybele and Attis: The Myth and the Cult*, London, 1977, s. 178-vd.

⁴⁷³ D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, I, Princeton, 1959, s. 561.

⁴⁷⁴ M. J. Vermaseren, *Mithras, The Secret God*, London, 1963, s. 24 ve 35. Aynı zamanda Tiridates'in taç giymesi ve İtalya'ya yolculuğu hakkında Magie; Tacitus, Cassius Dio, Pliny, Suetonius ve

Armenialı Tiridates'in Roma'ya gelip burada imparator Nero'ya bağlılık yeminini Cassius Dio şöyle anlatır: "Mithra'ya saygı gösterdiğim gibi, tanrım olarak sana da saygı göstermek üzere huzuruna geldim."⁴⁷⁵

(ηλθον τε προς σε τον εμον θεον προσκυνησων σε ως και τον Μιθραν.)

Magie, Cumont ile aynı görüşleri paylaşarak, Nero döneminde Partlar arasında bu imparatora bir saygı duyulduğunu belirtmektedir. Öyle ki Nero Armenia'da, Mithra'nın kişileştirilmiş hali olarak kabul görmüştür. Aynı zamanda Tiridates'in taç giymesi ve İtalya'ya yolculuğu hakkında Magie; Tacitus, Cassius Dio, Pliny, Suetonius ve Cumont'tan alıntı yaparak, diz çöken Helios'un başındaki tiarada betimlenen tanrı Mithra'yı işaret etmektedir. Burada diz çöken tanrı olarak Tiridates kastedilirken, önünde diz çökülen Nero'dur.⁴⁷⁶

Aslında bu olay, doğudan batıya taşınmış tanrı-kral kavramına güzel bir örnek olduğu gibi, Mithridatizm siyasetini, ya da başka bir deyişle din-siyaset ilişkisini oldukça açık bir şekilde yansıtmaktadır.

C. 3. Roma'da Mithra Kültünün Varlığı

Hakkındaki genel bilgilerimizi tapınaklardan, sikkelerden ve yazılı belgelerden öğrendiğimiz Roma'nın resmi dini, princeps (pontifex maximus) tarafından yönetilirdi. Cumhuriyet ve imparatorluk dönemlerinde yeni dinlere olan tavır fazla değişmemiş, fakat yeni düzenlemeler yapılmıştır. Cybele kültü Cladius tarafından Roma içersinde önem kazandırılmadan önce zaten yerleşmişti. Bunun dışında Mısır'dan gelen kültürler yalnızca Roma'nın yarısına ya da devlet üst düzeyine değil çiftçilerin arasına kadar yayılmıştı. Flavianus hanedanlığı ile Roma'da din açısından yeni bir anlayış başlamıştır. Örneğin, İsis'in sikkelerin üzerine resimleri basılmış, Campus Martius'da ona bir tapınak yapılmıştır. Devam eden dönemde

Cumont'tan alıntı yaparak, dizçöken Helios'un başındaki tiarada betimlenen tanrı Mithra'yı işaret eder. Burada diz çöken tanrı olarak Tiridates kastedilirken, önünde diz çökülen Nero'dur. Bkz. D. Magie, a. g. e., II, s. 1417, n. 61. *Tiara*: Perslerin giydiği bir çeşit yüksek külahlı şapka. Russell, Roma'ya Nero tarafından taç giydirilmeye giden Tiridates'in Armenialı olarak tanımlanmasının yanlış olduğunu, Tiridates'in Partlı Vologases'in kardeşi olduğunu belirtmektedir. Bkz. J. R. Russell, "On the Armeno-Iranian Roots of Mithraism", *S.M.*, Roma, 1994, s. 186. Dowall da, Dio Cassius'dan yaptığı alıntıda yanında magiler bulunan Tiridates'in Nero'yu selamlaması hakkında şöyle belirtir: "Ben, Arsaces'in torunu, Vologases ve Pacores krallarının kardeşi, kölenizim. Mithra'nın önünde eğildiğim gibi sizin önünüzde de eğilmeye geldim. Bkz. D. W. Mac Dowall, "Sol Invictus and Mithra. Some Evidence from the Mint of Rome", *M.M.*, Leiden, 1979, s. 564 ve 565.

⁴⁷⁵Cassius Dio, *Historia Romana*, LXIII-10.

⁴⁷⁶D. Magie, *Roman Rules in Asia Minor*, II, Princeton, 1959, s. 1422.

imparatorlar batı eyaletlerinden çekildikçe yakın doğuda bazı bireysel güçler yükselmeye başlamıştır. Yönetimde, devlet düzeninde ve sanatta önemli bir yere sahip Hadrian eyaletlere yeni bakış açısı getirirken, Roma'ya Venüs tapınağını inşa ettirmiştir. Bu dönemin sonunda aralarında Mithraizm'in de bulunduğu doğu inançları zayıflarken, Severus hanedanlığı zamanında daha keskin değişiklikler görülmektedir. Bu dönemde Romalı olmayan tanrılar itibar kazanmış, bu tanrılar adına tapınaklar yapılmıştır. Diocletianus'un temel politikası Roma yanlısı olsa da bu dönemde Mithra adına tapınak yapıldığı bilinmektedir.⁴⁷⁷

Aslında Roma imparatorluğuna ait sikkeler ve madalyonlar imparatorluğun dinsel resmi politikası hakkında bize tam olarak bir şey söylemezler. Sikkeler sadece Mithra da dahil olmak üzere tanrıların ve tanrıçaların adlarını göstermektedir.⁴⁷⁸

Buna göre Roma'da Mithraizm hakkında Statius, İsa'dan sekiz yıl sonra Mithra kültüne ait boğa törenlerinin betimlemelerini gördüğünü ve M.S. I. yüzyılın sonlarından itibaren Mithra dininin Roma'da herkese anlatıldığını belirtmektedir. Roma'da Mithraizm ile ilgili en eski yazıt ise Flaviuslar dönemine (69- 96 yılları) rastlamaktadır.⁴⁷⁹

Yukarıdaki aksine Graves ise Mithra kültürünün M.Ö. I. yüzyılda ortaya çıkan son doğulu kült olduğunu belirtip, paganizmin sonuna kadar görevlileri (ki burada sanırız ki magi rahiplerini kastetmekte) ve imparatorlar tarafından devam ettirildiğini, İmparator Commodus'un kendisinin şahsen Mithra misterlerini başlattığını ve 307 yılında Diocletian'ın Tuna yakınlarındaki Carnuntum'da 'İmparatorluğun Koruyucusu' olarak bir Mithraeum'un kutsallığını ilan ettiğini belirtmektedir.⁴⁸⁰

⁴⁷⁷ A. D. Nock, "The Development of Paganism in the Roman Empire", *C.A.H.*, VIII, Cambridge, 1975, s. 412-vd.

⁴⁷⁸ A. D. Nock, a. g. m., s. 417-vd.

⁴⁷⁹ Statius'tan alıntı F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 37-vd.

⁴⁸⁰ R. Graves, *N.L.E.M.*, New York, 1959, s. 221. M. Özsait de eserinde Graves ile aynı görüşü paylaşmış, Ma, Mithra, vb. doğu kökenli tanrıların özellikle M.Ö. I. yüzyılda Roma'da yaygınlaştığını belirtip, bunun sonucunda da Hellenistik dönemde olduğu gibi yavaş yavaş tek tanrı (monoteizm) birliğine doğru gidişin hızlandığını yazmaktadır. M. Özsait, "Anadolu'da Roma Egemenliği", *A.U.Ans.*, c. II, İstanbul, 1982, s. 411. Roma'da Mithra'nın varlığı hakkında ayrıntılı olarak bkz. A. B. Griffith, "The Archeological Evidence for Mithraism as an Urban Phenomenon in Imperial Rome: Work in Progress", *S.M.*, Rome, 1994, s. 125-129.

Tanrı Mithra diğer doğulu tanrılara göre Roma'ya daha geç gelmiştir. Eski uygarlıkların büyük merkezlerinin Mithraizm'e uzaklığı, bu dinin batıya geç gelmesine neden olmuştur. Pessinus'daki Magna Mater, M.Ö. 204 yılında; İsis ve Serapis M.Ö. I. yüzyılda Roma'ya gelmiştir. Diğer doğu tanrıları ve tanrıçaları da Roma'ya taşınıp, yavaş yavaş bir şehrin ya da ulusun tanrısı olurken Mithra daha henüz İndus'dan Karadeniz'e doğru yayılıyordu. Augustus döneminde bile Mithraizm'in yayılma sınırı imparatorluğun sınırlarının ötesine hemen hemen ulaşmamıştır. Anadolu'nun merkez platosu önce uzun süre Hellenistik uygarlığa sonra da Roma kültürüne direnmiştir. Aslında Anadolu'nun coğrafi özelliği ve iklimi ilk görünüşte yabancılar için pek cezbedici olmamıştır. Örneğin, M.Ö 102 yılında Kilikya, Roma egemenliğine girdiyse de ülkenin tamamının ele geçirilmesi iki yüz yıl daha almıştır. Kapadokya, Tiberius'un saltanatına kadar; Pontus'un batısı Nero dönemine kadar; Kommagene ve Küçük Armenia Vespasian dönemine kadar ele geçirilememiştir. Bunun sonucunda bu döneme kadar uzak ülkelerle yakın ilişkiler kurulamamıştır. Zamanla Roma imparatorluğunun Mezopotamya'dan Akdeniz'e kadar genişlemesiyle başarılı ilişkiler kurulmuş ve Mithraizm Romalı komutanların bu seferleri sonunda ilk kez Batı dünyasında tanıtılmaya başlanmıştır.⁴⁸¹

M.S. II. yüzyıl sonlarına doğru imparatorlar İran misterlerine etkili destek vermeye başlamışlardır. Commodus (180-192) Mithra'nın gizli seremonilerini kabul etmiş ve Roma imparatorluğunda Mithraizm propagandasını başlatmıştır. III. yüzyılda Aurelian (270-275) Sol Invictus resmi kültürünü oluştururken, IV. yüzyıl başlarından itibaren Roma imparatorları Mithraizm ile uzlaştıklarını belirtmişlerdir. Son putperest imparator Iulianus ise, Mithraizm'in sıkı savunucusu olmuştur. Aslında iki yüz yıl boyunca Roma'da Mithra'ya ya da doğulu kültlere imparatorlar tarafından tapınılması imparatorluğun devlet politikası olmuştur. Özellikle imparatorluk içerisinde çok sayıda Asyalı halkın yaşaması ve bunun sonucunda imparatorların bu halklarla uzlaşmaya varma istekleri onları bu politikaya itmiştir. Burada Mithraizm'in önemli getirilerinden biri olan tanrı-kral olgusu bu siyasette imparatorlara oldukça yardımcı olmuştur.⁴⁸² Böylelikle, imparatorlar bir yandan

⁴⁸¹ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 35-vd.

⁴⁸² F. Cumont, a. g. e., 87-vd. Batıya doğudan gelen tanrı-kral kavramı konusunda Cumont aynı eserde şöyle devam etmektedir: Mısır'da kraliyet ırkının Güneş tanrı Ra'dan türedildiğine inanılmaktadır.

Mithraizm'i benimseyerek ona inanan halkları kendi yanlarına çekerken, diğer yandan da kendilerini Mithra ile özdeş tutarak siyasal anlamda güç elde etmişlerdir.

Aynı zamanda Roma'da Mithra tapınınının ve toplumunun öncüleri (rahipleri) olduğu da bilinmektedir. Latium'daki alt sınıflar arasında, diğer bir deyişle köylülerin tanrı Mithra'ya taptıkları dönemler ve bu dönemlerdeki kaba ve kırsal törenler hakkında fazla bilgimiz yoktur. Ancak çiftçilerden çoğunun bu ibadetten vazgeçirilmeye çalışıldığı ve varolanların da Roma panteonu ile güçsüz ilişkiler kurduğu bilinmektedir.⁴⁸³ Genel olarak bakıldığında ise Mithraizm özellikle alt sınıflar, askerler, Romalı olmayan yabancılar ve köleler arasında ilgi uyandırmıştır. Hıristiyanlığa ve Roma paganizmine rakip olarak imparatorluğun en gözde dinlerinden biri konumuna yükselmiştir.⁴⁸⁴

Mithraizm, imparatorluğun hiçbir eyaletinde olmadığı kadar Roma'da yaygın olmuştur. Çünkü imparatorluğun merkezine birçok eyaletten gelen askerler ve burada yaşayan aristokratların doğudan getirilen köleleri sayesinde Roma'da Mithra daha çabuk tutunmuştur. Sonunda M.S. 181 yılında burada bir Mithraeum yapılmıştır. Fakat Roma'da Mithraizm'in nasıl geliştiğini tarihsel olarak adım adım izlemek çok zordur. Bilebildiğimiz kadarıyla Antoninesler döneminde (M.S. 138-180) Roma'daki filozoflar ve aydın kesim doğulu kültürle ilgilenmeye başlamıştır. Commodus döneminde (M.S. 180-192) Mithra misterleri ve boğa kurban töreni merkezde önemli bir yer edinmiştir.⁴⁸⁵ (Harita 6)

Mithraizm'in Roma içerisinde yasal olarak tanınmışlığını gösteren doğrudan bir bilgiye sahip değiliz. Bir olasılık Mithra kültürüne bağlı gruplar, imparatorluk içerisinde yasal konum elde etmek için bir takım dernekler şeklinde organize olmuşlardır. İtalya'da Mithraizm'in izlerini keşfetmede üç yüz yıl önce Roma halkı

Böylelikle her kral, yaşayan birer tanrı konumuna gelmektedir. Bu daha sonraki dönemlerde, Akhamenidler'de de, Ptolemaioslar'da da böyle sürmüştür. Tanrı-kral olgusu Roma'da Augustus ile birlikte uygulanmaya başlamıştır. Augustus, tanrının gücüne dayalı monarşik bir yönetim kurmuştur. Bundan sonra senatonun en yüksek memuru ve en yüksek ruhani lideri olmuştur. Fakat, bu tanrı-kral imparatorluk içerisinde kendine tapınak yaptırmak istediği için Asyalı halkın nefretini kazanmıştır. Yine de imparatorluk içerisindeki bu güç değişimi, yani hükümdarın daima tanrı ve kral olması, Doğu'nun Roma düşüncesi üzerindeki bir başarısı olarak kalmıştır.

⁴⁸³ M. J. Vermaseren, *Cybele and Attis: The Myth and the Cult*, London, 1977, s. 47.

⁴⁸⁴ Mc N. Burns, *World Civilizations*, New York, 1982, s. 71.

⁴⁸⁵ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956., s. 79-vd. Biz burada konumuzun Anadolu ile sınırlı olması nedeniyle Mithraizm'in Roma'da nasıl geliştiğini incelemeyeceğiz. Ayrıntılı bilgi için bkz. F. Cumont, a. g. e. s. 82-vd.

tarafından benimsenen Pessinus'un Magna Mater'i ile olan ilişkisini izlemek gerekir. Mithra inancının etkisi altında taurobolium (boğa kanından vaftiz) olayı Frigyalı tanrıçanın duaları içinde benimsenmiştir.⁴⁸⁶ Kutsal Mithra'nın kökeninden çıkıp, Roma misterlerinde boğa kurban edici tanrı olarak yerini alması uzun, karışık ve büyük ölçüde tam olarak bilinmeyen bir süreçtir.⁴⁸⁷

D. Roma İmparatorluğu İçerisinde Mithraizm'in Yayılması

Bununla ilgili olarak kabul edilen temel görüş bu yayılmanın; askerler, tüccar ve köleler aracılığı ile olduğunu kabul eden görüştür.

D. 1. Mithraizm'in Yayılmasında Roma Ordusunun Rolü

Roma ordusu dünyanın çeşitli bölgelerinden farklı insanları birleştirip, onlar arasında her türlü değişime neden olurken, aynı zamanda Roma dünyasının en uzak köşelerine her türlü haberi taşıyan araç olmuştur. Doğulu dinlerin yayılmasında askeri sistemin katkısı sadece bu şekilde değildi. İkinci olarak, askerler terhis olup yurtlarına döndüklerinde de bu inançları oralara götürüyorlardı. Üçüncü olarak da, askerlerin kamp kurdukları yerlerin çevrelerindeki yerleşim yerler ile alışveriş gibi ilişkiler kurarken dolaylı da olsa dinsel etkileşim de olduklarını görürüz.⁴⁸⁸

Roma İmparatorluğu içerisinde Mithraizm'in yayılmasında en önemli etmenlerden biri hiç şüphesiz Roma ordularıydı. Örneğin Almanya'ya VIII. lejyon aracılığıyla götürülmüştü.⁴⁸⁹ Yine Roma lejyonu uzun süre boyun eğdirilemeyen İspanya'da geçici olarak kaldığı sürede, Mithra dinini de buraya taşımıştı.⁴⁹⁰ Germen toplulukların en büyük tanrısı Tiw, Roma'da devletin yasal patronu Mithra'nın tam karşılığıydı. Germenler'in yavaş yavaş Roma içerisinde asker olarak görev almaya başlamalarıyla Romalılar, her iki tanrıyı da Savaş Tanrısı Mars ile özdeşleştirmeye

⁴⁸⁶ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 86.

⁴⁸⁷ M. W. Meyer, *The Ancient Mysteries*, New York, 1987, s. 199.

⁴⁸⁸ F. Cumont, a. g. e., s. 59-vd. Kısaca Cumont, imparatorluk içerisinde; Afrika'ya, Avrupa'ya, Anadolu'ya ve Mezopotamya'ya askerlerin kendi inançlarını götürüp büyük bir etkileşim başlattıklarını belirtmektedir. Bkz. F. Cumont, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, New York, 1956, s. 111. Mithraizm'in yayılmasında Roma ordusunun rolü için ayrıca bkz. C. M. Daniels, "The Role of the Roman Army in the Spread and Practice of Mithraeum", *Mithraic Studies: Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, II, Manchester, 1975, s. 147-168. Ayrıca bkz. I. Serban - C. L. Baluta, "On Mithraism in the Army of Dacia Superior", *M.M.*, Leiden, 1979, s. 573-578.

⁴⁸⁹ R. G. Collingwood, "Britain", *C.A.H.*, vol. XII, Cambridge, 1975, s. 295.

⁴⁹⁰ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. McCormack, New York, 1956, s. 59. Ayrıca, F. J. Wiseman (*Roman Spain*, London, 1956) da Romalı askerlerin doğudan Pers tanrısı Mithra'ya İspanya'ya getirip burada bir sunak yaptıklarını belirtmektedir.

başlamışlardır.⁴⁹¹ Askerler arasındaki saygınlığına ve onların bu dini yayma çabalarına en güzel örneklerden biri de Mithra'nın, biri yabancı asker olmak üzere dört Romalı asker tarafından yapılmış Doura'daki gizli mağarasıdır.⁴⁹²

İmparatorluğun Afrika kıtasındaki topraklarında da Mithra kültü büyük ölçüde askerler tarafından yayılmıştır. Afrika'daki Roma orduları arasında yer alan yerel askerler kendi tanrılarına sadık kalırken burada genelde dışarıdan gelen ve Mithra dinini kabul etmiş askerler Mithraizm'in savunucuları olmuşlardır.⁴⁹³ Genel olarak söylersek Politeist Roma dininde tanrı Mithra, yukarıda da değindiğimiz gibi askerlerin ruhuna hitap eden savaşçı karakteri sayesinde kendisine en önde yer bulmuştur.⁴⁹⁴

Tanrı Mithra'ya Avrupa'da savaşçı tanrı olarak tapılırken, bu topraklara egemen olan Romalı askerler arasında Mithra büyük ilgi görmüştür. Roma kartalının yücelmesi uğruna yaşamlarını feda etmeye hazır olan Romalı askerler, tanrı Mithra'nın kendilerini koruyacağına inanmışlardır.⁴⁹⁵

Askerlerin Mithraizm'e bu derece bağlı olmaları sadece bu koruma inanisinden kaynaklanmıyordu. Tanrı Mithra inanişına göre, insanlara yardım etmek amacıyla mistik boğayı öldürüp, sürekli mücadelelerde bulunduğu gibi, insanda kimi hevesleri bastırıp, inananlarının kalplerini temizlemeye çalışmaktaydı. Bu mücadelecilik anlayış yanında, bu dinde en çok istenen erdemler; cesaret, bağlılık ve açık gözlülük olması ve de tüm özelliklerin Mithra'ya inanmışların ahlakını güçlendirmesinden dolayı bu din askerlere çok uygun gelmiştir.⁴⁹⁶

D. 2. Mithraizm'in Yayılmasında Tüccarın Rolü

Roma imparatorluğu içerisinde Mithra kültü, yakın doğu kültürleri gibi hareketli unsurların güçlü olduğu şehirlerde ve bölgelerde, başka bir deyişle Ostia gibi ticari

⁴⁹¹ R. Graves, *N.L.E.M.*, New York, 1959, s. 265. Tacitus, *On Britain and Germany* adlı eserinde (trans. H. Mattingly, Middlesex, 1948, s. 45-vd) Germenler'in Roma Güneş Tanrısı Sol'e tapıtığını belirtir. Ayrıca anlattığı bir öyküde betimlediği tanrının başında tıpkı Mithra'ninkine benzer bir ışın demeti ve atlı araba vardır.

⁴⁹² A. D. Nock, "The Development of Paganism in the Roman Empire", *C.A.H.*, VIII, Cambridge, 1975, s. 419.

⁴⁹³ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 58.

⁴⁹⁴ M. S. Bilgin, *Yazatılar ve Homa: Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996, s. 117.

⁴⁹⁵ M. S. Bilgin, a. g. e., s. 113-vd.

⁴⁹⁶ A. Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, Ankara Üniv. İlah. Fak. Yay., XI, Ankara, 1955, s. 57.

merkezlerde daha hızlı yayılmıştır.⁴⁹⁷ Özellikle, imparatorluğun batısında Mithraizm'in yayılmasındaki en büyük etmen, burada ticari yerler kuran tüccarın çoğunun Mithra yandaşı olmasıdır.⁴⁹⁸

Mithraizm propagandası, orduların kamp kurmadığı uzak kasabalarda ve bölgelerde ticaret ile gerçekleşmiştir. İmparatorluk kurulup, tüm Roma dünyasında barış sağlanıp, ticaret için uygun ortam hazırlanınca, ticaret ile birlikte kültürel alışveriş de oldukça hızlanmıştır.⁴⁹⁹

İspanyol yarımadasında, Gaul'un batı bölümünde ve merkezinde ve hatta güney İngiltere'de ve Dalmaçya'nın içlerinde Mithra ile ilgili anıtlar hemen hemen kayıptır. Bu bölgelerde Roma ordusunun sürekli bulunmaması ve bu yüzden Asyalıların buralara göç etmemesi, dolayısıyla orduya katılımın olmaması; aynı zamanda Asyalı tüccarı cezbedecek uluslararası ticaret merkezlerinin var olmaması⁵⁰⁰ sanırız ki Mithraizm'in bu bölgelerde daha az yayılmasına neden olmuştur.

İmparatorluğun batısı; sanatta ve edebiyatta olduğu gibi dinde de ödünç alıcı taraf olmuştur. Tüccara sunulan yeni pazarlar ve yeni zenginlik bu ödünç almada Roma'nın en büyük kozu olmuştur. Mithraizm'in de sömürü için zengin bir alan sunduğu Tuna bölgesinde çok güçlü bir şekilde sunulması bir rastlantı değildir.⁵⁰¹ Büyük bir olasılıkla Tuna bölgesinin ticaret açısından oldukça verimli bir alan olduğunu anlayan doğulu tüccar özellikle bu bölgeye gelmiş ve beraberinde kendi dinsel inançlarını da getirmişlerdir. Unutulmaması gereken nokta tüm eskiçağ toplumları için benzer şekilde kültürlerin yayılmasında en önemli araç olarak ticaret ve tüccarın karşımıza çıkmasıdır. Bu doğu toplumları için nasılsa batı toplumları için de öyle olmuştur.

⁴⁹⁷ A. D. Nock, "The Development of Paganism in the Roman Empire", *C.A.H.*, VIII, Cambridge, 1975, s. 432.

⁴⁹⁸ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 63. Tüccarın, Roma imparatorluğu içersinde Mithra kültürünü yayılmasındaki rolünü Vermaseren de desteklemektedir. Bkz. M. J. Vermaseren, *Mithras, The Secret God*, London, 1963, s. 32-vd.

⁴⁹⁹ F. Cumont, a. g. e., s. 61. Hellenistik dönemde Yunanistan'da ticari merkezler kurmuş olan Kartacalılar, Fenikeliler ve Suriyeli tüccar bu huzur döneminde Roma'ya ulaşmışlardır. Bkz. a. g. e. 61.

⁵⁰⁰ F. Cumont, a. g. e., s. 79.

D. 3. Köleler ve Mithra Kültü

Anadolu'dan gelen tüccar ve köleler Akdeniz kıyılarına, İtalya'ya, Balkanlar'a ve Alpler gibi iç kısımlara ve hatta İngiltere'ye bu dini götürmüşlerdir.⁵⁰² Anadolu'dan imparatorluğun batısına Mithraizm'in taşınmasında önemli bir yere sahip olan köleler, imparatorluğun bu kısmında bu inanışa ait ilk tapınakları da inşa etmişlerdir. Köle satıcıları (mangones), köleleri Kapadokya ve Pontus'un da dahil olduğu bölgeden, başka bir deyişle doğudan alıp batıya satıyorlardı. Köleler de beraberlerinde kendi inanışlarını gittikleri yerlere götürüyorlardı. Mithra'nın taşınmasında aracı rolündeki köleler, bu inanışla beraber kültün tapınım yerlerini (spalea) de inşa ediyorlardı.⁵⁰³ Böylelikle Alpler'in güneyinde olduğu gibi, kuzeyinde de doğulu köleler Mithra dininin misyonerleri gibi çalışıyorlardı.⁵⁰⁴

E. İmparatorlar ve Mithra

Roma'da dinsel hoşgörü ve sinkretizmin ötesinde, bütün tanrıların üzerinde mutlak bir güç arayışı vardı. Bir tane büyük tanrı olmadan bir çok tanrı olamazdı. Bu arayış sonuçta imparatorun tanrılaşması ve güneş inancını getirdi. M.S. III. yüzyılın sonlarına doğru Aurelian, eski Sol Indiges kültürünü 'Deus Sol Invictus' olarak canlandırdı. Bu tanrı; Helios, Apollo, Mithra ve Suriyeli Baal'in karışımıydı.⁵⁰⁵

Roma'da, tanrı Mithra'ya, bir başka deyişle Güneş'e imparatorun arkadaşı (comes) ve onun kişisel koruyucusu (conservator) olarak bakılıyordu. Hatta Diocletian, Mithra'ya 'fautor imperii sui', imparatorluğun patronu, olarak saygı göstermiştir. Aynı zamanda inanışa göre Mithra'nın kutsal ışığı sonsuza dek yıldızların etrafında parlar ve karanlık üzerinde hakimdir. Onun amblemi imparatorların saraylarında törenler öncesinde yakılan ateş olarak karşımıza

⁵⁰¹ A. D. Nock, "The Development of Paganism in the Roman Empire", *C.A.H.*, VIII, Cambridge, 1975, s. 422.

⁵⁰² M. Arslan, "Anadolu Medeniyetleri Müzesindeki Roma Dönemi Kilikya Şehir Sikkeleri", *Anad.M.M. 1992. Y.*, Ankara, 1993, s. 202.

⁵⁰³ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 63-vd.

⁵⁰⁴ F. Cumont, a. g. e., s. 74.

⁵⁰⁵ J. Goldwin, *Mystery Religions in the Ancient World*, London, 1981, s. 39. Aslında imparatorlar kendilerini daima sıradan insanlardan daha çok ölümsüzlere yakın görmüşlerdir. Onların tanrılarla özel ilişkileri vardı ve kendilerini yarı tanrı ya da üstün kahramanlar olarak kabul ediyorlardı. Örneğin, Büyük İskender, kendini Zeus-Ammon'un oğlu olarak ilan etmişti. Yine, Scipio Africanus, Capitoline tepesindeki tapınağı ziyaret ettikten sonra Juppiter'in kendisine ilham verdiğini söylüyordu. Aslında, belki de zamanların gereği nedeniyle büyük imparatorlar sürekli kendilerini kutsal kabul etmişler veya böyle iddialarda bulunmuşlardır. Bkz. a. g. e., s. 39-vd.

çıkılmaktadır. Bu nedenle Roma imparatorları tanrı Mithra ile yakınlık sağlamak için 'sonsuzluk' anlamında soyadları da kullanmışlardır.⁵⁰⁶

Özellikle Commodus'un hükümdarlığından sonra Mithra ile ilgili misterler Roma içersinde başarı kazanmıştır. Bundan sonra imparatorlar doğudan gelen unvanlar olan; pius (dindar), felix (şanslı) ve invictus (yenilmez) ünvanlarını almışlardır.⁵⁰⁷ Mithra'nın boğa töreni (taurobolium) de Commodus zamanında resmi olarak başlatılmıştır.⁵⁰⁸

Kapadokya bölgesinde ele geçen ve Roma dönemine ait bir imparatorluk yazıtında bu sözcük imparatorun sıfatı olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵⁰⁹ İmparatorlar özellikle 'invictus' soyadını alarak tanrı Mithra, ya da diğer bir deyişle Güneş ile ittifak yaptıklarını belirtip, kendilerini gittikçe ona benzetmeye eğilim göstermişlerdir.⁵¹⁰ Bu sayede din ile siyaset bir kez daha birbiri içine girerek ayrılmaz bir bütün oluşturmuştur. Doğudan gelen tanrı-kral kavramı batıya yerleşiyor ve böylelikle Hıristiyanlığa büyük ölçüde etki etmiş olan Mithraizm'in etkileri bir anlamda Ortaçağ boyunca siyasette de kendini göstererek Avrupa siyasal yaşamına damgasını vuruyordu.

M.S. III. yüzyıldan itibaren Roma imparatorlarının doğulu tanrılara resmi destekleri ve popüler moda arasında Mithra'nın da olduğunu görmekteyiz.⁵¹¹ M.Ö. son yüzyılda, Persler'in Mithra kültü, imparatorluk içersindeki doğudan gelip yerleşmiş diğer bütün dinler üzerinde baskın olarak İtalya'ya ayak basmış,⁵¹² M.S. I. yüzyılda Great Mother ve Serapis kültürünün yandaşlarını da yanına alarak binlerce taraftar bulmuştur. Fakat 40 yıllarında, ilk Hıristiyanlar Roma'da çıkmaya başladıktan

⁵⁰⁶ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans. T. C. McCormack, New York, 1956, s. 98-vd.

⁵⁰⁷ F. Cumont, a. g. e., s. 97.

⁵⁰⁸ J. Goldwin, *Mystery Religions in the Ancient World*, London, 1981, s. 58. Commodus'un Mithraizm'e olan ilgisi hakkında bkz. A. D. Nock, *Conversion*, Oxford, 1961, s. 128.

⁵⁰⁹ T. D. Bear, "Inscriptions de Cappadoce", *de A. A.*, I, XXXII, Paris, 1991, s. 133. Yazıt şöyledir: "Imp Caesar, Divi Antonini, Pii Magni Divi, Severi Nepos, M Aurelius, Antoninus Pius, Felix *Invictus* Augustus Pontifex Max Pp"

⁵¹⁰ F. Cumont, a. g. e., s. 99.

⁵¹¹ F. Cumont, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, New York, 1956, s. 142.

⁵¹² R. Lerner- M. Standish, *Western Civilizations*, New York, 1988, s. 189.

sonra kurtarıcı inançların en gözdesi olarak Mithraizm eski gücünü kaybetmeye başlamıştır.⁵¹³

E. 1. Iulianus ve Mithraizm

Bilinen en inançlı, o derecede de önemli Mithra yandaşı imparator Iulianus'dur. (M.S. 356). Iulianus, Hıristiyan olarak doğmuş ve ülkeyi de Hıristiyan olarak yönetmeye başlamıştır. Daha sonra bu dinden dönmüş ve kendisini 'inanmış bir Mithracı' olarak ilan etmiş, yeryüzünde Mithra dinini uygulayan son imparator olmuştur. Iulianus'un, 'Güneş'e İlahiler' adlı dinsel kitabında Mithra'yı Güneş olarak verip, onu Apollo, Phaton, Hyperion ve Prometheus ile aynı yüce varlık olarak göstermektedir. Diğer tanrılar açıkça Mithra'nın (Güneş'in) değişik güçlerinden oluşan tanrılardır. Iulianus kendisini, moral değerlerini Mithra'dan alan iyi bir rahip olarak tanımlamaktadır. Bu moral değerlerin can damarını; "yönettiği halka karşı iyilik, tanrılara karşı dindarca bir sevgi ve inançlı olmak" oluşturmaktadır. Iulianus bu ilkeleri yaşamı boyunca kendisine yol edinmiştir. Mithraizm'i benimsemeye başladığı andan itibaren İstanbul'da bu dinin zaferi için elinden geleni yapmıştır. Fakat onun ölümüyle birlikte Hıristiyanlığa yine gün doğmuş ve Batı'da Mithraizm'in uzun yürüyüşü –belki de ebediyen- sona ermiştir.⁵¹⁴

Iulianus, Güneş'e İlahiler adlı eserinde Romalılar'ın Mithra'ya taptıklarını belirtmektedir. Iulianus, Mithra kültürüne büyük önem vermiş, yeni inancını ilk kez açığa vurduğu zaman, Mithra kültürüne inancını da açıkça ortaya koymuştur. Doğu'dan Batı'ya yayılışı sırasında Stoa felsefesinden oldukça etkilenen Mithra kültürü IV. yüzyılda ana karakterini daha da değiştirmiştir. Güneş ile bir tutulan Mithra kültürünün ahlak öğretisinde bulunan devlete bağlılık, dürüstlük, ölçülülük, ezilenlere karşı sevgi, dost ilişkilerinde güvenilir olma gibi ilkelere, Iulianus kendi yaşamı boyunca uymuştur.⁵¹⁵

Iulianus'un din politikasına baktığımızda, Hıristiyanlığın giderek daha çok güç kazanmasını engellemek ve eski dini yeniden güçlendirmek olduğunu görürüz. Hala eski din törenlerine katılan Hıristiyanlar vardı ki bu da Iulianus'u

⁵¹³ R. Lerner- M. Standish, *Western Civilizations*, New York, 1988, s. 198-vd. Martin, Theodosios'un fermanlarının kaybolduğu döneme kadar ilk üç yıl boyunca Mithraizm'in Roma dünyasında oldukça etkin olduğunu belirtmektedir. Bkz. H. L. Martin, *Hellenistic Religions*, Oxford, 1987, s. 114.

⁵¹⁴ M. S. Bilgin, *Yazatlar ve Homa: Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996, s. 115.

⁵¹⁵ N. Baydur, *İmparator Iulianus*, İst. Üniv. Edeb. Fak. Yay., İstanbul, 1982, s. 106.

ümitlendirmiştir. Fakat bunu zora başvurarak değil, daha çok iyilikle yapabileceğine inandığından hoşgörülü davranmaya karar vermiştir. Iulianus kendisi, sabah akşam Güneş Tanrısı ve Mithra için adaklarda bulunmuştur. Bayramlarda tapınakları ziyaret ediyor, sunaklarda yakılacak ateş için rahipler ve hizmetkarlarla birlikte kendisi de odun taşıyordu. Kurbanı kendisi keserek halkın dini duygularını çöştürmek istemiş, ancak kurban konusunda çok ileri gittiğinden halk tarafından alaya alınmıştır. Halk imparatora 'kasap' adını takmıştır.⁵¹⁶

Iulianos döneminde üzerinde boğa betimlemeleri olan bakır sikkeler da basılmıştır. Numizmatlar arasında çok tartışmalı olan bu betim genellikle Mısır'da bulunmuş olan Apis boğası olarak yorumlanırken, kimi araştırmacılarca da Pers tanrısı Mithra ile ilgili olarak kabul edilmiştir. Boğanın başı üzerindeki yıldızları Mithra'ya eşlik eden dioskurlar olarak açıklamışlardır. Bu görüş, Iulianus'un Mithra kültürüne bağlılığı düşünüldüğü zaman her ne kadar inandırıcı gelmekte ise de, Mithra boğasının hemen hemen istisnasız tanrı Mithra ile birlikte gösterilmesine dayanarak bu görüş çürütülmektedir. Buradaki boğa büyük olasılıkla Iulianus'un burcunu simgelemektedir.⁵¹⁷ (Levha III)

F. Roma İmparatorluğu'nda Mithraeumlar

Roma'nın Batı eyaletlerinde ilk üç Mithraeum, çiftlik vergisi veren köylüler ve kölelerce inşa edilmiştir.⁵¹⁸ Roma'da özel olarak inşa edilmiş Mithraeumlar diğer dinsel yapıların yanında yer almışlardır. Bu tapınakların ev yaşamı ile ilgili veya

⁵¹⁶ N. Baydur, *İmparator Iulianus*, İst. Üniv. Edeb. Fak. Yay., İstanbul, 1982, s. 124-vd. Iulianus, Mithra'yı Helios'dan ayırır ve Helios'u tüm insanlığın ortak babası olarak kabul eder. Gezegenlerin, güneşin çevresinde bir kralın çevresinde dans eden insanlar gibi döndüklerini belirtip, Helios'u Zeus ile bir tutar. Ayrıca Helios'u tüm tanrıların üstünde sayarak onu her şeyin efendisi olarak nitelendirir. Her şeyin yaratıcısı tek bir tanrıdır ve bunun etrafında tanrılar vardır. Her şeyi yaratan, eksiksiz kılan ve düzene koyan Helios'dur. Helios ile akraba ve O'na bağlı tanrılar vardır. Bunlar O'nun cevherinin tümünü içlerinde gizlerler ve yeryüzünde çokluğa bölünürler. Helios'u Roma'nın kurucusu olarak nitelendirir ve buna kanıtlar gösterir. Önemli bir kanıt olarak tüm halklarda takvimde ayın temel alınmasına karşılık, yalnız Romalıların ve Mısırlıların güneş yılını kullanmalarını verir. Bkz. Nezahat Baydur, a. g. e., s. 105-vd.

⁵¹⁷ N. Baydur, a. g. e., s. 152-vd. Iulianus'un astrolojiye duyduğu aşırı ilgi de bu görüşe uymaktadır. Sikkeler üzerinde bu betim ile birlikte görülen SECVRITAS REI PVB yazısı da devletin, Iulianos'un koruması altında güvenlik içinde olduğunu anlatmak için konmuştur. Bkz. N. Baydur, a. g. e., s. 153.

⁵¹⁸ A. D. Nock, "The Development of Paganism in the Roman Empire", *C.A.H.*, VIII, Cambridge, 1975, s. 422.

askeri amaçlı olma olasılıkları yüksektir.⁵¹⁹ Roma'nın Doğu eyaletlerindeki ilk inşa edilen Mithraeum ise Palmyra'daki askerler tarafından Doura'da yapılmıştır.⁵²⁰

Roma imparatorluğu içerisinde bir çok Mithraeum bulunmaktaydı. Bunlardan bugün için belirlenmiş önemli tapınakların yerleri şunlardır: Numidia, Danubia, Moesia, ve Afrika'da Setif. Bunların yanısıra, Yugoslavya'nın Dalmaçya kıyılarında üç tane, Almanya'da Deisburg, Neuenheim, Königshofen, Weisbaden, Friedberg, Ober Florstadt, Sorrebourg, Heddernheim, Ruckingen, Altenburg, Stockstadt; Bulgaristan'da Siscia; Kırım; İspanya'da Merida; İngiltere'de Ebucarum, Londra (Walbrook); Mısır'da Oxyryncus; Roma merkezde; San Clemente, Aventine, Barberini, Capitoline, Museo di Roma, Caracalla Hamamları, Esquiline, Via Firenze, Santa Prisca, Cancellaria Apistol. Roma imparatorluğu içerisindeki bütün Mithraeumlar, İtalya'dakiler de dahil olmak üzere toplam 76 tanedir. Bunlardan en çok yankı uyandıranı İtalya'nın Batı kıyılarında yer alan küçük Ponza adasında inşa edilmiş Mithraeumdur. Özellikle tapınağın duvarlarında yer alan Zodyakın anlamı uzun süre araştırmacıları uğraştırmıştır.⁵²¹ Genel olarak bakıldığında Mithraizm'in yayıldığı bütün bölgeler içinde en çok Almanya'da Mithraeum vardır. Özellikle de askerlerin izlediği güzergah üzerinde olmaları önemlidir.⁵²²

G. Romalılar Arasında Mithraizm

Roma imparatorluk toplumunda dünya ve insan kavramı gizemli doktrinlere yansımıştır. Hatta Pessinus'un eski tanrıları düşüncesi bile yavaş yavaş değişiyordu. Astroloji ve Semitik dinler, Roma'da güneş merkezli kurulan bir panteon oluşturduklarında, parlak yıldızların çobanı Attis, güneş olarak düşünülmüştü. Attis; Adonis, Bacchus, Pan, Osiris ve Mithra'nın özelliklerini almıştı.⁵²³ Sonuçta, M.S. III. yüzyılda Mithraizm, imparatorluk sınırları içerisinde en geniş alana yayılmıştır.⁵²⁴

⁵¹⁹ A. D. Nock, "The Development of Paganism in the Roman Empire", *C.A.H.*, VIII, Cambridge, 1975, s. 430.

⁵²⁰ A. D. Nock, a. g. m., s. 418. Aslında dinsel etkileşim bazında imparatorluğun doğu eyaletlerinde fazla bir değişim yaşanmazken, batı eyaletleri inanç konusunda daha çok ödünç alan taraf olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz. a. g. m. s. 418.

⁵²¹ M. S. Bilgin, *Yazatalar ve Homa: Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996, s. 114.

⁵²² F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans, T. McCormack, New York, 1956, s. 52 ve 56. Almanya'daki Mithraeumlar için bkz. A. D. Nock, *Conversion*, Oxford, 1961, s. 133.

⁵²³ F. Cumont, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, New York, 1956, s. 69.

⁵²⁴ M. J. Vermaseren, *Mithras, The Secret God*, London, 1963, s. 186.

Romalıların uyguladıkları Mithra kültürünü belirleyen bütün orijinal ayinler hiç şüphesiz Asyatik kökenlerine kadar geri gider. Bazı törenlerde kullanılan hayvan giyisileri tarih öncesi görülen çok yaygın bir geleneğin devamıdır. Tanrıya ayrılan kutsal dağdaki mağaralar, hiç şüphesiz tapınakların henüz inşa edilmemiş olduğu dönemlerin bir uzantısıdır. İlkel ve kaba törenler, Ma ve Cybele'ye ilk dönemlerde yapılan hizmetlerin kanlı törenlerini çağrıştırırken, benzer şekilde Mithra'nın kahraman olduğu efsaneler, Roma'da kırsal yaşamın ön planda olduğu dönemlerde uydurulmuş olamaz. İlkel ve kaba bir uygarlığın misterlerindeki bu antik gelenekleri ayrıntısı ile düşünülmüş bir teolojinin ve yüce bir ahlak anlayışının yanında yaşar.⁵²⁵

Mithra ile ilgili edebi, epigrafik ve arkeolojik buluntuların yorumlanması sonucunda özellikle Roma misterlerindeki olası Zerdüş etkileri konusunda zıtlıklar ortaya çıkmıştır. Belirli Pers motifleri; Perslerin dinsel derecelerindeki ilk ilerlemeler ve Mithra'nın kıyafetlerinde kalmıştır. Hedderheim'daki anıtta yılanı ve boğayı öldüren Mithra'nın görsel betimlemelerindeki akrebin varlığı, düalist anlayışla ilgili olarak iyi ile kötünün mücadelesi şeklinde Zerdüşlük etkileri sonrasında Roma'ya girmiş olabilir. Fakat bütün bunlar tam olarak kesin değildir.⁵²⁶

Santa Prisca kilisesinin altındaki Mithraeum'da bulunan yazıtlar II. yüzyıl Mithraizm'i ile ilgili olarak önemli bilgiler verir. Yazıtlar, Latince yazılmıştır ve Mithra ile ilgili ilahiler, törende kullanılan malzeme ve duaları göstermesi açısından önemlidir.⁵²⁷ Bunun yanı sıra kimi bölgelerde Mithra kültürü belirgin olarak karşımıza çıkmaz. Campania bölgesindeki kasabaların herbiri, en azından doğu dinleri olarak kendi tapınım biçimlerine sahiptir. Örneğin, Capua'da Cybele ve Attis tapınımı halk tarafından benimsenmişken, Mithra sadece tapınakların duvarlarındaki betimlemelerde kalmış ve hemen hemen hiç ortaya çıkmamıştır.⁵²⁸

Roma'da, Vatikan tepesindeki Phrygianum'da Mithra ile ilgili ilginç bir Yunan şiirine rastlanmıştır. Bu şiir sunaktaki Mithra kültürünün etkilerinin sonucunu göstermektedir. Şiirin sonundaki 'karanlık ve aydınlık' sözcükleri büyük olasılıkla Mithra misterlerine atfedilmiş olmalıdır.⁵²⁹

⁵²⁵ F. Cumont, *The Mysteries of Mithra*, trans, T. McCormack, New York, 1956, s. 30.

⁵²⁶ W. M. Meyer, *The Ancient Mysteries*, New York, 1987, s. 201.

⁵²⁷ M. W. Meyer, a. g. e., s. 206-vd.

⁵²⁸ M. J. Vermaseren, *Cybele and Attis: The Myth and the Cult*, London, 1977, s. 64-vd.

⁵²⁹ M. J. Vermaseren, a. g. e., s. 50-vd.

Genel olarak baktığımızda Roma imparatorluğu içerisinde Mithra'nın bazı tanrılarla birlikte betimlendiğini görmekteyiz. Buna göre; Dieburg'da Iuna, Vesta, Hekate ve Dionysos ile; Heidenheim'da Minerva ile; Stockstadt'da Merkür ile; Saarbürg ve Osterbrücken'de Herakles ile; Ostia'da Magne Mater ile beraber tasvir edilmiştir. Ayrıca; Apollon, Horus, Sol, Serapis ve Osiris ile de betimlendiği yerler vardır.⁵³⁰ Böyle birlikte betimlenselerde 'Deo Invicto Mithrae' yazıtındaki isminin ifadesinin ötesinde tanrı Mithra'yı Sol'dan ayıran belirli bir şey yoktur.⁵³¹

Tanrı Mithra, Roma içerisinde tamamen onaylanmış özel tek tanrı olarak kalmıştır. Bunun bazı nedenleri vardı; birincisi, Mithraizm en önde gelen mister dindi ve halk seremonileri yoktu. Halk kültürü olma şansı hiç olmadığından ve sorgusuz bağlılık gerektiren ve resmi sınıflarla çatışmayan bir din olduğundan bu din imparatorların oldukça işine geliyordu. Üçüncüsü, kültürte imparatorluğa ters gelen uygunsuz bir şey yoktu. Dördüncüsü, resmi olmuş güneş tapınımı formunu özelleştirmişti. Son olarak da dünyevi işleri gören profesyonel bir rahiplik sınıfı içermiyordu. Tüm bu nedenlerle Mithraizm, Roma içerisinde uzun süre devam etmiştir.⁵³²

Pers etkisi, düşüncelerde ve inançlarda olduğu kadar Romalılar'ın politik kurumlarında da etkili olmuştur. Mithra kültürünün yayılması insanların çalışmaları ile paralel şekilde hareket etmiştir. Diocletian, Mithra dinini resmi olarak imparatorluğun koruyucusu olarak tanıdığına, Avrupa İslamiyet'in istilasından daha büyük ölçüde Asyalı unsurlara sahip olmuştur. Mithra'nın bütün batı dünyasında otoritesini kurduğu dönem Antik dünyanın ahlak tarihinde önemli bir aşamayıdır. Zerdüş't düşüncesi Batı'nın manevi değerleri üzerinde büyük etki yapmıştır. Hatta bu etki Mithraizm'in kaybolmasında sonra bile Ortaçağlara kadar devam etmiştir.⁵³³

Constantinos I'in Hıristiyanlığı kabul etmesinden sonra Mithra kültürü hızla gerilemişse de bu yüzyılda da tanrı Mithra'ya adanmış anıtlar yapılmaya devam

⁵³⁰ RE, XV-2, s. 2145.

⁵³¹ J. Goldwin, *Mystery Religions in the Ancient World*, London, 1981, s. 102.

⁵³² A. D. Nock, *Conversion*, Oxford, 1961, s. 75. Roma toplumunda Mithraizm'in yeri için ayrıca bkz. R. Gordon, *Image and Value in the Graeco-Roman World: Studies in Mithraism and Religious Art*, London, 1996, s. 92-vd.

⁵³³ F. Cumont, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, New York, 1956, s.141-vd.

edilmiştir. Ama artık tanrı Mithra tek başına değil, eski dinin çeşitli tanrıları ile yer almaya başlamıştır.⁵³⁴

391 yılındaki bir fermanla imparatorluk içerisindeki tüm putperest tapınımlar yasaklanmış ve hemen bir yıl sonra, 392 yılındaki ferman ile Mithraizm gibi diğer bütün putperest tapınımlar cezalandırılarak sonları hazırlanmıştır. Mithraizm, dağınık vaziyette imparatorluğun çeşitli bölgelerinde rağbet görmeye devam etse de, Hıristiyanlık karşısında fazla tutunamamıştır.⁵³⁵

H. Mithraizm'in Hıristiyanlık İle İlişkisi

Hıristiyanlığı getiren peygamber İsa, Augustus'un hükümrancılığı sırasında doğmuş ve Roma'nın ünlü barış döneminde, Hıristiyanlık ilk defa kökeninden çıkıp yayılmaya başlamıştır. Marcus Aurelius'un yaşamının sonuna doğru ise Hıristiyanlık inancı Gal'den Suriye ve Mısır'a kadar yayılmıştı.

İlk Hıristiyanların kendi tanrılarına oldukça benzeyen bir tanrı tarafından huzurlarının kaçırılması ve tanrı Mithra'yı, Şeytan tarafından yaratılan ve İsa'nın taklidi olarak düşünmeleri şaşırtıcı bir şey değildir. Goldwin burada konuyla ilgili olarak şöyle belirtir: "Bir bakıma bu doğru olabilir. Bana göre -her ne kadar bilimsel olarak kanıtlanmasa da- Roma Mithraizm'i, Zerdüştlük dualizminin perspektifinde, İsa'nın gelmesi düşüncesine inanan bazı kahinlerce yaratılmıştır. Mithraizm'in Hıristiyanlık ile ilişkisi onu çok ilginç ve şaşırtıcı kılmaktadır." Goldwin, aynı zamanda astroloji ile bağlantılı olarak ilginç bir tablo da ortaya serer. Buna göre; "Pers düalizmi Koç Burcu Çağı'nın (M.Ö. 2000-1000) inancıdır. Bu çağ, Mars yönetiminin ve Güneş'in yücelmesinin işaretidir. Bu yüzden Mithra, yani Güneş savaşçısı, evrensel boğayı öldürerek Boğa Burcu Çağı'nı (M.Ö. 4000-3000) kapanmasını yeniden yasallaştırır. Bütün Aryan liderleri savaşçıdır: Koç boynuzlu Musa, Ammon ve Mars'ın kendisi... Öte yandan İsa, kendini Koç veya tanrının kuzusu olarak adayarak, mümkün olan tek yolla savaş çağını yatıştırır. Bunu Balık Burcu Çağı'nda (M.S. 1000-2000) yapar ki bu çağ ideal sevginin ve adanmanın çağıdır."⁵³⁶

⁵³⁴ H. S. Jones, "Mithraism", *E.R.E.*, VIII, s. 756.

⁵³⁵ M. J. Vermaseren, *Mithras, The Secret God*, London, 1963, s. 191-vd.

⁵³⁶ J. Goldwin, *Mystery Religions in the Ancient World*, London, 1981, s. 99.

M.S. II. yüzyılda hemen hemen bütün Roma imparatorluğu içerisinde yayılan ve Hıristiyanlıkla uzun süre başarıyla savaşan bu gizli tapınım, inananlarına ruhsal ölümsüzlük sunarak, uzun süre mücadele içinde bulunduğu Hıristiyanlığa karşı alternatifler getirerek, konumunu olduğu yerde tutmaya çalışmıştır. Kimi yazarlar, eğer Hıristiyanlık ortaya çıkmasaydı, Mithraizm'in kesin olarak bütün dünyaya yayılacağını ileri sürmüşlerdir. Roma imparatorluğu içerisinde yayılan ve Roma imparatoru Commodus'un bizzat girdiği bu din hakkında Fransız düşünürü Ernest Renan şöyle yazmaktadır: “Eğer Hıristiyanlığın gelişmesi herhangi bir nedenle dursaydı, bütün dünya Mithra dinini benimseyecekti.”⁵³⁷

Nock, Renan'ın bu görüşünü eleştirmektedir. Nock'a göre, Hıristiyanlık ile Mithraizm'i karşılaştırmak tarihsel bir yanılgıdır. Mithraizm, bir çok yandaşı olan bir din olsa da, dünyada Mithra ile ilgili hiç bir kilise bulunamamıştır. Bir Mithra müridi, bu dini tek başına kullanabilir. Fakat asla ruhunu ve vücudunu ona vermez.⁵³⁸ Fakat bize göre Nock, burada Mithraizm'i küçümsemektedir. Gerçekten de Hıristiyanlığa verdiği bir çok teori ve pratik ile ve de onunla uzun süre mücadele eden bir din olması açısından Mithraizm de din tarihi içerisinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Doğaldır ki yeni bir din olarak gelen Hıristiyanlık, Mithraizm'in eksiklerini çok iyi görmüş ve getirdiği öğretilerde bu açıkları kapatarak kendisine çok daha kolay yandaş bulmuştur. Özellikle bir halk dini olmayı başaramamış Mithraizm'e göre, daha popülist politikalar getiren Hıristiyanlığın başarı kazanması çok normaldir.

H. 1. Hıristiyanlığın Mithraizm'den Aldıkları

Mithraizm'in Hıristiyanlığa yüzeysel olarak benzeyişini algılamak zor değildir. Fakat bir genel olarak kabul edilen şudur ki Hıristiyanlık daha genç bir din olarak Mithraizm'den bir çok şey ödünç almıştır.⁵³⁹ Hıristiyanlıkla beş yüz yıl süren bir ölüm kalım savaşı yaparken ve onu ezebilmek için ona birçok ödünler vermek zorunda kalmıştır. Örneğin, Mithra'nın yeryüzündeki son yemeği, Mithra'nın vücudu

⁵³⁷ O. Hançerlioğlu, “Mithraizm”, *Felsefe Ans.*, c. IV, İstanbul, 1993, s. 168. Iulianos 362 yılı Aralık ayı sonundaki bir şenlikte ‘Symposion’ ya da ‘Caesares’ adı ile bilinen eserini yazmıştır. Tanrılar ile tanrılaşmış imparatorlar arasındaki bir hitabet yarışmasının anlatıldığı bu eserin sonunda Hermes, Iulianos’dan tanrı Mithra’ya bağlı kalması için uyarılmaktadır. Bkz. a. g. e., s. 103 ve 104.

⁵³⁸ A. D. Nock, *Conversion*, Oxford, 1961, s. 14.

⁵³⁹ Mc. N. Burns- P.L. Ralph, *World Civilizations*, New York, 1982, s. 71

olan ekmek ve kanı olan şarapla kutsama ve vaftiz olayı gibi Hıristiyanlık uygulamaları Mithraizm'den alınmıştır.⁵⁴⁰

Mithra ile ilgili metinlerden bir tanesi şaşırtıcı şekilde İsa'nın söylemini hatırlatmaktadır. Bu metin şöyledir: "Onunla beni ve benimle de onu bir yapmak için vücudumu yemeyecek ve kanımı içmeyecek kişi kurtuluşu bilemeyecektir."⁵⁴¹

Böylesine temel benzerliklerin yanında daha özel boyutta da yani Hıristiyanlığın birtakım spesifik anlayışlarında Mithraizm'in Hıristiyanlığı etkilediğini görmekteyiz. Örneğin Aziz Georgius'un ejderi öldürme sahnesi ile Mithra'nın boğayı öldürmesi aynı sahnelerdir.⁵⁴²

Romalılar tanrı Mithra'nın doğum günü olarak 25 Aralığı kabul etmesi ve büyük törenlerle kutlamaları da bir diğer ortak noktadır. O gün Zerdüştlerin peygamber Zaratustra'nın doğum gününü kutladıkları gün (26 Aralık) yapılan törenlerin benzeri dinsel törenler, tüm Mithra inancına sahip bölgelerde yapılırdı. Bu gelenek, Hıristiyanlığa aynen geçmiş, 25 Aralık İsa'nın doğum günü olarak kabul edilmiştir.⁵⁴³ Schimmel de bu görüşü destekler şekilde şöyle yazmaktadır: "Mithra'nın yayılmaya başladığı sıralarda gelişen sinkretistik din betimlemesinde, güneş bir merkez oluşturmuştur. Yenilmez güneşin yeniden doğduğu gün yani 25 Aralık, Hıristiyanlıkta hala İsa'nın doğum günü olarak kutlanmaktadır. En eski Hıristiyan resimlerinden birinde, İsa bu güneşin nişanlarını taşır gibi belirtilmiştir."⁵⁴⁴

H. 2. Mithraizm'in Hıristiyanlık ile Mücadelesi

Roma'da aristokratik grup, putataparlığı klasik kültürden ayrılmaz bir parça olarak görürken kendilerini Mithraizm'e ve boğa kurban etme törenlerine adanmışlardır. Bunları yalnızca Iulian ve Eugenius dönemlerinde canlandırmaya çalışmışlardır. Bu açıdan baktığımızda bu gelişmeler, Mithraizm'in en duygusal, en uç ve en heyecanlı biçimleri olmuştur. Bu Hıristiyanlar açısından tahammül edilemez

⁵⁴⁰ D. Ulansey, *The Origins of the Mithraic Mysteries*, Oxford, 1989, s. 4. Ulansey, aslında Hıristiyanlık ve Mithraizm'in aynı bölgede ve hemen hemen aynı yüzyıllarda ve aynı toplumsal şartlar altında yayıldığı için birer kardeş din olduğunu bildirerek olaya çok farklı bir boyut getirmektedir. Kutsal yemek konusunda ise Goldwin, bu olgunun Hıristiyanlık dininde, Mithra ve Serapis kültlerinde ortak özellik olduğunu yazmaktadır. Bkz. J. Goldwin, *Mystery Religions in the Ancient World*, London, 1981, s. 28.

⁵⁴¹ J. Goldwin, *Mystery Religions in the Ancient World*, London, 1981, s. 28.

⁵⁴² F. J. Wiseman, *Roman Spain*, London, 1956, s. 102.

⁵⁴³ M. S. Bilgin, *Yazatılar ve Homa: Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996, s. 114-vd.

⁵⁴⁴ A. Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, Ankara Üniv. İlah. Fak. Yay., XI, Ankara, 1955, s. 57-vd.

bir durumdur. Ancak Hıristiyan imparatorların emirnamelerini baktığımızda putataparlığın bastırılması açısından bu tür ifadeler bulamayız. Fakat, kurban töreni, büyü ve sonuçta bütün tapınak kültürlerinin yasağı vardır. Buna rağmen yukarıda da belirttiğimiz gibi Iulian kendini tamamen Mithra dinine adamıştır. Genelde ilk dönemlerde, Cybele, İsis ve Mithra gibi kültürleri açıklarken, putataparlığa saldırılmış Romalı aristokratik grubun görüşünün egemen olduğu dönemde daha çok astrolojiye karşı tavır alınmıştır.⁵⁴⁵

Yukarıdaki duruma Anadolu'da örnek oluşturabilecek arkeolojik kanıt Bartın'daki çalışmalarda ortaya çıkmıştır. Her ne kadar Mithraizm ile ilgili somut bir ipucu yoksa da buradaki veriler dikkat çekicidir. Bartın'daki kazılarda bu bölgeye gizlenmiş bazı Roma heykelleri ele geçirilmiştir. Bunların gizlenmelerinin nedeni Roma'nın geç dönemlerinde Hıristiyanlar ile çok tanrılı dinler arasındaki çatışmadır. Yazılı belgelere göre Hıristiyanlığın ilk yıllarında Amasra'da çok büyük çarpışmalar olmuştur. Bu çatışmaların sonucunda heykeller buraya konmuş olabilir. Hellenistik dönemde Herakleia tiranı Dionysios ile evlenen Persli prenses Amastris'den adını alan şehir, daha sonraları önem kazanmış ve M.Ö. 70'li yıllarda Bithynia-Pontus eyaletinin merkezliğini yapmıştır.⁵⁴⁶ Pontus bölgesinde Mithra kültürünü anlatırken ayrıntılı olarak değindiğimiz gibi, Pers inançlarının uygulandığı bölge olması nedeniyle önemli bir yere sahip Pontus ve civarındaki bu mücadelede Hıristiyanlığın savaş verdiği çok tanrılı dinler arasında Mithraizm'in de olması güçlü bir olasılıktır.

M.S. IV. yüzyıldan sonra Hıristiyanlar, Mithraizm'e karşı daha sert tavır almışlardır. En güzel örneği, St. Prisca Mithraeum'unun Hıristiyanlarca işgali ve buradaki bütün kutsal objelerin yok edilmesidir. Mithra'ya ait tasvirler, freskler ve özellikle Mithra ile Sol'un yediği kutsal yemek betimlemesi tamamen ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.⁵⁴⁷

⁵⁴⁵ A. D. Nock, "The Development of Paganism in the Roman Empire", *C.A.H.*, XII, Cambridge, 1975, s. 447.

⁵⁴⁶ S. Ateşoğulları- Ö. Şimşek, "Bartın, Amasra İlçesi Küçükşanayi Sitesi İnşaatında Bulunan Roma Dönemi Heykellerini Kurtarma Kazısı", *V.M.K.K.S.*, Ankara, 1995, s. 94-vd. Ayrıntılı bilgi ve heykellerin resimleri için bkz. a. g. m. s. 104-111. Ateşoğulları ve Şimşek buradaki Hıristiyanlık ve diğer inanışlarla olan çarpışmayı anlatırken N. Sakaoğlu'nun eserinden alıntı yapmışlardır. Ayrıca bkz. N. Sakaoğlu, *Amasra'nın Üç Bin Yılı*, İstanbul, 1987, s. 41, 49 ve 51.

⁵⁴⁷ M. J. Vermaseren, *Mithras, The Secret God*, London, 1963, s. 46.

Mithraizm, Hıristiyanlığın yayılmaya başladığı dönemler içinde etkin olarak devam eden diğer doğulu kültürlerden daha güçlüydü. İlk dönem bazı Hıristiyan keşişler Mithraizm'i, Hıristiyanlığın şeytani bir kopyası olarak gördüler. Ostia, Heddernheim ve Poetavio'da çok güçlü olan Mithraizm, asıl çekiciliğini yalnızca sınır hatlarında yapmıştır. Hıristiyanlıktan sonra imparatorluğun geniş topraklarında fazla yer edinemeyen tanrı Mithra özellikle Hıristiyanlığın güçlü olduğu bir çok bölgede etkisiz kalmıştır. Ayrıca kadınlardan yoksun olması bu dini desteksiz bırakırken, sadece düşüncelerini yaşatarak, asla ulusal bir din konumuna gelememiştir.⁵⁴⁸

Mithraizm tapınımı diğer tapınımları dışarıda bırakmamıştır. Mithraizm genişlerken kendi kullandığı güçlü etki ile diğer dinsel uygulamaların etrafındaki taraftarlar arasında da başarılı olmuştur. Etrafındaki inanç sistemlerinde var olan ve sıkı sıkıya oluşturulmuş uygulamaları kabul etmede baskıcı bir politikaya sahip olmamıştır.⁵⁴⁹ Hıristiyanlık bu bağlamda Mithraizm'e göre daha tutucuyken Mithraizm'de daha geniş bir bakış açısı karşımıza çıkmaktadır.

İncil'e göre Mithra yandaşları, İsa'nın doğumu sırasında Betlehem'e giderek, bu peygamberin (Mesih) doğacağına dair kehanette bulunmuşlardı. Avesta'da 'Soaşyant incek' şeklinde bir cümle yer almaktadır. Bunu bilen Hıristiyan yazarları, incek peygamber olarak haber verilen Mesih'in ya da Soaşyant'ın, ikisinin de İsa peygamberden başkası olmadığını söylemektedirler. Hatta Mesih, Güneş Tanrısı Mithra ile de karıştırılmıştır. Roma'daki Latince bir yazıtta 'Soaşyant'e selam' (Hail Soaşyant) anlatımı oldukça anlamlıdır. Bu belge, İsa'nın dünyaya yeniden geleceğine dair geliştirilen Hıristiyan inancının kaynaklarını aydınlatacak bir belgedir.⁵⁵⁰

Fransız düşünürü Felicien Challaye de kendi inancına çok benzediği için Hıristiyan kilisesinin bu dinle çok savaştığını ve ancak V. yüzyılda onu ezme işini gerçekleştirebildiğini belirtmektedir. Hense Leonard ise şöyle demektedir " Roma devleti içinde en çok yayılan din, dünya dini olarak başta kalmak için yüzyıllar boyunca Hıristiyanlık ile savaşılan Mithra dinidir."⁵⁵¹

⁵⁴⁸ A. D. Nock, "The Development of Paganism in the Roman Empire", *C.A.H.*, XII, Cambridge, 1975, s. 430.

⁵⁴⁹ A. D. Nock, a. g. m., s. 430.

⁵⁵⁰ M. S. Bilgin, *Yazatlar ve Homa: Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996, s. 112-vd.

⁵⁵¹ H. Leonard'dan alıntı, O. Hançerlioğlu, "Mithraizm", *Felsefe Ans.*, c. IV, İstanbul, 1993, s. 168-vd.

Uzun yıllar boyunca Mithraizm, kendisine göre halka daha çok inebilmiş ve daha insancıl bir din olan Hıristiyanlık karşısında fazla tutunamamış, fakat yeni gelen bu dine verdiği öğretiler ve uygulamalarla onun içerisinde yaşamaya devam etmiştir.

SONUÇ

'Güneş, anlaşma, yemin, dostluk ve savaş' tanrısı özellikleri taşıyan tanrı Mithra, içinde yaşadığı toplumların özelliklerine göre kimi zaman sıfatları ve panteondaki yeri değişse de Aryan kökenli bir tanrı olarak en genel anlamda bu sıfatları ile doğudan batıya oldukça geniş bir alanda yayılmıştır. Kronolojik düzenlemede, kökeni M.Ö. 1800'lerde sözlü olarak ortaya çıkan Hindistan'daki Veda metinlerine kadar gittiği kabul edilen Mithra, yazılı belgeleri göz önünde bulundurduğumuz da dünyada ilk kez M.Ö 1400'lerde bir anlaşma tanrısı olarak Anadolu'da karşımıza çıkar. Bu anlamda daha tanrı Mithra'nın kökeni sorununda Anadolu'nun önemi kendini göstermektedir.

Genel olarak bakıldığında, yazılı kaynakları dikkate alırsak kronolojik açıdan, M.Ö. 1400'lerde Mitanniler arasında ilk kez ortaya çıkan tanrı Mithra'ya ikinci olarak, M.Ö. 1200'lerde Hindistan'da yazıya geçirilen Veda metinlerinde rastlanmaktadır. Daha sonra M.Ö. 1000'lerde İranlıların Avesta metinlerinde yer almış ve burada en belirgin özelliklerini almıştır. Magi rahiplerinin çalışmaları sonucunda doğudan batıya taşınırken, diğer dinsel inançlar ya da düşünsel akımlarla etkileşime girmiştir. Zerdüştlük içerisinde yer almış, Mezopotamya'da Kaldelilerin geliştirmiş oldukları astrolojik etkilere maruz kalmıştır. Anadolu'da yerel inançlarla karışmış, Greklere ilk dönemler pek cazip gelmese de Hellenistik dönemde Stoa felsefesinin etkisiyle biraz daha ılımlılaştırılarak, önce Grek ve ardından Roma panteonlarında kendine bir yer edinmiş ve en sonunda da Hıristiyanlık içerisinde bir takım uygulamalarıyla yaşamaya devam etmiştir.

Anadolu nasıl tanrı Mithra'nın kökeni sorunun da başlı başına bir önem taşıyorsa, onun doğu-batı yolculuğu sırasında yaşadığı değişimler konusunda da aynı şekilde önem göstermiştir. Pers tanrısı olarak geldiği Anadolu'da, hem yerel tanrılar ile hem de Grek tanrılar ile karşılaşırken, birbirlerine bir takım özelliklerini vererek karşılıklı etkileşimlerde bulunmuşlardır. Pontos'da tanrı Men ile, Lydia'da ve Kommagene'de Zeus ile, Kilikya'da Perseus ve Apollon ile özellikleri karışan tanrı Mithra, Grekler arasında Helios ile, Romalılar arasında da Sol Invictus ile özdeşleşmiştir. Daha önce Mezopotamya'da Kaldelilerin yapmış olduğu gibi

astrolojik bir takım özellikler Anadolu'da, Tarsus'da Mithraizm ile bütünleşmiştir. İşin en ilginç yanı da bütün bu etkileşimi Anadolu üzerinde görebilmenin mümkün olmasıdır. Kısaca söylemek gerekirse, en eski dönemlerden beri doğu-batı arasında bir köprü görevi görmüş ve böylece kültürlerin birbirleriyle tanışıp, kaynaşmasında önemli bir rol oynamış Anadolu'nun, tanrı Mithra üzerindeki en büyük etkisi de bu noktada ortaya çıkmaktadır.

Her ne kadar böylesine büyük bir etkileşimin Anadolu'da olduğunu bilsek de, Anadolu üzerinde yapılan çalışmaların yetersiz olması nedeniyle, bu gizemli tanrının mitolojisini ve uygulamalarını anlamak için özellikle batı olmak üzere İran'da yapılan çalışmaları da değerlendirmek zorunda kalmaktayız.

Eldeki veriler doğrultusunda tanrı Mithra'nın ilk başlarda özellikle; doğu, güney-doğu ve iç Anadolu bölgelerinde daha fazla itibar gördüğü anlaşılmaktadır. Perslerin Anadolu'yu işgalleri sonrasında, batı Anadolu'da bulunan Grekler arasında pek rağbet görmediyse de Hellenistik dönemle birlikte burada da önem kazanmıştır.

Romalıların Anadolu'yu işgali ile birlikte buradaki Hellenistik krallıklardan Pontos ve Kommagene'de tanrı Mithra'nın güçlü bir konuma geldiği ve ilk defa Strabon'un belirttiği gibi siyasete de dolaylı olarak yansıdığını görmekteyiz. Ağırlıkla Pers ve Grek kültürünün karışması ile oluşmuş bu krallıklarda düşman Roma'ya karşı savaşçı bir Pers tanrısının benimsenmesi ve de siyasete yansması hiç de olağan dışı görülmemelidir. Aslında bu bir bakıma Greklerin ikinci kolonizasyon hareketinden sonra gittikleri yerlerde kendilerinden olmayan halklara karşı ana şehir ile kurdukları ortak tanrılar ve tanrıçalar etrafında toplanmaları yaklaşımına benzetilebilir. Adlarını Mithra'dan alarak birçok kralın tanrı-kral anlayışını izlemeleri, Romalıların Anadolu'daki egemenliklerine karşı, Anadolu'daki Hellenistik devletlerin başında bulunan kralların en büyük kozlarından biri olmuştur. Bu sayede Grek ve Pers kültürünü benimsemiş devletlerde karşımıza çıkan Mithridatizm siyaseti adeta bir başkaldırı unsuru olmuştur.

Burada işi ilginç kılan en önemli nokta, Anadolu'nun Persler tarafından işgali sırasında düşman tanrı olarak görülen tanrı Mithra'nın, Roma işgali sırasında kurtarıcı ve birleştirici tanrılardan biri olmasıdır.

Partlı askerler arasında savaşı bir tanrı olma özelliği ile benimsenmiş olan tanrı Mithra, bu askerlerin Roma ordusuna alınmaları ile ilkin askerler arasında yayılmış, Romalı imparatorların bu kültü benimsemeleri ve pratiklerini uygulamaları ile de devlet dini içerisinde önemli bir konuma gelmiştir.

Mithraizm'in Roma'ya geçişinde de Anadolu yine en önemli görevi görmüş ve eski dönemlerden beri üstlendiği kültürler arası köprü olma özelliğini bir kez daha göstermiştir. Romalı askerler, Mithra yandaşı Partlı askerlerle bu coğrafyada karşılaşmış ve batı ile doğu bir kez daha burada doğrudan ilişkiye geçmiştir. Bunun yanısıra Armenialı prens Tiridates, yanındaki magi rahipleriyle birlikte Anadolu'dan kalkıp imparator Nero'nun huzuruna çıkmıştır ki bu Mithraizm'in doğrudan imparatorluk merkezinin en önemli mekanına girmesi demektir. Aynı zamanda Romalı general Pompeus'un seferleri sonucu Kilikyalı korsanlar, Roma'nın daha önce hiç tanımadığı Mithraizm inancını Anadolu'nun güneyinden Roma'ya taşımışlardır.

Tüm bu bilgiler doğrultusunda, Pers döneminden Roma dönemine kadar Anadolu'da doğrudan Mithra ile ilgili olan ya da dolaylı olarak Mithra inancının varlığına ışık tutan bir takım merkezler yer almaktadır. Bu merkezleri şöyle sıralayabiliriz: Armenia, Pontus (Kerkenes, Trabzon, Amisos, Amesia), Phrygia (Daskyleion, Gordion), Kapadokya (Farasha), Kommagene (Nemrud Dağı, Zeugma, Apameia, Doliche), Kilikya (Tarsus, Yenyurt Kale, Anazarbos, Kadirli, Elauisse Sebaste, Alahan, Şar), Lykia (Lymra, Patara), Lydia (Sardis, Selçikler), Galatia, Bergama (Kapıkaya, Taş Kule), Karya (Aphrodisias), Pamfilya (Olympos Dağı).

Daha önce de değindiğimiz gibi Anadolu'da Mithraizm'i çalışmak beraberinde birtakım sorunları da getirmektedir. Arkeolojik açıdan Anadolu'da yapılan çalışmalar sonucunda Mithraizm ile ilgili olarak elde edilen buluntular, Avrupa'da ele geçen veriler yanında çok yetersiz kalmaktadır. Örneğin; Anadolu'da doğrudan Mithra adına basılan herhangi bir sikkeye rastlanamamıştır. Fakat 'Mithra' sözcüğünden türetilmiş adlar ile birçok kral ya da imparatorun sikke bastırdıkları belirlenmiştir. Klasik dönem yazarlarının Anadolu'daki Mithraizm ile ilgili vermiş oldukları bilgilerin çok fazla olmadığı da göz önünde bulundurulursa konunun zorluğu daha da belirginleşecektir. Ama şu da bir gerçektir ki Anadolu üzerinde

ileride yapılacak yeni çalışmaların konuyla ilgili bir çok karanlık noktanın aydınlanmasını sağlayacağı kesindir.

ÖZET

İZNİK, Erkan, “Anadolu’da Mithra Kültü”, Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Prof. Dr. Ömer Çapar, 169s.

Bu çalışmada kronolojik açıdan yazılı belgelerde ilk kez Mitanniler’de karşımıza çıkan, daha sonra sırasıyla Hindistan’daki Veda metinlerinde ve Persler’in Avesta metinlerinde kendini gösteren ve de Zerdüştlük dini içerisinde yer alan Tanrı Mithra’nın ortaya çıkışı, yayılışı yani doğudan batıya yaptığı yolculuğu ve bu yolculuk sırasında Anadolu’daki konumu üzerinde durulacaktır.

Bu tezdeki başlıca konu, Anadolu’da Mithra kültü olup, kültün Anadolu’daki belirlenebilmiş ve olası merkezleri ortaya çıkarmaktır. Böylece ileride yapılacak ayrıntılı çalışmalara az da olsa ışık tutulacağına inanılmaktadır. Ayrıca, kültün Anadolu’da ne şekilde pratik edildiği ve Anadolu’nun kült üzerindeki ya da tam tersi yani kültün Anadolu üzerindeki etkilerini belirlemektir.

Bunların yanında tanrı Mithra’nın dönemin siyasi yapısı ile nasıl ilişkide olduğu ve Hellenistik dönemde doğudan batıya geçen önemli olgulardan biri olan tanrı-kral anlayışının Anadolu’da Mithraizm ya da ‘Mithridatizm’ denilen kavram içerisinde nasıl yer bulduğu açıklanmaktadır. Bunların yanında, bu noktada Anadolu’ya doğudan İran ve Mezopotamya üzerinden getirilen tanrı Mithra’nın buradaki tanrılarla ilişkisi ve karşılıklı etkileşimlerine de değinilmektedir.

Bu tezin içeriği yalnızca Anadolu’da Mithra kültü değil, aynı zamanda buradaki uygulanışını ve kültün düşünsel yapısı ve pratiklerini daha rahat anlayabilmek için, ilk kez M.Ö. 1400’lerde Mitanniler arasında ortaya çıkışından özellikle M.S I. yüzyılda Roma imparatorluğu içerisinde İran’dan İskoçya’ya kadar yayılmış ve M.S V. yüzyıla kadar pratikleri devam etmiş bu mister dinin tüm özelliklerini de kapsamaktadır.

ABSTRACT

To begin with, in this study, it is explained chronologically the first written records of the God Mithra kept by the Mitannis, and then his existence in the Vedic texts of India and in Avestan prayers of the Iranians. Also, thesis points out the relations of Mithra with the Zoroastrianism. Then, it is mentioned the position of Mithra in Anatolia during his travelling from the East to the West.

Since the thesis includes mainly the Mithra cult in Anatolia, we tried to determine the identified or probable cult centers in this region. After the results, we hope that thesis will help to the historical or archeological studies that are in the future. Furthermore, it is mentioned how the Mithraism was practised in the area and how Anatolia effected the cult or what the influences of this cult over Anatolia were. Apart from these, aim of this investigation is to show the associations of the God Mithra with the native Anatolian gods or goddesses.

Thesis also tells the connections of the Mithraism with the political life in Hellenistic Era of Anatolia and especially, it draws attention one of the most important concepts that is deification of the king in Mithraism and realizing his policies in the name of Mithra.

Thesis includes chiefly the Mithra cult in Anatolia. However, it also encloses all characteristics of the God Mithra from the time of Mitannis in 1400's B.C. to the Roman Empire and until A.D. V. century in which the cult practices disappeared. Because the Mithraic studies in Anatolia are not sufficient to see completely the Mithraism, it is inevitable to search the God Mithra from his origin to the disappearance.

KİTAPLAR**A) Klasik Eserler**

AISKHYLOS, *Persler*, çev. G. Dilmen Kalyoncu, İstanbul, 1968.

APPIANOS, *Historia Romana*, ed. H. White, (Loeb), London, 1955.

ARRIANOS, *İskender'in Anabasisi*, çev. H.Örs, İstanbul, 1945.

CASSIUS DIO, *Historia Romana*, ed. E. Cary, (Loeb), London, 1954.

DIODORUS SICULUS, *Bibliotheka Historika*, ed. T. E. Page, (Loeb), London, 1933.

FIRMICUS MATERNUS, *De errore profanarum religionum*, trans. Clarence A. Forbes, New York, 1970.

HERODOTOS, *Herodot Tarihi*, çev. M. Ökmen, İstanbul, 1991.

JUSTIN MARTYR, "First Apology", ed. W. M. Meyer, *The Ancient Mysteries*, New York, 1987.

LUCIAN. *Menippus*. ed. A. M. Harmon. (Loeb). London. 1969.

ORIGEN, *Contra Celsum*, H. Chadwick, Cambridge, 1980.

PLATON, *Devlet*, çev. S. Eyüboğlu - M. Ali Cimcoz, İstanbul, 1992.

PLUTARCHOS, *Vita Pompeii*, trans. Rex Warner, New York, 1972.

POLYBIOS, *Historiae*, ed. W.R. Paton, (Loeb), London, 1960.

PORYPHORY, *De Antro Nympharum*, trans. R. Lamberton, New York, 1983.

SENECA, *Epistulae Morales*, çev. T. Uzel, TTK, Ankara, 1992.

STRABON, *Coğrafya : Anadolu*, çev. A.Pekman, İstanbul, 1987.

TACITUS, *On Britain and Germany*, trans.H. Mattingly, Middlesex, 1948.

_____, *Historiae*, ed. C.H. More, (Loeb), London, 1962.

TERTULLIANUS, "De Praescription Haeriticum", ed. W. M. Meyer, *The Ancient Mysteries*, New York, 1987.

XSENEPHON, *The Persian Expedition*, trans. Rex Warner, Middlesex, 1949.

_____, *Anabasis*, çev. H. Örs, İstanbul, 1962.

_____, *Conversation of Socrates*, ed. Robin Waterfield, (Loeb), London, 1990.

B) Çağdaş Eserler

ATLAN, Sabahat, *1947-1967 Yılları Side Kazıları Sırasında Elde Edilen Sikkeler*, TTK, Ankara, 1976.

BAYDUR, Nezahat, *Anadolu'daki Kutsal Dağlar, Dağ-Tanrılar*, İstanbul, 1994.

_____, *İmparator Iulianus*, İstanbul Üniv. Edeb. Fak. Yay., İstanbul, 1982.

- BİLGİN, M.Sıraç, *Yazatalar ve Homa: Aryan Mitolojisi*, İstanbul, 1996.
- BURNS, E. McNall - RALPH, P. L., *World Civilizations*, New York, 1982.
- BUTLER, E. M. *The Myth of the Magus*, New York, 1948.
- CAMPBELL, L., *Mithraic Iconography and Ideology*, Leiden, 1968.
- CLEMEN, Carl, *The Religions of the World: Their Nature and History*, London, 1931.
- CUMONT, Franz, *The Mysteries of Mithra*, trans. Thomas J.McCormack, New York, 1956.
- _____, *Astrology and Religion Among the Greek and the Romans*, New York, 1960.
- _____, *Textes et Monuments Figures Relatifs Aux Mysteres de Mithra*, Brussels, 1896-1899.
- _____, *Oriental Religions in Roman Paganism*, New York, 1956.
- ÇAMBEL, Halet - ARSEBÜK, G., *Çok Dilli Arkeoloji Sözlüğü*, İstanbul, 1994.
- DEMİRCİOĞLU, Halil, *Roma Tarihi: Cumhuriyet*, TTK, Ankara, 1993.
- DÖRNER, F. K., *Nemrud Dağı'nın Zirvesinde Tanrıların Tahtları*, çev. V.Ülkü, TTK, Ankara, 1990.
- DUTHOY, R., *The Taurobolium, Its Evolution and Terminology*, Leiden, 1966.
- ELIADE, M., *A History of Religious Ideas*, 3 vols, Chicago, 1982.

_____, *Rites and Symbols of Initiation*, New York, 1985.

GARSTANG, John - GURNEY, O.R., *The Geography of the Hittite Empire*, London, 1959.

GOLDWIN, Joscelyn, *Mystery Religions in the Ancient World*, London, 1981.

GORDON, Richard, *Image and Value in the Graeco-Roman World: Studies in Mithrasim and Religious Art*, London, 1996.

GRAVES, Robert, *New Larousse Encyclopedia of Mythology*, New York, 1959.

GÜNALAY, Ş., *Yakın Şark II : Anadolu*, TTK, Ankara, 1987.

HATAMI, Aziz, *Persepolis*, Tahran, 1953.

HURD, W., *Rites, Ceremonies and Customs of the Whole World*, I-II, New Delhi, 1988.

İNCİL-İ ŞERİF, İsa Mesih'in Yeni Ahit Kitabı, İstanbul, 1967.

JACKSON, A.W., *Zoroaster : The Prophet of the Ancient Iran*, New York, 1898.

KINAL, Firuzan, *Eski Anadolu Tarihi*, TTK, Ankara, 1991.

LERNER, Robert E.- MEACHAM, S., *Western Civilizations*, New York, 1988.

MAGIE, David, *Roman Rule in Asia Minor*, I-II, Princeton, 1959.

MANSEL, Arif Müfit, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK, Ankara, 1988.

MARTIN, Luther H., *Hellenistic Religions*, Oxford, 1987.

MERKELBACH, R., *Mithras*, Hain, 1984.

MEYER, Marvin W., *The Ancient Mysteries*, New York, 1987.

_____, *Mithras Liturgy*, Missoula, 1976.

MEYER, M. W. - BETZ, H. D., *The Greek Magical Papyri in Translation*, Chicago, 1986.

MITCHELL, Stephen, *Anatolia : Land, Men and Gods in Asia Minor*, Oxford, 1993.

_____, *Regional Epigraphic Catalogues of Asia Minor II The Ankara District, The Inscriptions of North Galatia*, Oxford, 1982.

MOULTON, J.H., *The Treasure of Magi, A Study of Modern Zoroastrianism*, Oxford, 1917.

NOCK, Arthur D., *Conversion*, Oxford, 1961.

NOSS, J.B., *Man's Religions*, New York, 1966.

RAMSAY, W.M., *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, çev. M. Pektaş, İstanbul, 1960.

_____, *The Cities of St. Paul*, Michigan, 1949.

SCHIMMEL, A., *Dinler Tarihine Giriş*, Ankara, 1955.

TEKİN, O., *Antik Numizmatik ve Anadolu (Arkaik ve Klasik Çağlar)*, İstanbul, 1992.

TOYNBEE, J.M.C. *The Roman Art Treasures From the Temple of Mithras*, London, 1986.

ULANSEY, David, *The Origins of the Mithraic Mysteries*, Oxford, 1989.

UMAR, Bilge, *Lydia*, İstanbul, 1961.

VERMASEREN, M. J.- ESSEN, C. C., *The Excavations in the Mithraeum of the Church of Santa Prisca in Rome*, Leiden, 1965.

VERMASEREN, M. J., *Cybele and Attis : The Myth and the Cult*, London, 1977.

_____, *Mithras, the Secret God*, trans. Therese ve Vincent Megaw, London, 1963.

WHEELER, Martimer, *Roman Art and Architecture*, London, 1994.

WIKANDER, S., *Feuerpriester in Kleinasien*, Lundin, 1946.

WISEMAN, F.J., *Roman Spain*, London, 1956.

WOOLLEY, Leonard, *A Forgotten Kingdom*, London, 1953

YURDKORU, Suat, *Büyük İskender'in Anadolu Savaşları*, İzmir, 1961.

MAKALELER

ALPMAN, Adil, "Hurrilerde Ulusal Panteon ve Yerel Panteonlar", *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırma Dergisi*, c.XIII, s. 24'den ayrı basım, Ankara, (1980).

_____, "Hurriler", *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırma Dergisi*, c.XIV, Ankara, (1983).

AMANDRY, Michel- POLLET, Le Guen, "Le Tresor de Binbasioglu (Tokat, Turquie) - Monnaies de Bronze des Villes du Pont Frappes sous Mithridate Eupator", *Pontica I*, İstanbul, (1991).

ARSLAN, Melih, "Anadolu Medeniyetleri Müzesindeki Roma Dönemi Kilikya Şehir Sikkeleri", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1992 Yıllığı*, Ankara, (1993).

_____, "Greek and Greek Imperial Coins Found During the Çankırıkapı Excavations at Ankara", *Studies in Ancient Coinage from Turkey*, London, (1996).

_____, "Pontus Bölgesi Şehir Sikkeleri ve Zela Definesi", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1991 Yıllığı*, Ankara, (1992).

ATEŞOĞULLARI, Soner-ŞİMŞEK, Özcan, "Bartın, Amasya İlçesi Küçüksanayi Sitesi İnşaatında Bulunan Roma Dönemi Heykellerini Kurtarma Kazısı", *V. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, Ankara, (1995).

BEAN, G. E., "Sculptured and Inscribed Stones at Burdur", *Bellekten*, XVIII, s.69, (1954).

_____, "Inscription From Pontus", *Bellekten*, XVII, s.66, (1953).

BEAR, D. THOMAS, "Inscriptions de Cappadoce", *De Anatolia Antiqua I*, XXXII, Paris, (1991).

BECK, Roger, "In the Place of the Lion: Mithras in the Tauroctony", *Studies in Mithraism*, Roma, (1994).

BELARDI, W., "Mithra, 'Arbiter' and 'Rex'", *Mysteria Mithrae*, Leiden, (1979).

BESKOW, Per, "Tertullian on Mithras", *Studies in Mithraism*, Roma, (1994).

_____, "Branding in the Mysteries of Mithra?", *Mysteria Mithrae*, Leiden, (1979).

BIVAR, A. David, "Towards an Integrated Picture of Mithraism", *Studies in Mithraism*, Roma, (1994).

BITTEL, Kurt, "Kapadokya'da Bulunan Bir Ateş Sunağı", *Türk Arkeoloji Dergisi*, VI/2, Ankara, (1956).

BIVAR, A. D. H., "Mithraic Images of Bactria: Are They Related to Roman Mithraism?", *Mysteria Mithrae*, Leiden, (1979).

BLAND, Roger, "The Bronze Coinage of Gordion III from Caesarea in Cappadocia", *Studies in Ancient Coinage From Turkey*, London, (1996).

BORCHARDT, J., "Bericht der Grabungskampagne Lymra 1989", *XII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, II, Ankara, (1991).

CAHILL, N. Dunlap, "Taş Kule : A Tomb Near Eski Foça, Turkey", *II. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, İzmir, (1984).

CHILDS, William A., "Lycian Relations with Persians and Greeks in the 5th. and 4th. c-Centuries Reexamined", *Anatolian Studies*, XXXI, (1981).

CHRISTENSEN, A., "Sassanid Persia", *The Cambridge Ancient History*, XII, Cambridge, (1975).

COLLINGWOOD, R. G., "Britain", *The Cambridge Ancient History*, XII, Cambridge, (1975).

COULIANO, Ioan P., "The Mithraic Ladder Revisited" , *Studies in Mithraism*, Roma, (1994).

DAGRON, Gilbert – FEISSEL, D., "Kilikya Yazıtları Özel", *De Anatolia Antiqua*, I, XXXII, Paris, (1991).

DANIELS, C. M., "The Role of the Roman Army in the Spread and Practice of Mithraeum", *Mithraic Studies : Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*, II, Manchester, (1975).

DEDEOĞLU, Hasan, "Lydia'da Bir Tümülüs Kazısı", *I. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, Ankara, (1991).

_____, "Yabızlar Tepesi Tümülüsü", *II. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, Ankara. (1992).

_____, "Lydia'da Bir Kilise Kazısı", *IV. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, Ankara, (1994).

DESIDERI, Paolo, "Strabo's Cilicia", *De Anatolia Antiqua*, I, XXXII, Paris, (1991).

DÖRNER, F. K.- NAUMANN, R., "Arsameia on the Nymphaios Recent Archaeological Research in Turkey", *Anatolian Studies*, XVI, (1966).

ELLIS, Richard, S., "The 1983 Season at Gritille", *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, İzmir, (1984).

ERGEÇ, Rıfat, "1993-1994 Doliche Nekropolü Kazıları", *VI. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, Ankara, (1996).

ERİM, Kenan, T., "Excavations at Aphrodisias in Caria, 1974", *Türk Arkeoloji Dergisi*, s. XXIII-1, Ankara, (1976).

ERZEN, Afif, "Ay Tanrısı Men'in Adı ve Menşei Hakkında", *Belleten*, XVII, s.65, (1953).

FIRATLI, Nezh, "Uşak – Selçukler Kazısı ve Çevre Araştırmaları, 1966-1970", *Türk Arkeoloji Dergisi*, s.XIX-II, Ankara, (1970).

GENIERE, J., "Claros, 1992 Bilan Provisoire des Fouilles dans le Sanctuaire d'Apollon", *XV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, (1995).

GERVERS, M., "The Iconography of the Cave in Christian and Mithraic Tradition", *Mysteria Mithrae*, Leiden, (1979).

GORDON, Richard L., "Mystery Metaphor and Doctrine in the Mysteries of Mithras", *Studies in Mithraism*, Roma, (1994).

GOUGH, M., "Anazarbus", *Anatolian Studies*, II, (1952).

_____, "The Church of the Evangelists of Alahan", *Anatolian Studies*, XII, (1962).

GÖKTÜRK, M. Tevfik - CEBESÖY, S. S., "Kabadüz Definesi", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1993 Yıllığı*, Ankara, (1994).

GÖKTÜRK, M. Tefrik, "A Hoard of Hellenistic Silver Coins of Myndos, Halikarnassos and Knidos", *Studies in Ancient Coinage From Turkey*, London, (1996).

GRIFFITH, Alison B., "The Archaeologic Evidence for Mithraism as an Urban Phenomenon in Imperial Rome: Work in Progress" , *Studies in Mithraism*, Roma, (1994).

GÜLÇUR, Sevil, "Aksaray, Niğde ve Nevşehir İlleri 1993 Yüzey Araştırması", *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, (1995).

HANÇERLİOĞLU, Orhan, "Mitraizm", *Felsefe Ansiklopedisi*, c. IV, İstanbul, (1993).

_____, "Stoacılık", *Felsefe Ansiklopedisi*, c. VI, İstanbul, (1993).

_____, "Zenon", *Felsefe Ansiklopedisi ; Düşünürler Bölümü*, c. II, İstanbul, (1993).

HANFMANN, George, M., "Excavations and Researches at Sardis-1974", *Türk Arkeoloji Dergisi*, s. XXIII-1, Ankara, (1976).

_____, "Sardis 1974 : Recent Archaeological Research in Turkey", *Anatolian Studies*, XXV, (1975).

_____, "Lydian Relations With Ionia and Persia", *The Proceedings of the Xth. Internatinal Congress of Classical Archaeology*, I-III, Ankara, (1978).

HANSMANN, J. F., "Some Possible Classical Connections in Mithraic Speculation" , *Mysteria Mithrae*, Leiden, (1979).

HARPER, Richard, P., "Tituli Commanorum Cappadociae", *Anatolian Studies*, XVIII, (1968).

_____, “A Dedication to the Goddess Anaitis at Ortaköy, North of Aksaray, (Nitalis)”, *Anatolian Studies*, XVIII, (1967).

_____, “The Roman Province of Cappadocia : Annual Report”, *Anatolian Studies*, XV, (1965).

HARRISON, R. M., “Churches and Chapels of Central Lycia”, *Anatolian Studies*, XIII, (1963).

HINNELS, J. R., “The Questions Asked and To be Asked”, *Studies in Mithraism*, Roma, (1994).

IRELAND, Stanley – ATEŞOĞULLARI, S., “The Ancient Coins in Amasra Museum”, *Studies in Ancient Coinage From Turkey*, London, (1996).

IŞIK, Fahri, “Patara, Dünü, Bugünü ve Geleceği”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, s. XXIX, Ankara, (1991).

JONES, H. Stuart, “Mithraism”, *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, vol. VIII, ss.752-769.

KARAMUT, İsmail, “Dağlık Kilikya Kentleri”, *1994 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, s. IV, Ankara, (1995).

KODAN, Hamdi – GÜNBATTI, Cahit, “Tontar Roma Mezarı”, *Türk Arkeoloji Dergisi*, s. XXX, Ankara, (1992).

KREYENBROEK, Philip G., “Mithra and Ahriman in Iranian Cosmogonies” , *Studies in Mithraism*, Roma, (1994).

LIEBESCHUETZ, Wolf, “The Expansion of Mithraism Among the Religious Cults of the Second Century” , *Studies in Mithraism*, Roma, (1994).

MACDOWALL, D. W., "Sol invictus and Mithra. Some Evidence from the Mint of Rome", *Mysteria Mithrae*, Leiden, (1979).

MARTIN, Luther H., "Reflections on the Mithraic Tauructony as Cult Scene", *Studies in Mithraism*, Roma, (1994).

MERKELBACH, R., "Die Romischen Mithrasmysterien", *Spatantike und Frühes Christentum*, Frankfurt, (1983).

"Mithra", *Encyclopedia of Americana*, vol.19, ss. 270-271.

_____, *Encyclopedia Grand Larousee*, vol. 7, ss. 403-404.

_____, *Encyclopedia Britannica*, vol 15, ss. 622-624.

NAYIR, Kubilay, "Alibeyli Tümülüsleri Kurtarma Kazısı-1981", *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, (1982).

NOCK, A. D., "The Development of Paganism in the Roman Empire", *The Cambridge Ancient History*, vol. XII, Cambridge, (1975).

_____, "The Genius of Mithraism", *Journal of Roman Studies*, XXVIII, (1973).

ÖZSAİT, M., "Anadolu'da Roma Egemenliği", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, c.II, İstanbul, (1982).

PACHIS, Panayotis, "The Cult of Mithras in Thessalonica", *Studies in Mithraism*, Roma, (1994).

POLLET, Le Guen B., "Documents Numismatiques et Epigraphiques du Musee de Tokat", *De Anatolia Antiqua*, I, XXXII, Paris, (1991).

RADT, Wolfgang, "Kapıkaya Bei Pergamon – Ein Landliches Heiligtum der Göttermutter Kybele und Des Sonnengottes Mithras", *The Proceedings of the Xth. International Congress of Classical Archaeology*, II-III, Ankara, (1978).

REYNAL, C. A., "1995 Zeugma ve Apameia Yüzey Araştırmaları", *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I, Ankara, (1997).

ROBERT, Louis, "Claros : Archaeological Summary of Work", *Anatolian Studies*, VI, (1956).

ROSTOVITZ, M., "Syria and the East", *The Cambridge Ancient History*, vol. VII, Cambridge, (1975).

_____, "Ptolemaic Egypt", *The Cambridge Ancient History*, vol. VII, Cambridge, (1975).

ROTHMAN, Mitchell, S., "The Pottery of the Muş Plain and the Evolving Place of a High Border Land", *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, (1995).

RUSSELL, James R., "Cilicia : Nutrix Vırorum : Cilicians Abroad in Peace and War During Hellenistic and Roman Times", *De Anatolia Antiqua*, I, XXXII, Paris, (1991).

_____, "On the Armeno-Iranian Roots of Mithraism" , *Studies in Mithraism*, Roma, (1994).

SAYAR, Mustafa, H., "Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları 1993", *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, (1995).

_____, "Kilikya'da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları 1995", *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I, Ankara, (1997).

SAYAR, Mustafa, H.- SIEWERT, P., “Doğu Kilikya’da Epigrafi ve Tarihi Coğrafya Araştırmaları 1991”, *X. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, (1993).

SCHNIDER, Eugenia, E., “Excavations and Research at Elaiussa Sebaste : 1995 First Campaign”, *XVIII-II. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, (1996).

_____, “Classical Sites in Anatolia : 1994 Archaeological Survey in Cappadocia”, *XIII-I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, (1996).

SCHWERTHEIM, Elmar, “Mithras Seine Denkmaler und Sein Kult”, *Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte*, Freiburg, (1979).

SETON, M. V.- WILLIAMS, M., “Cilician Survey”, *Anatolian Studies*, IV, (1954).

SEVİN, Veli, “Anadolu’da Pers Egemenliği”, *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, c.II, İstanbul, (1982).

SERBAN, I.- BALUTA, C. L., “On Mithraism in the Army of Dacia Superior” , *Mysteria Mithrae*, Leiden, (1979).

SMALL, D. R., “The Raven: An Iconographic Adaptation of the Planet Mercury”, *Mysteria Mithrae*, Leiden, (1979).

STEIN, Gill, J., “1995 Excavations at Hacinebi Tepe”, *XVIII-I. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, (1997).

STEWERT, Peter - SAYAR, Mustafa, “Ergebnisse Eines Epigrafischen Forschungsaufenthalts in Hierapolis-Kastabala (Ost-Kilikien)”, *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, (1990).

SULLIVAN, R. D., "Dynastic Propoganda in Commagene", *The Proceedings of the Xth. International Congress of Classical Archaeology*, I, Ankara, (1978).

SUMMERS, F.- SUMMERS, Geoffrey, "Kerkenes Dağ 1995", *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, (1997).

SUMMERS, G. D., "Archaeological Evidence for the Achaemenid Period in Eastern Turkey", *Anatolian Studies*, XLIII, (1993).

_____, "The Identification of the Iron Age City on Kerkenes Dağ in Central Anatolia", *Journal of Near Eastern Studies*, 56 - II, (1997).

SUNDERMAN, W., "The Five Sons of the Manichean God Mithra" , *Mysteria Mithrae*, Leiden, (1979).

SYME, Ronald, "Studies in Strabo", *Anatolica*, Oxford, (1995).

ŞAHİN, Sencer, "Nemrud Dağ'a Yapılan Bir Keşif Seyahati ve Sonuçları", *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, (1988).

_____, "Nemrud Dağ'da 1988 Yılı Jeofizik ve Arkeoloji Araştırmaları", *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, (1990).

_____, "Nemrud Dağ Jeofizik Çalışmalarının Arkeolojik Açıdan Değerlendirilmesi", *X. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, (1993).

ŞİMŞEK, Celal, "Beylerbeyi III No'lu Tümülüs Kazısı", *IV. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, Ankara, (1994).

TARHAN, M. Taner - SEVİN, V., "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları 1989", *XII-II. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara, (1991).

TEK, A. T. - ARSLAN, M., "A Collection of Ancient Coins Mostly Acquired in the Hellespont Area", *Studies in Ancient Coinage From Turkey*, London, (1996).

TEMİZSOY, İlhan, "The İhsaniye Hoard of Antonini", *Studies in Ancient Coinage From Turkey*, London, (1996).

TRELL, Blumo, "Prehellenic Sancturies on the Greco-Roman Coins of Anatolia", *The Proceedings of the Xth. International Congress of Classical Archaeology*, I-III, Ankara, (1978).

ULANSEY, David, "Mithras and the Hypercosmic Sun" , *Studies in Mithraism*, Roma, (1994).

VANN, Robert, L., "Survey of Ancient Harbors in Turkey : The 1993 Season at Pompeipolis", *XII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, (1995).

WEITZMANN, Kurt, "Representations of Hellenic Oracles in Byzantine Manuscripts", *Mansel'e Armağan*, c. I, Ankara, (1974).

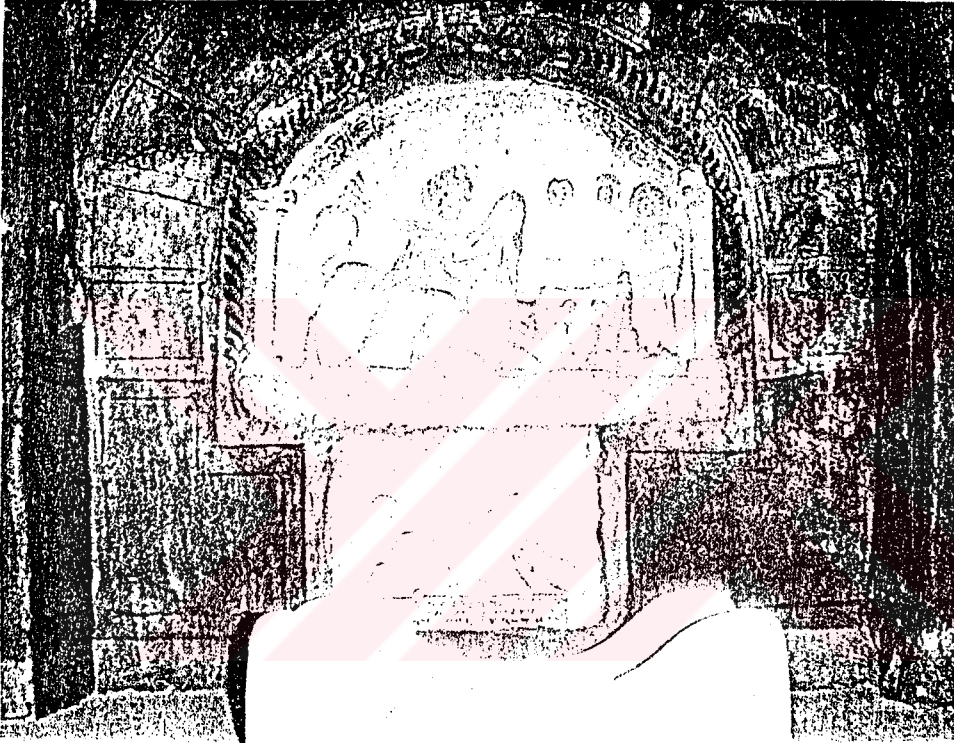
WIDENGREN, G., "Babakiyah and the Mithraic Mysteries" , *Mysteria Mithrae*, Leiden, (1979).

WISSOWA, V. G., "Mithra", *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, XV-2, Stuttgart, (1932).

YOUNG, Rodney, "Gordion : Archaeological Summary of Work", *Anatolian Studies*, VI, (1956).

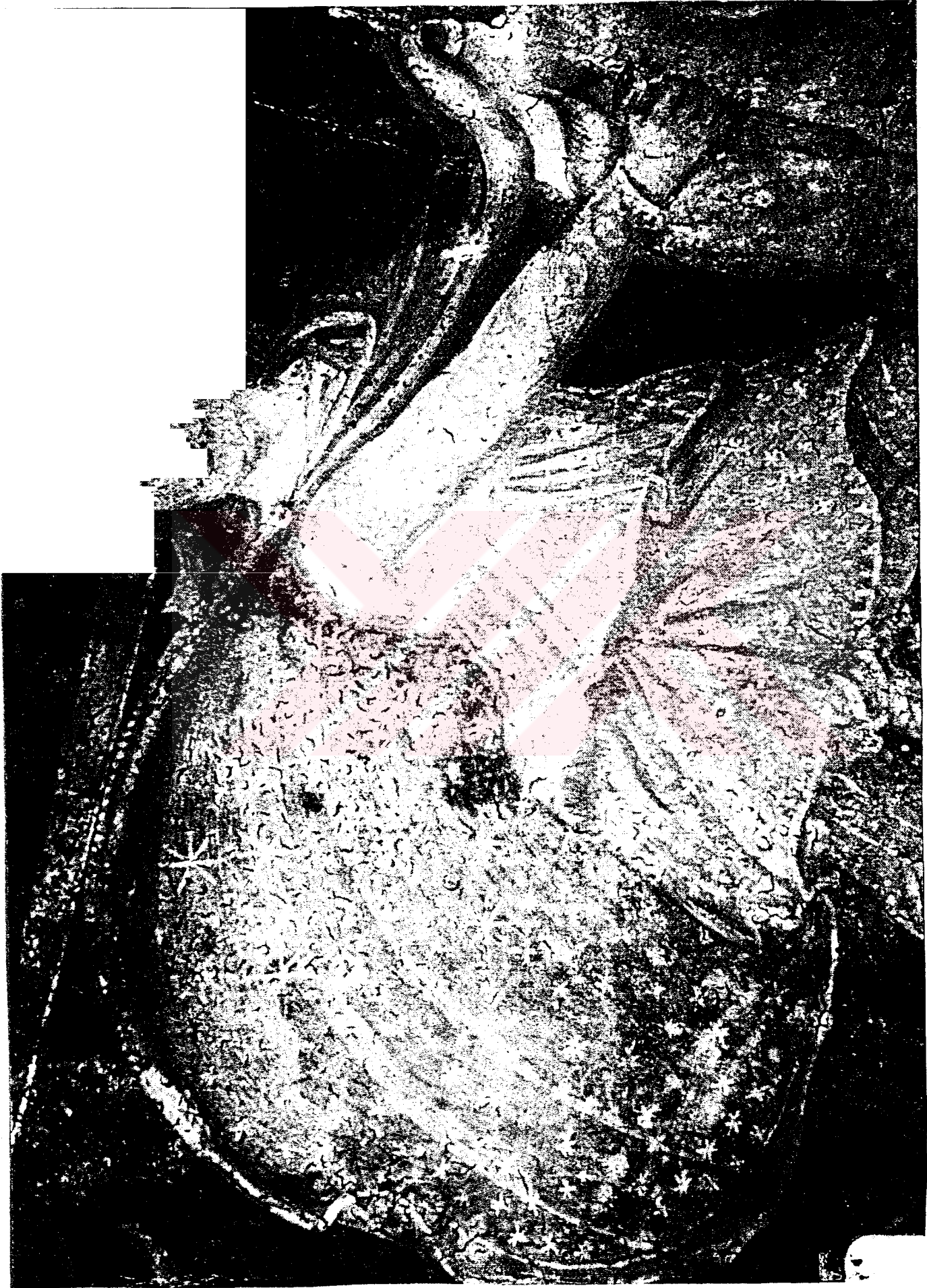
RESİM 1

RESİM 2

RESİM 3

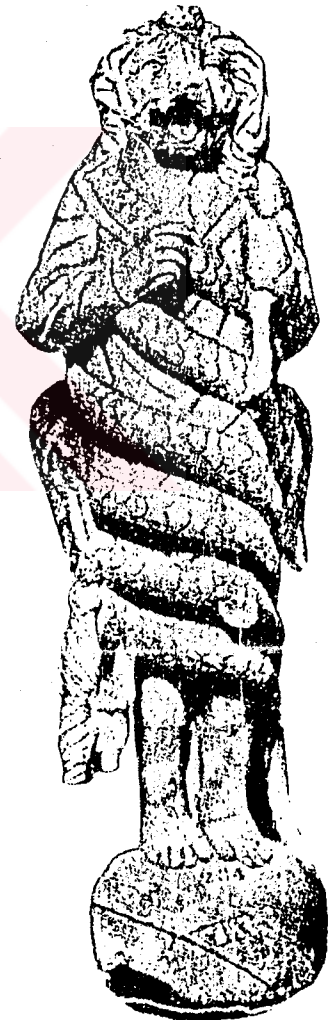
RESİM 4

RESİM 5

RESİM 5A

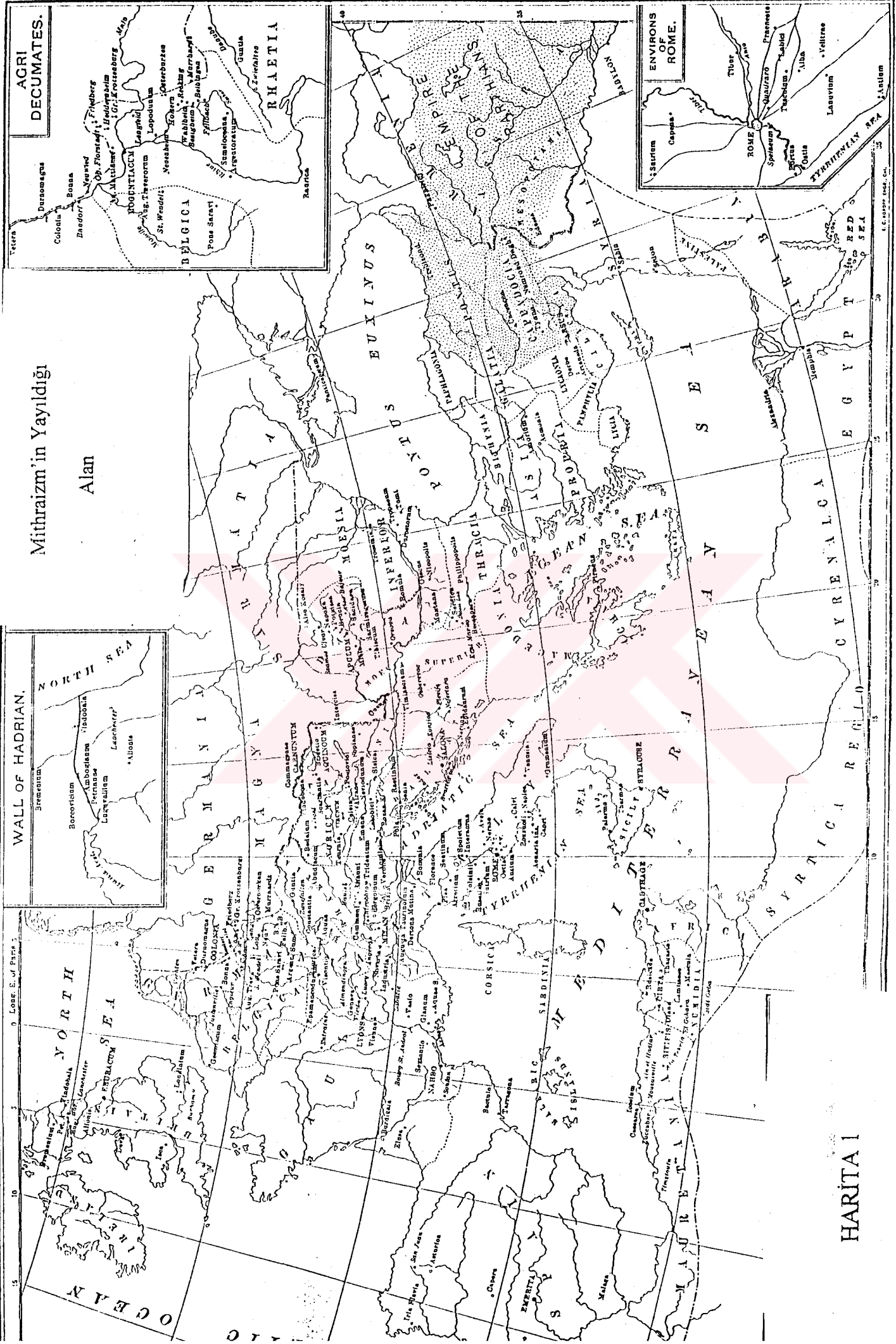

RESİM 5B

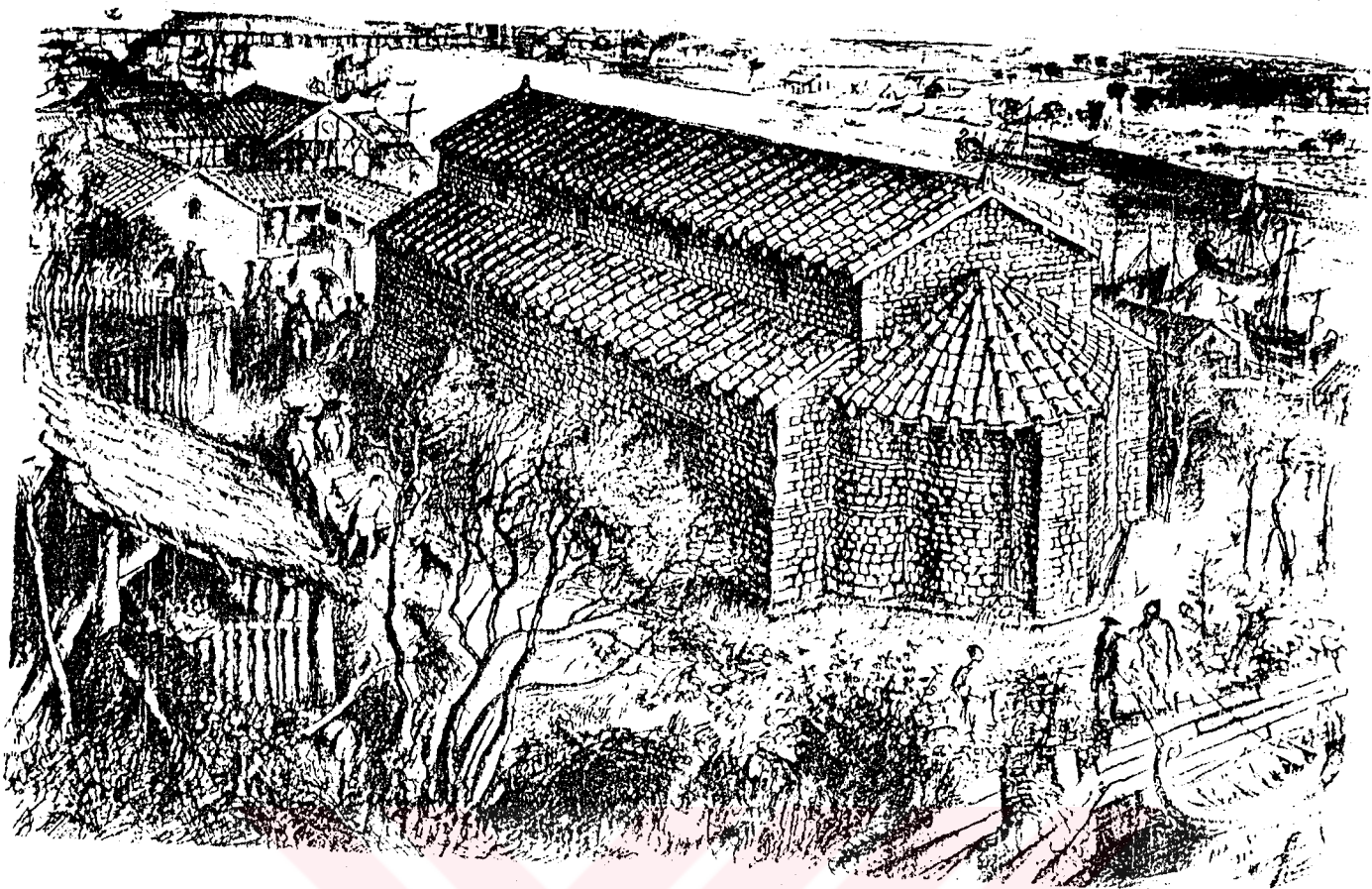
Mithraizm'in Yayıldığı Alan

WALL OF HADRIAN.

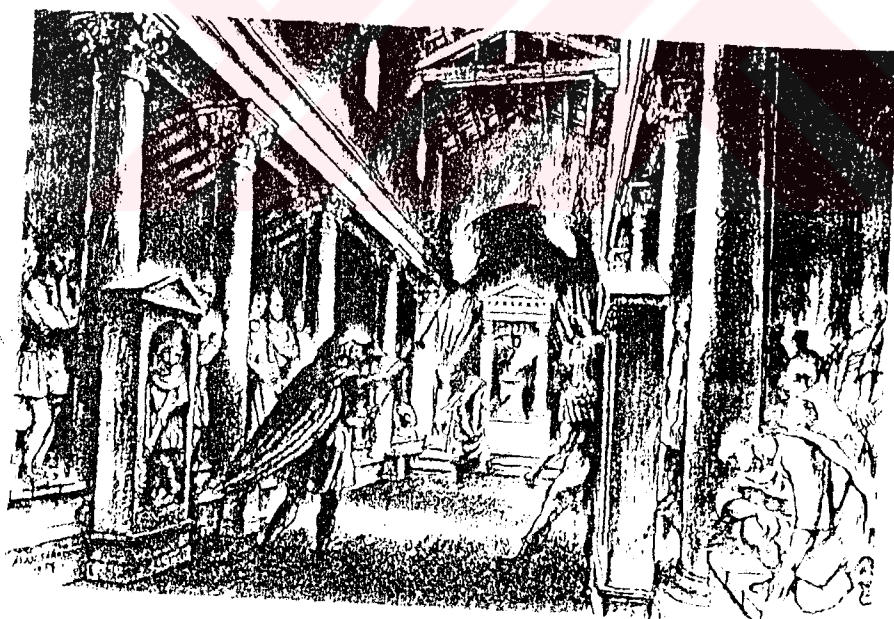
AGRI DECUMATES.

HARITA I

RESİM 6

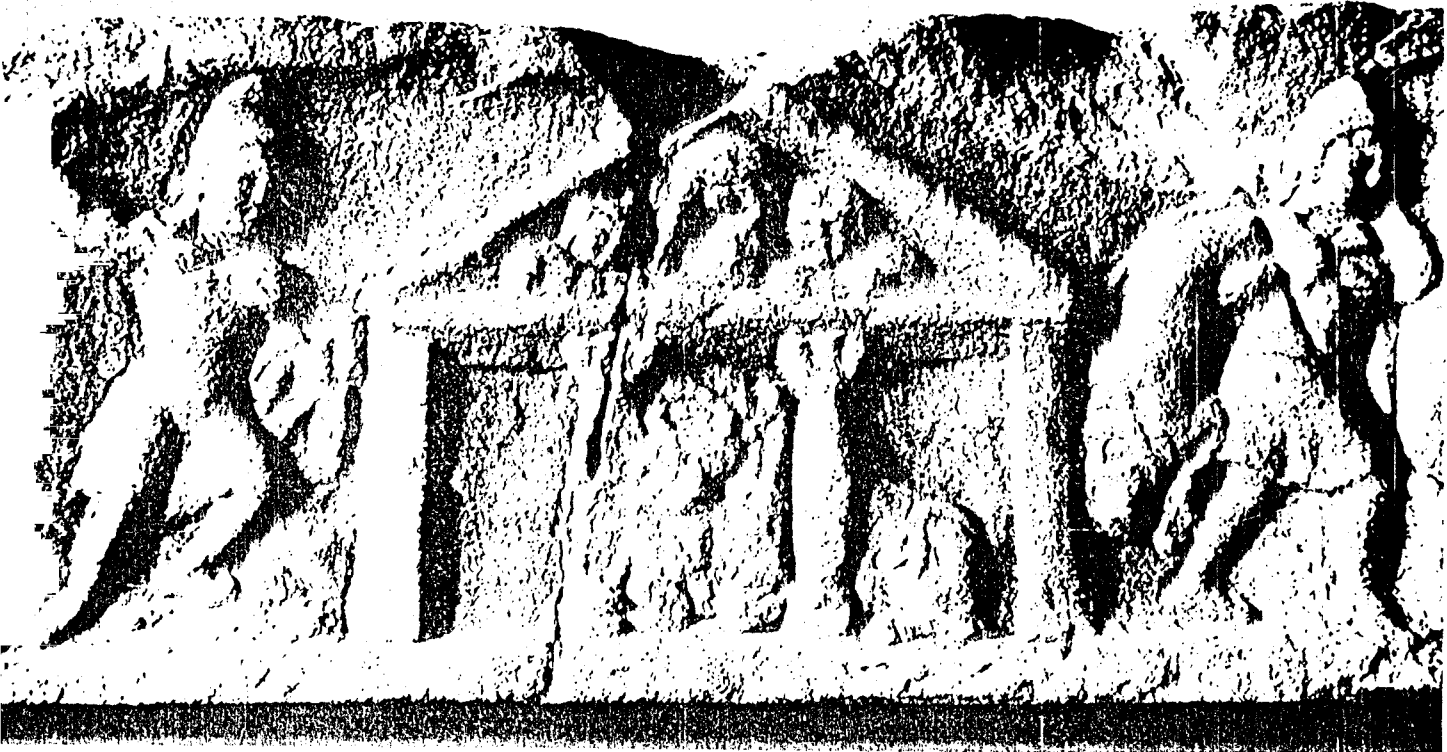
RESİM 6A

RESİM 7

RESİM 8

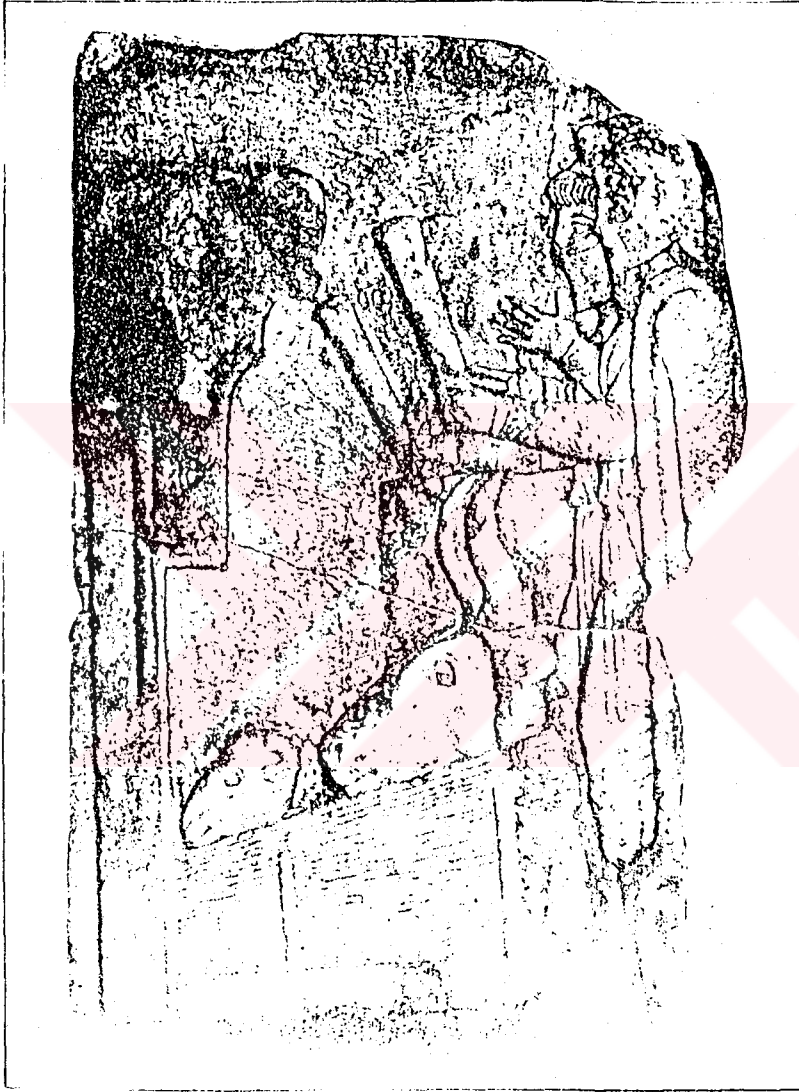
RESİM 9

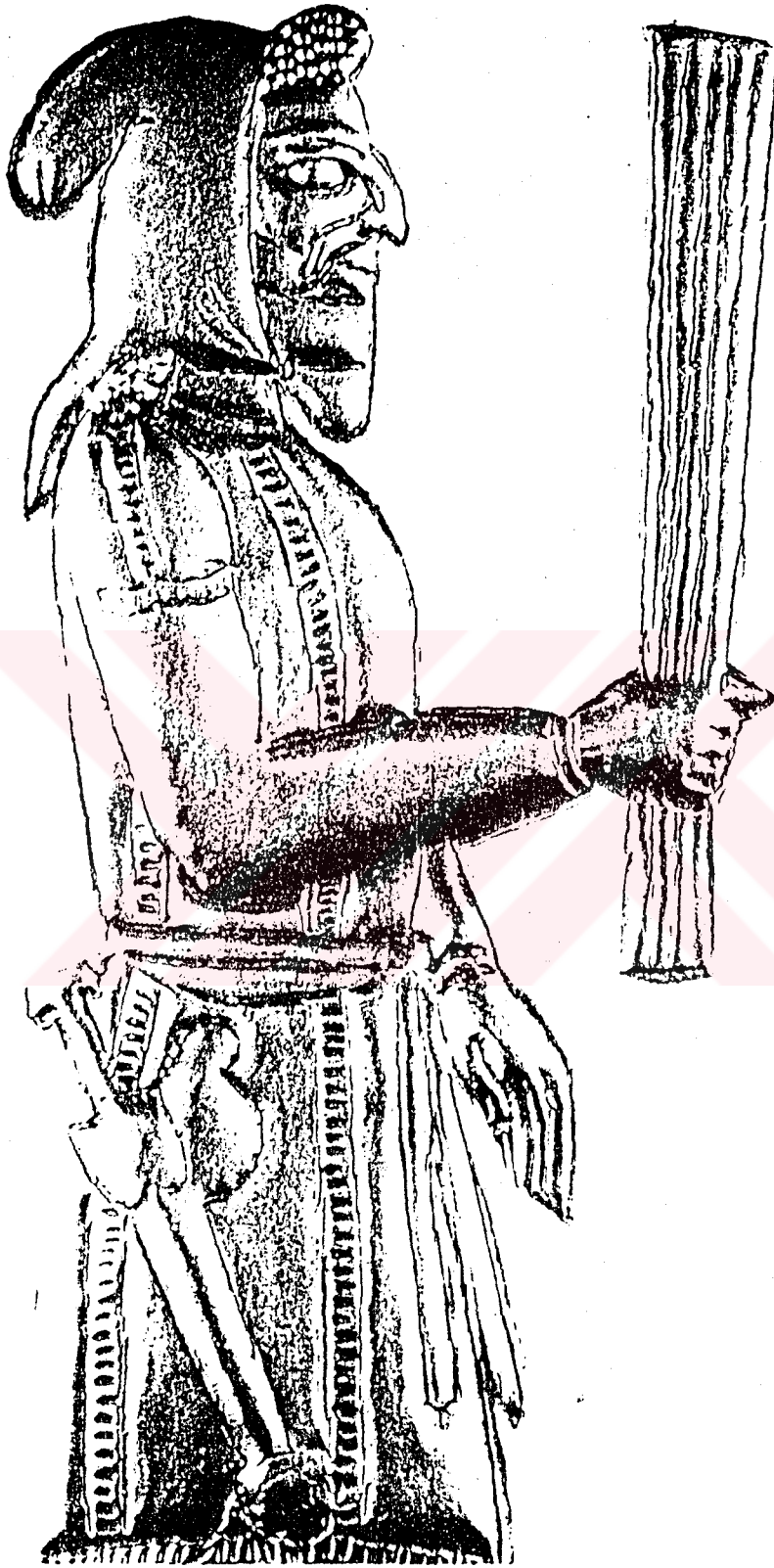
RESİM 9A

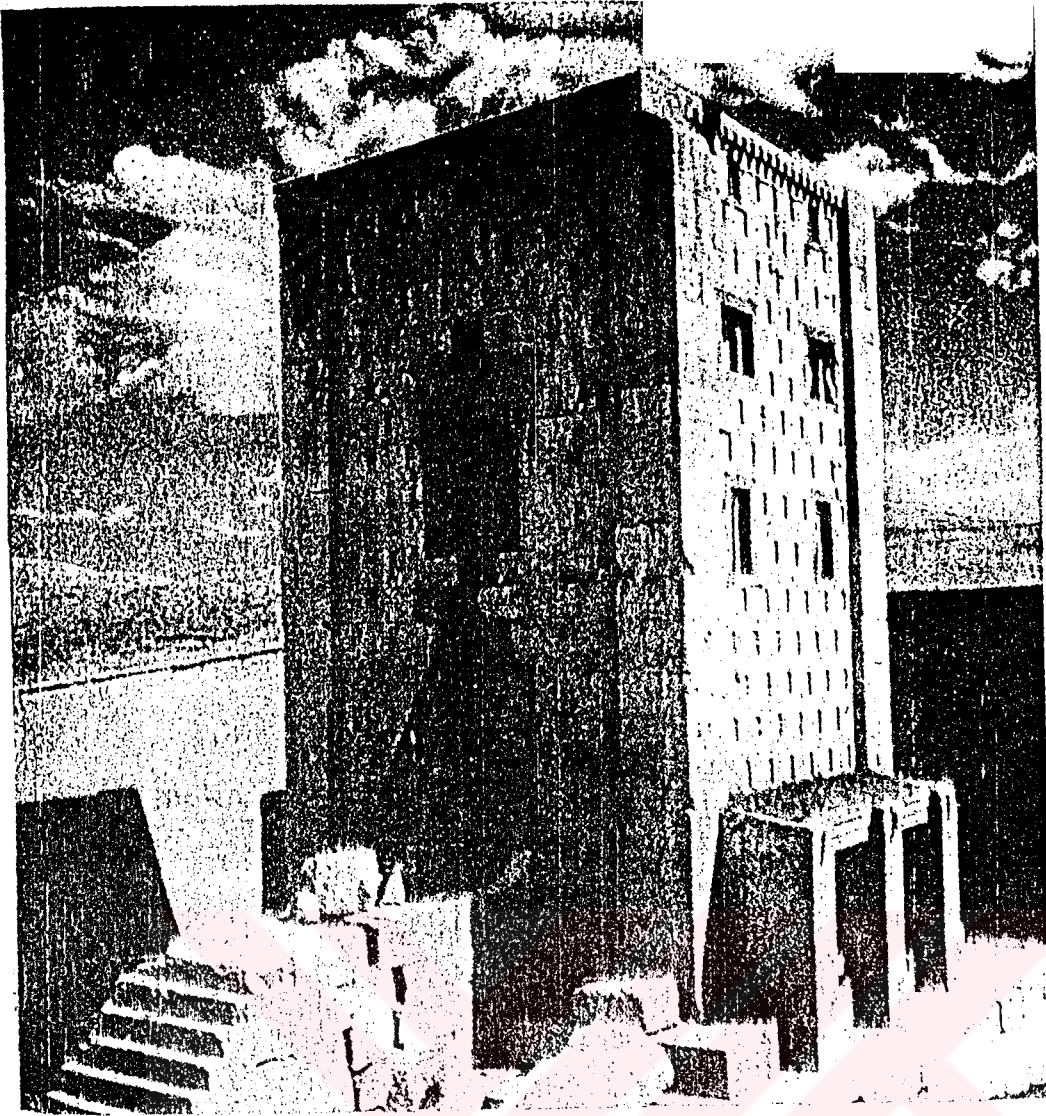
RESİM 9B

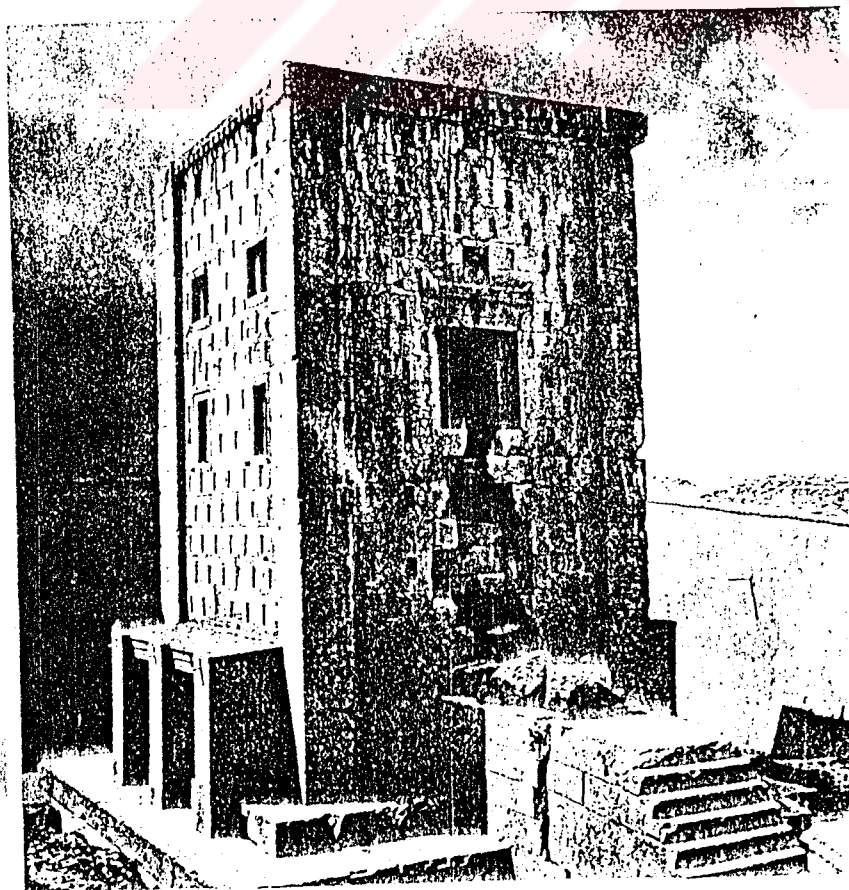
RESİM 10

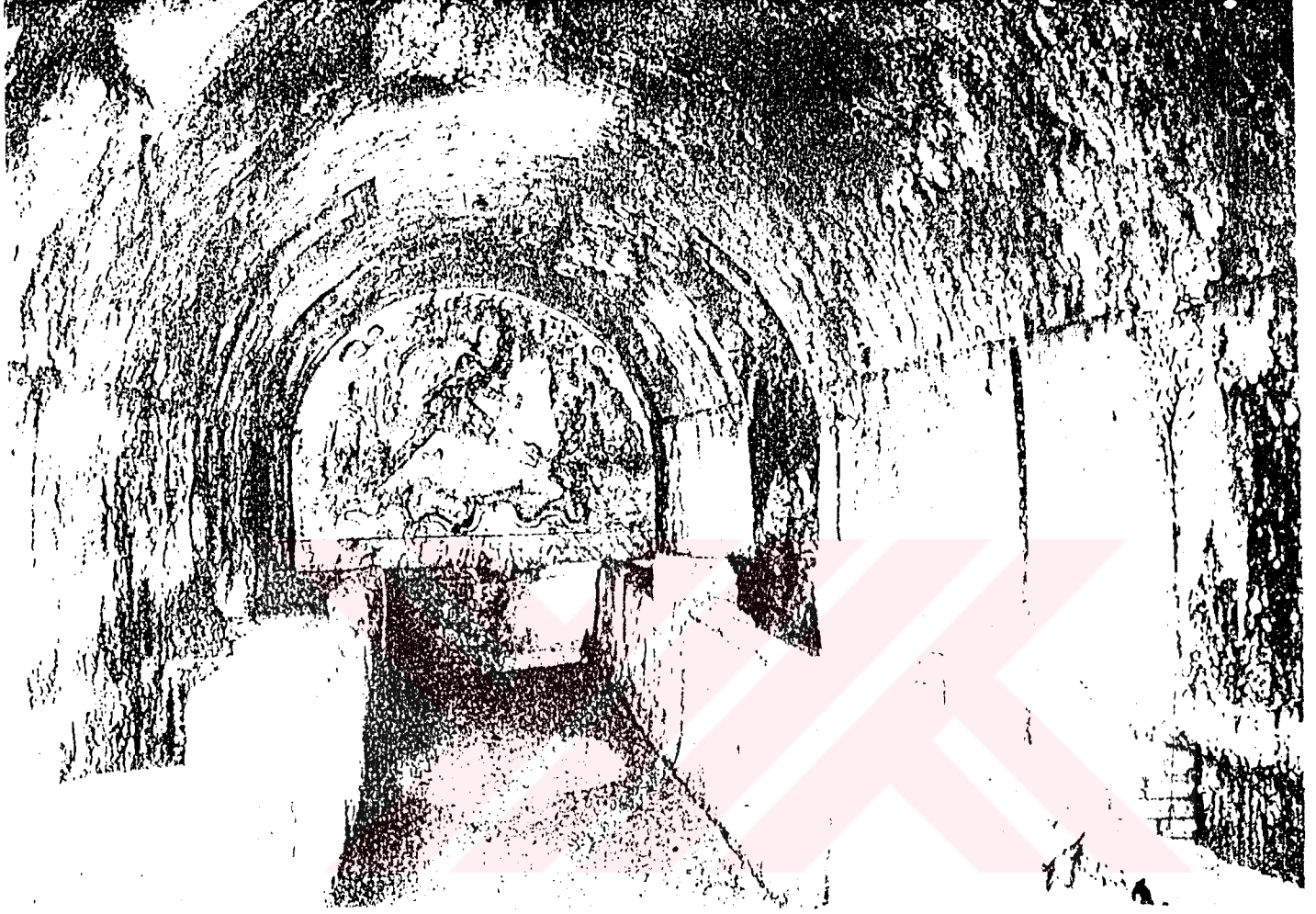
RESİM 11

RESİM 12

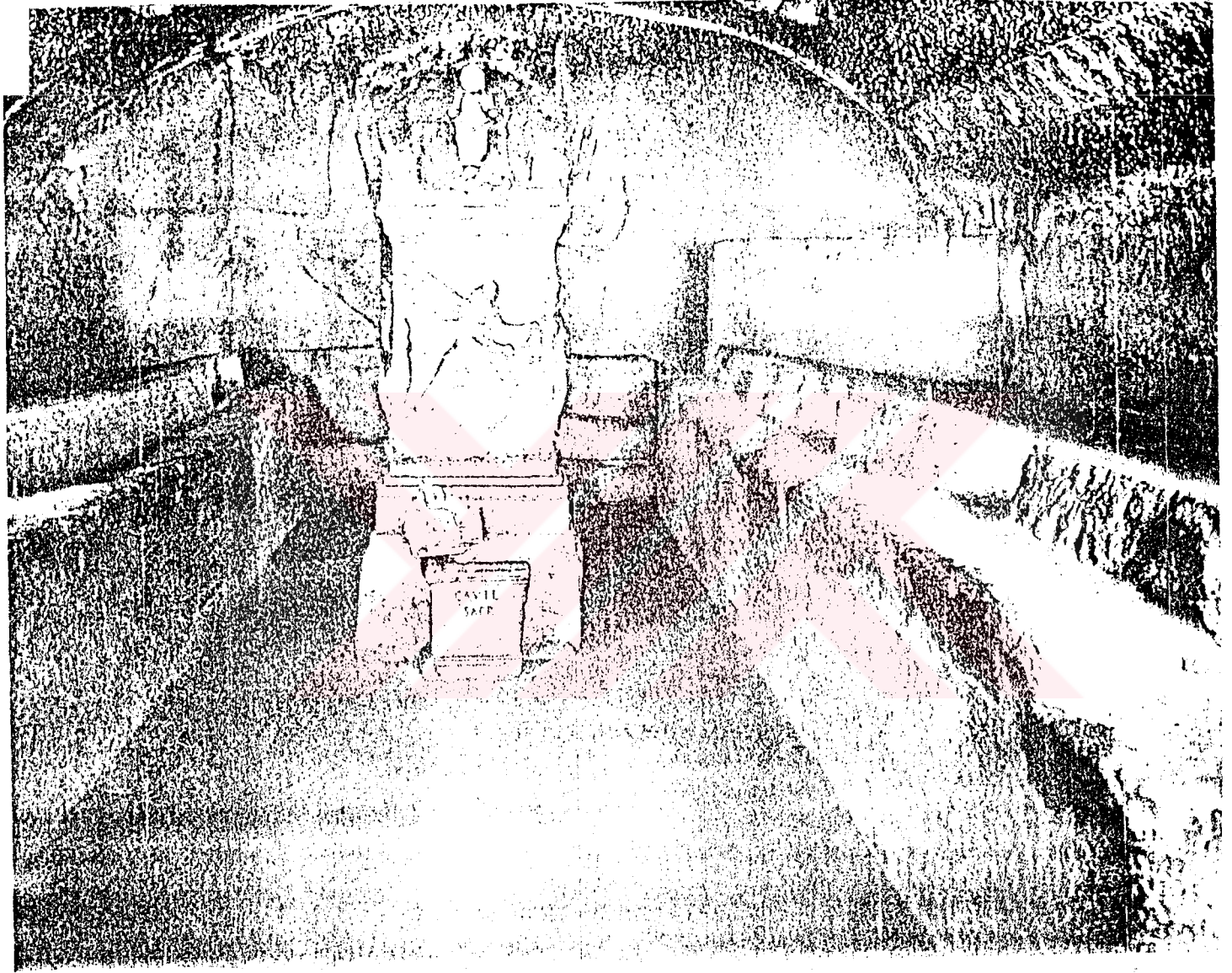
RESİM 12A

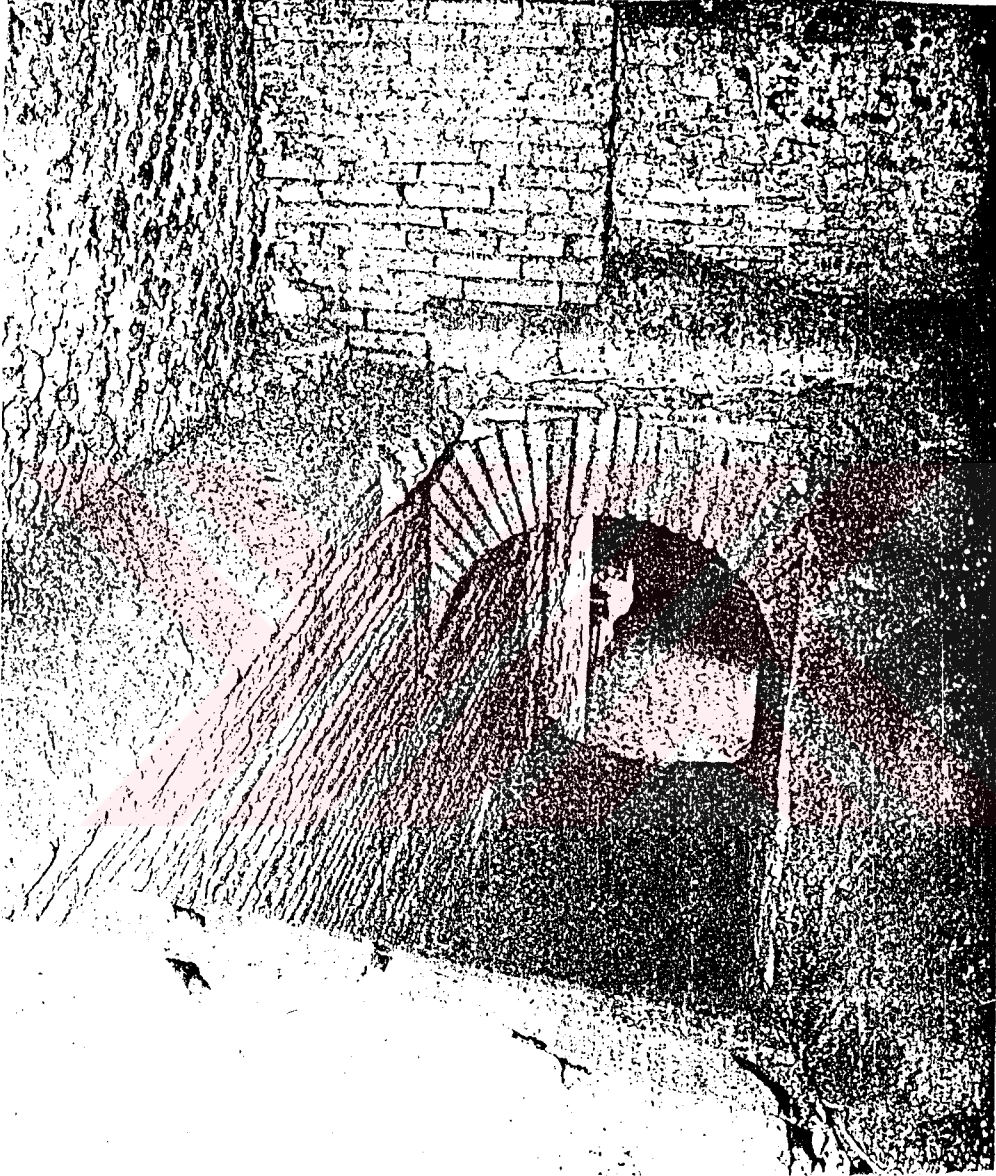
RESİM 13

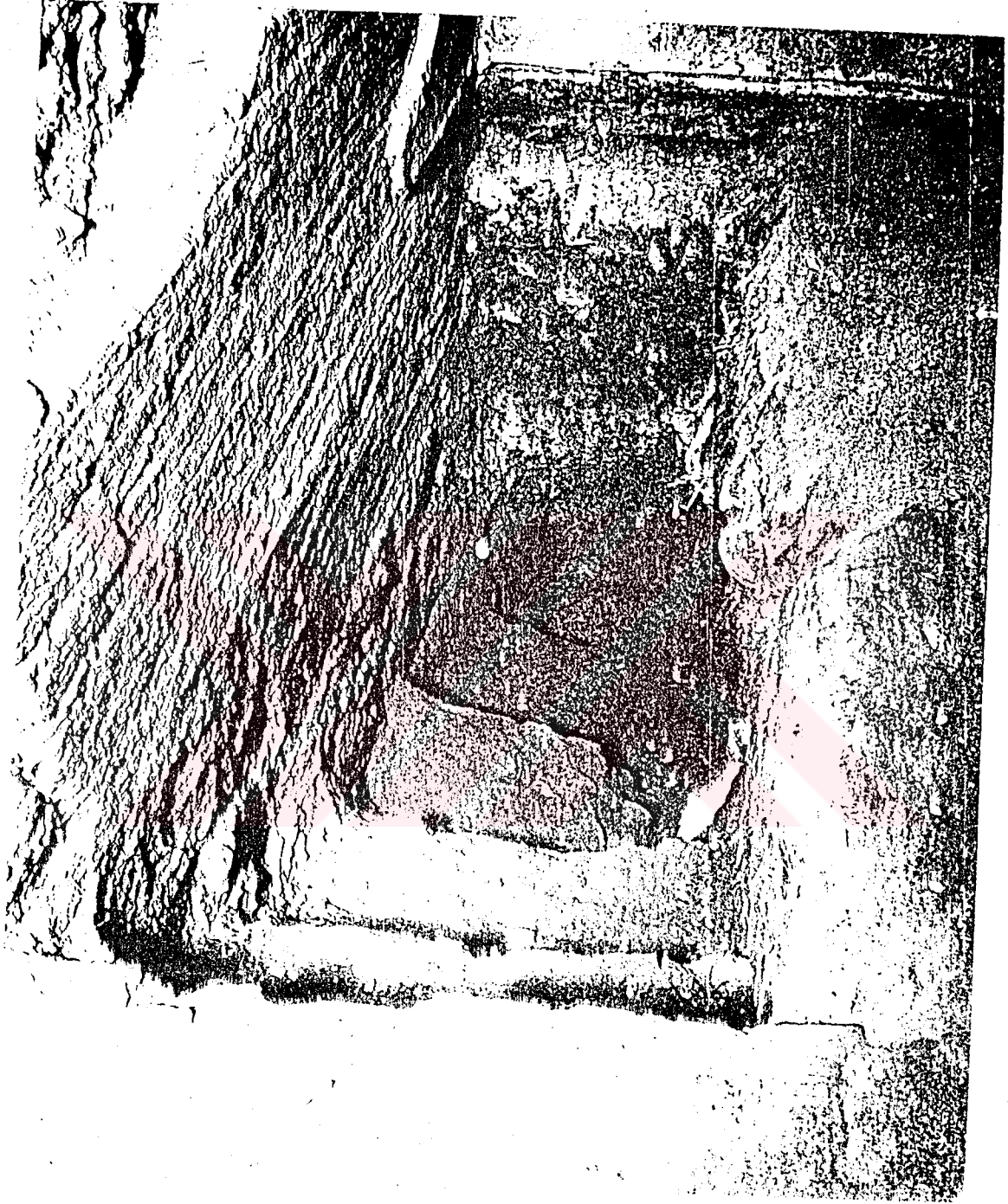
RESİM 14

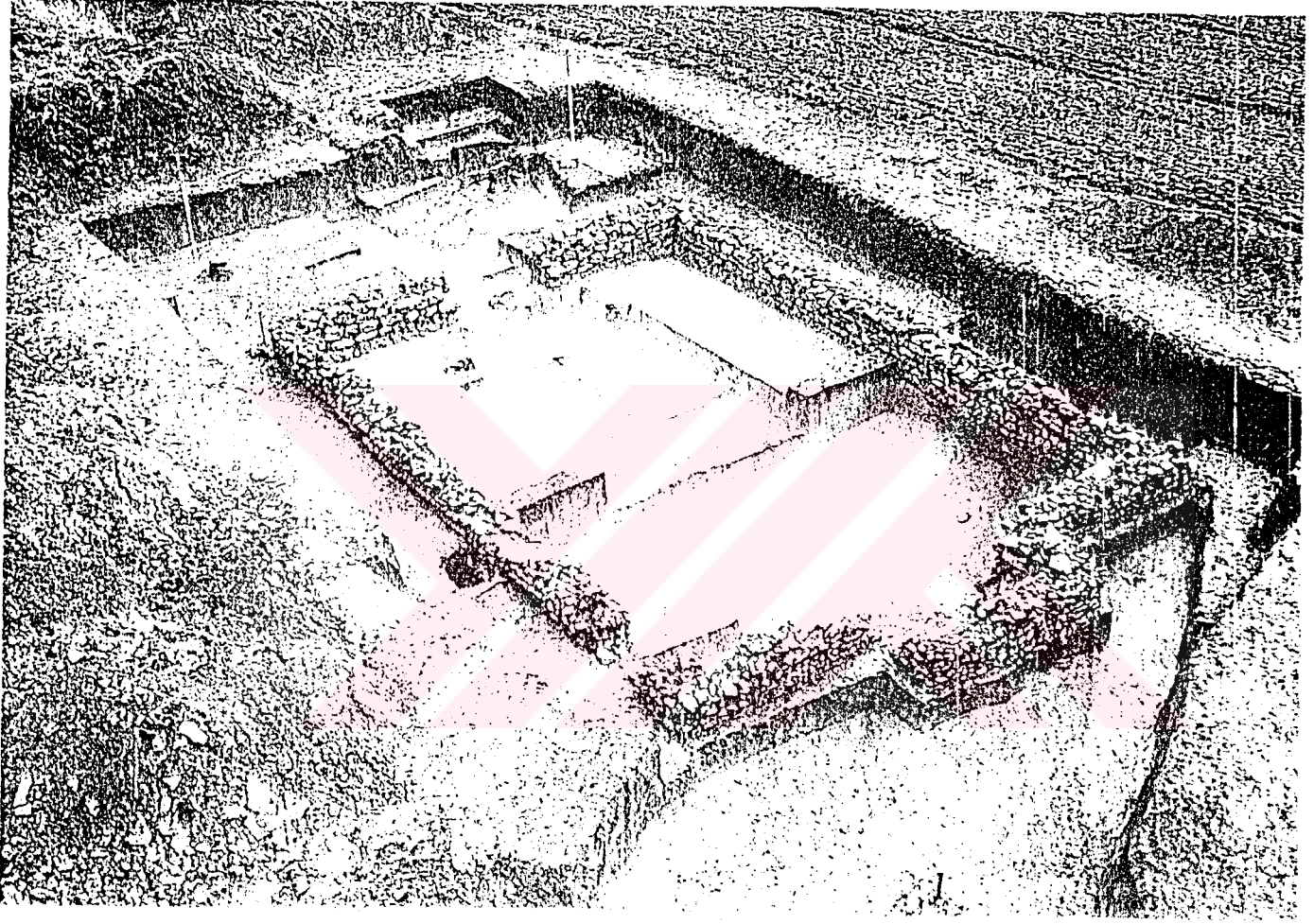
RESİM 15

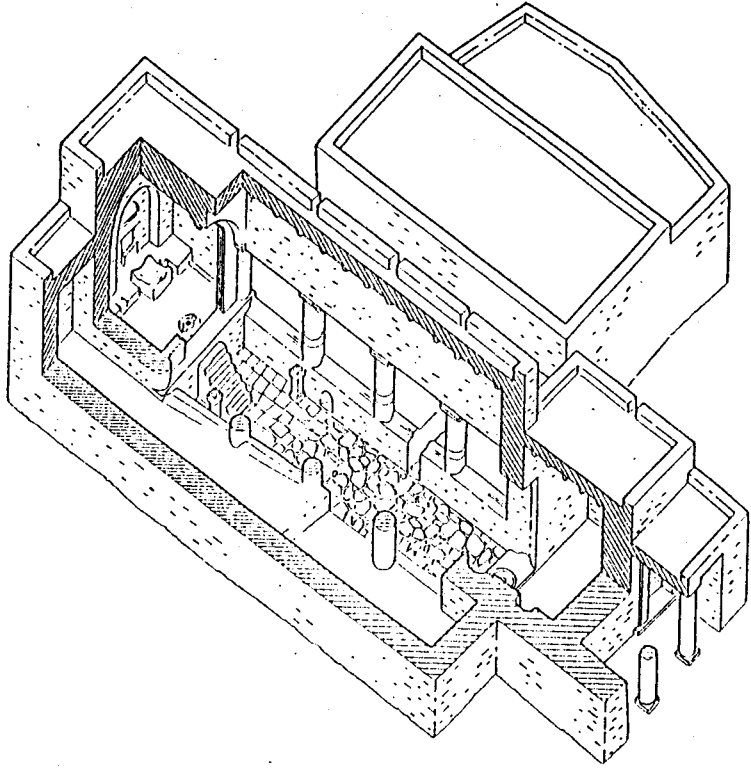
RESİM 15A

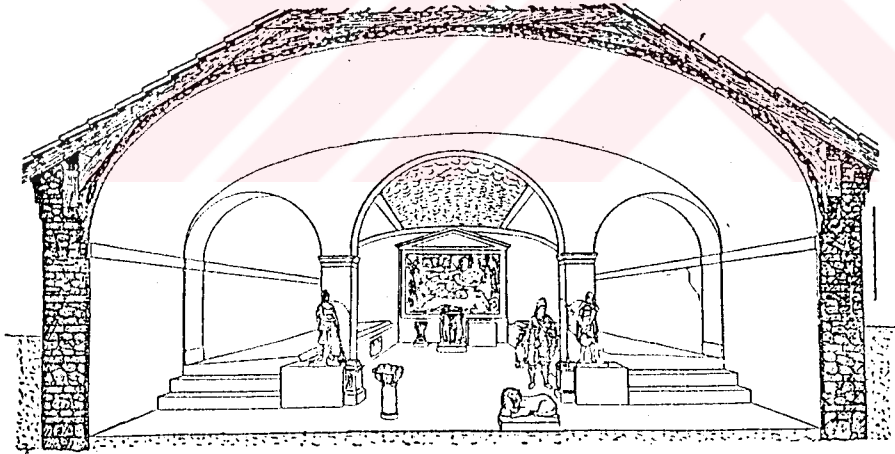
RESİM 15B

RESİM 15C

RESİM 15D

RESİM 15E

RESİM 16

RESİM 16A

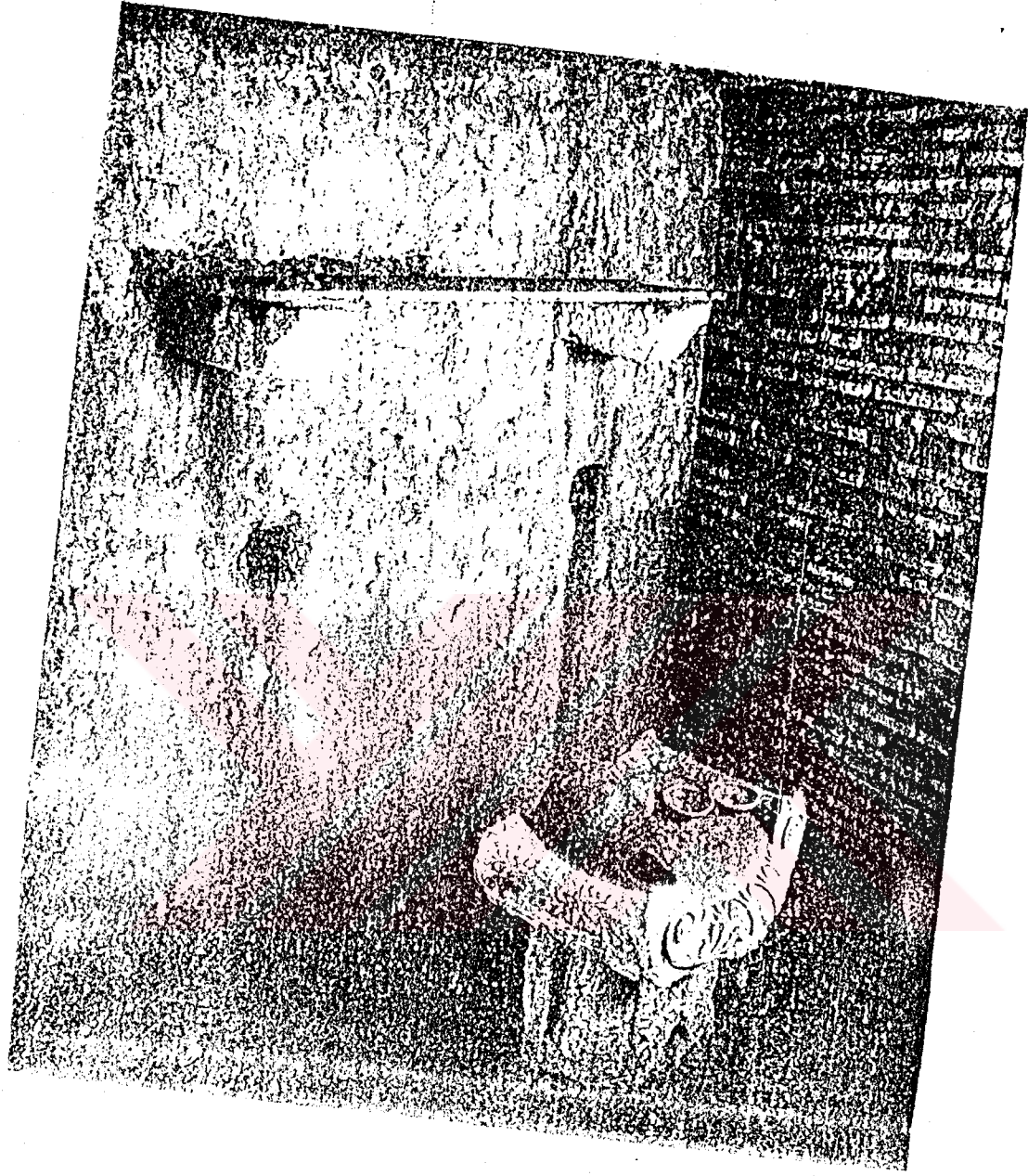
RESİM 17

RESİM 17A

RESİM 18

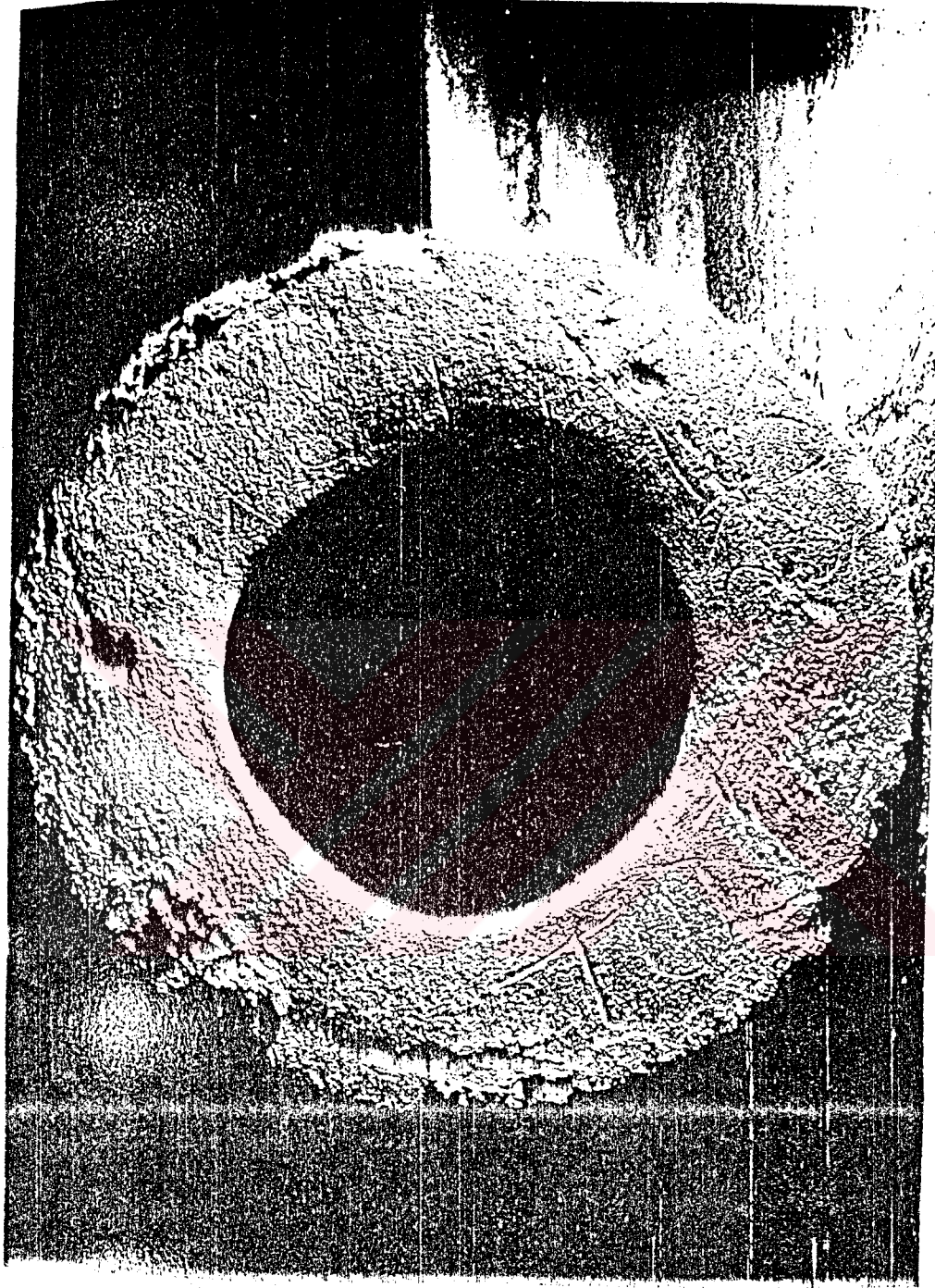
RESİM 18A

RESİM 19

RESİM 19A

RESİM 20

RESİM 21

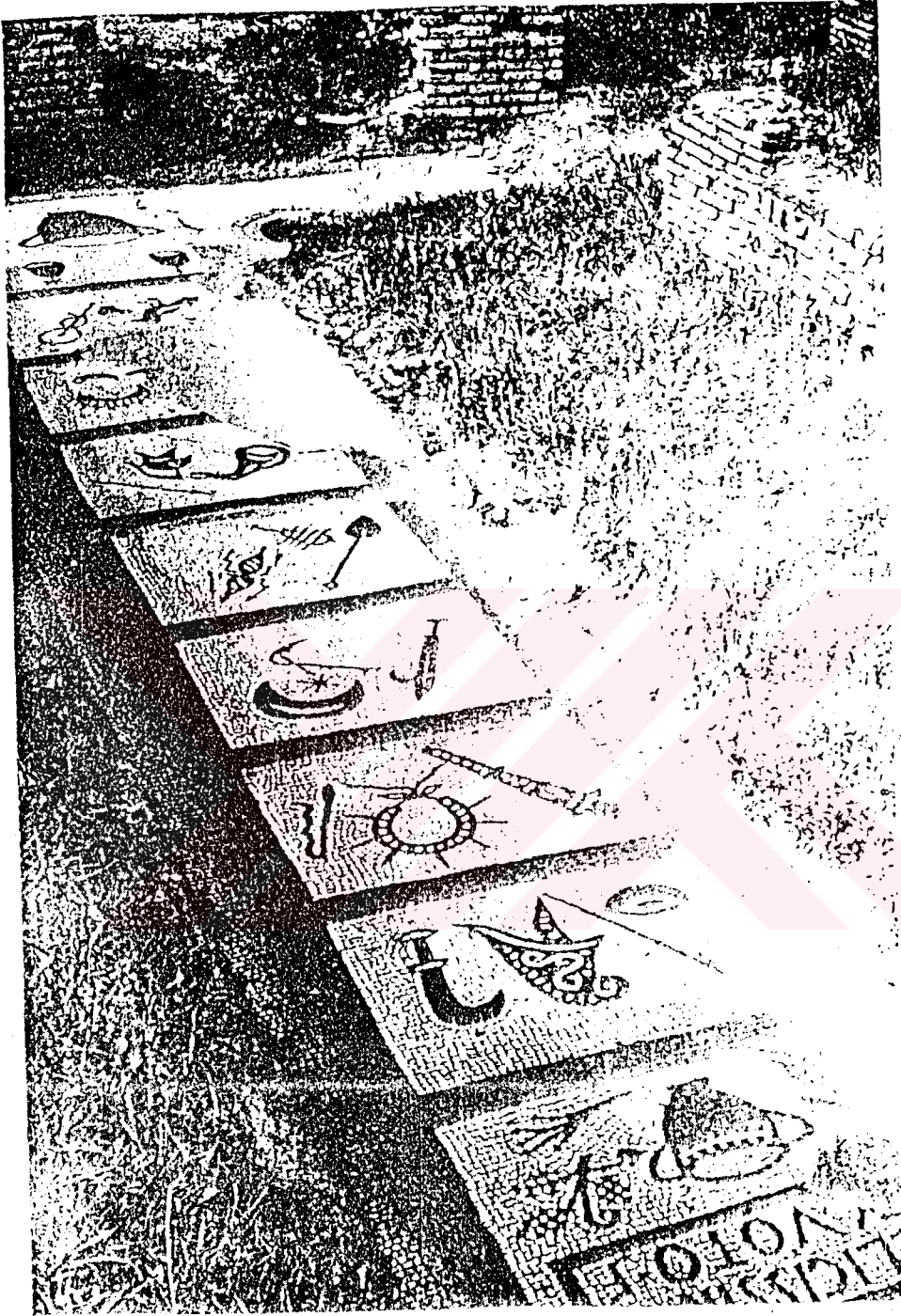
RESİM 21A

MİTHRAİZM'DE DİNSEL DERECELER VE ANLAMLARI

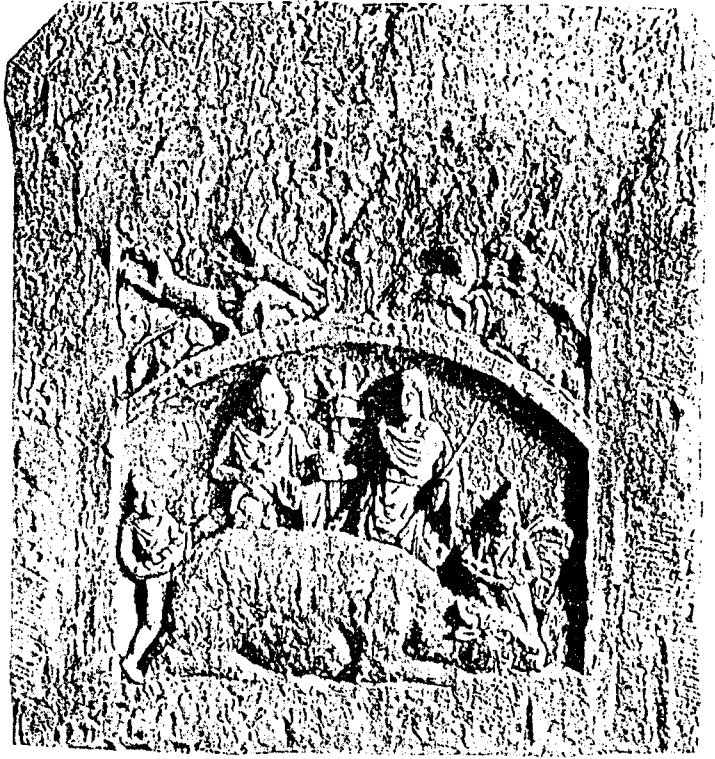
<i>LATİNCESİ</i>	<i>ANLAMI</i>	<i>ASTROLOJİK DÜZENLEME</i>	<i>ST.PRISCA'NIN METNİNE GÖRE KORUYUCU TANRILAR</i>	<i>BAYRAMLARIN TANIMLANMASI</i>	<i>OSTIA'DAKİ MOZAIK'DE YER ALAN SEMBOLLER</i>
Corax	Kuzgun	Kronos	Merkür	Hierocoracia	Caduceus*, kuzgun, kap
Nymphus, veya Cryphus	Peri veya Gelin	Aphrodite	Ventis	Cryfii	Taç, meşale veya lamba
Miles	Asker	Zeus	Mars	Değinilmemiş	Torba, mızrak veya miğfer
Leo	Aslan	Hermes	Jupiter	Leontica	Ateş küreği, sistrum ve ışık demeti
Perses	Persli	Ares	Luna	Persica	Kılıç, duyma ve yarımaya
Heliodromus	Güneş Ulağı	Selene	Sol	Heliaca	Işık tacı, meşale ve kırbaç
Pater	Baba	Helios	Saturn	Patrica	Değnek, Frig tipi kasket, içki kabı, orak

*Caduceus=Kerykeion : Antik Yunan'da haberci tanrı Hermes'in atribüsü olan çift kanatlı ve burmalı asa.

TABLO 1

RESİM 22

RESİM 23

RESİM 23A

CCALICIVS
 ERMEROSANTU
 ISTES HVIVSLO
 CI-FECIT SVA
 PEC

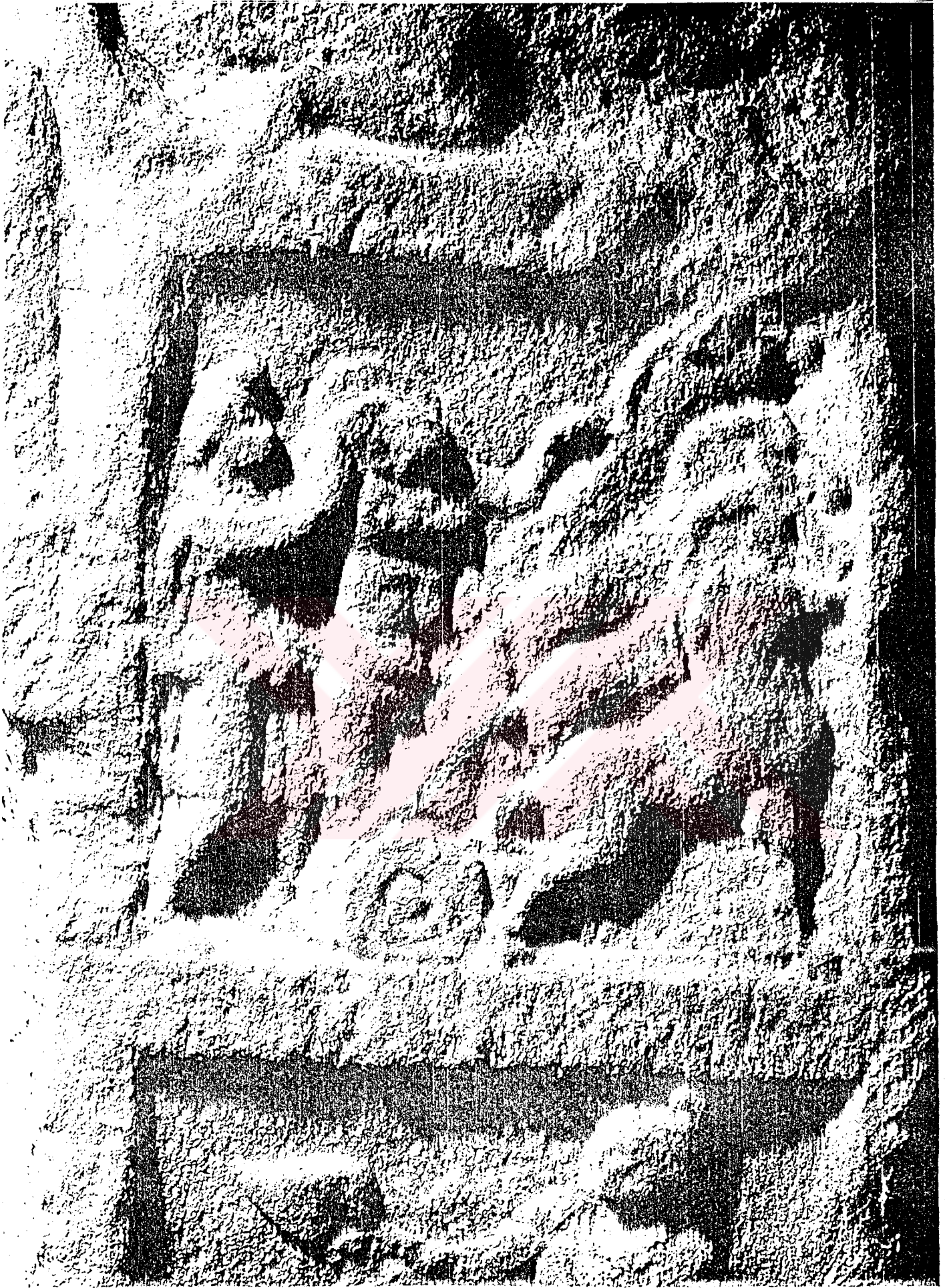
CCALICIVS
 ERMEROSANTU
 ISTES HVIVSLO
 CI-FECIT SVA
 PEC

RESİM 25

RESİM 26

RESİM 27

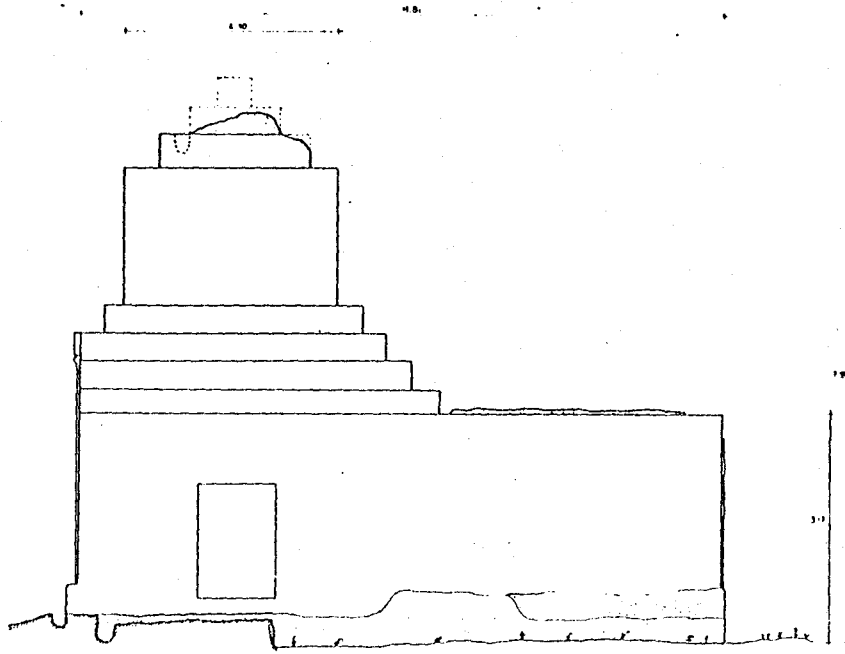
RESİM 28

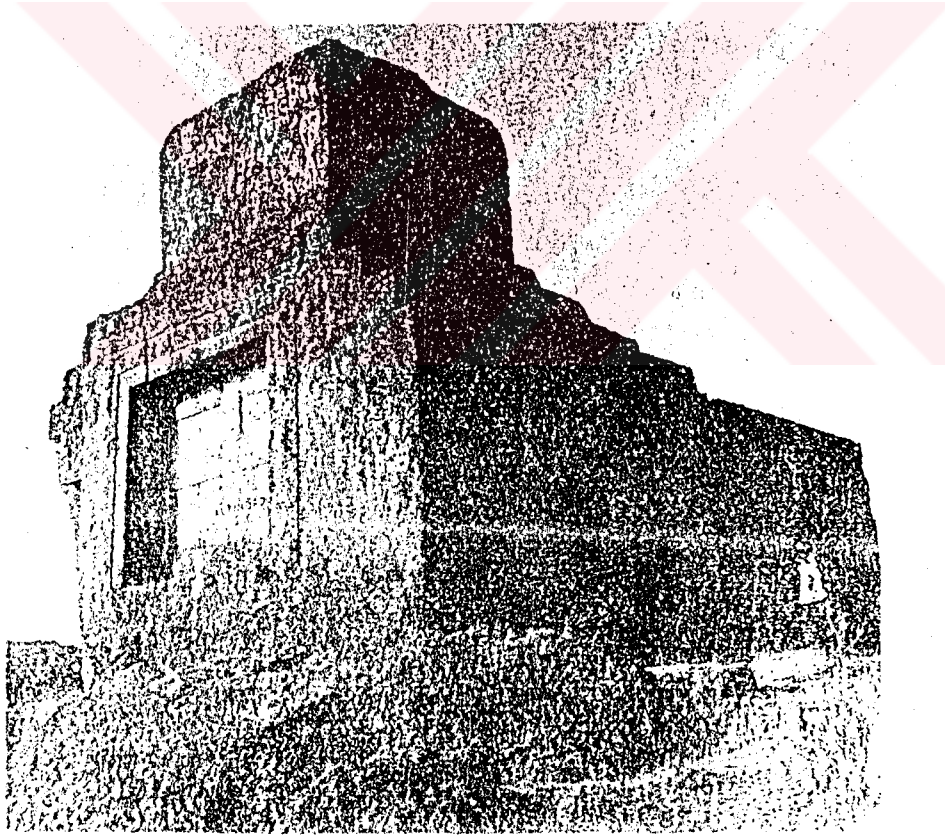
RESİM 29

RESİM 30

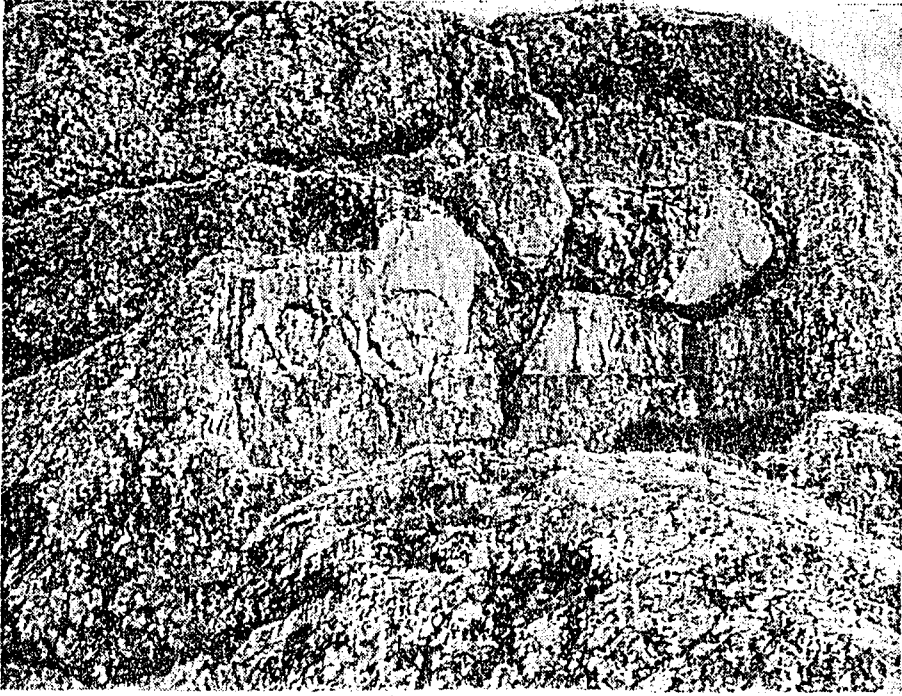
RESİM 31

RESİM 31A

RESİM 32

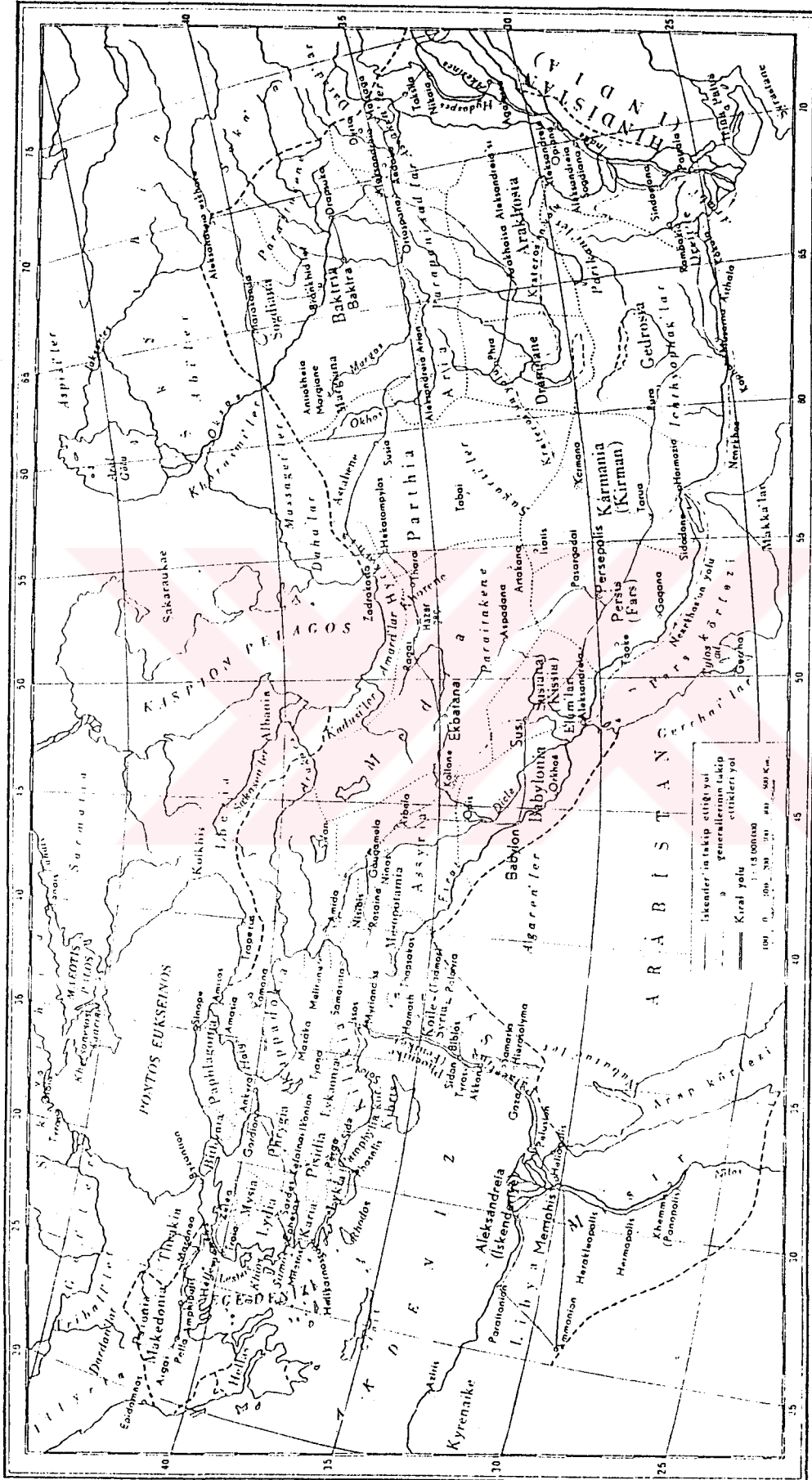
RESİM 33

RESİM 34

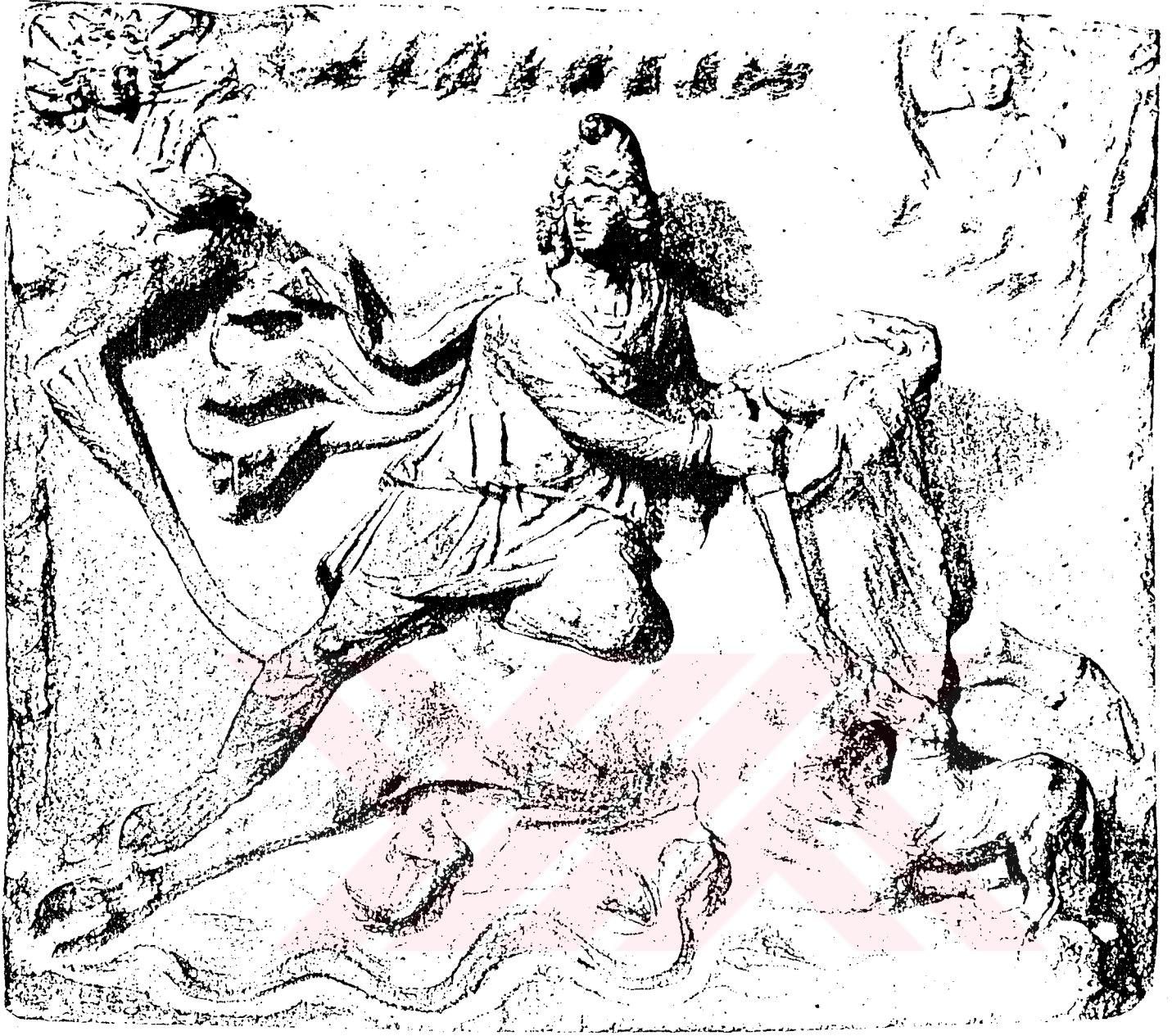
LEVHA I

HARITA 4

RESİM 35

RESİM 36

LEVHA II

LEVHA III

a

a

b

c

d

b

c

d

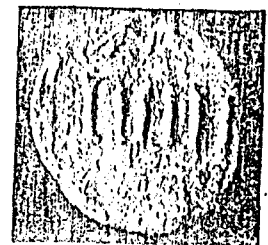
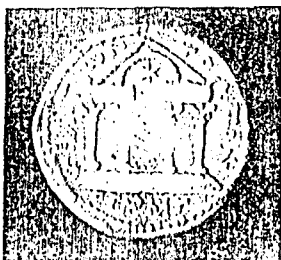
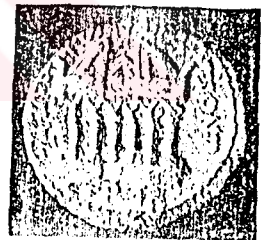
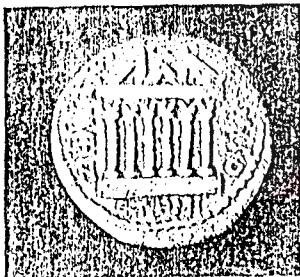
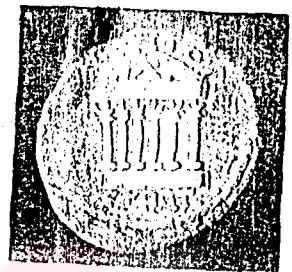
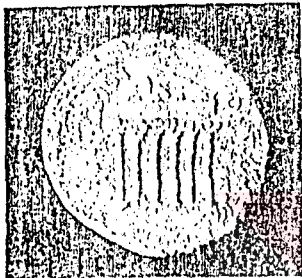
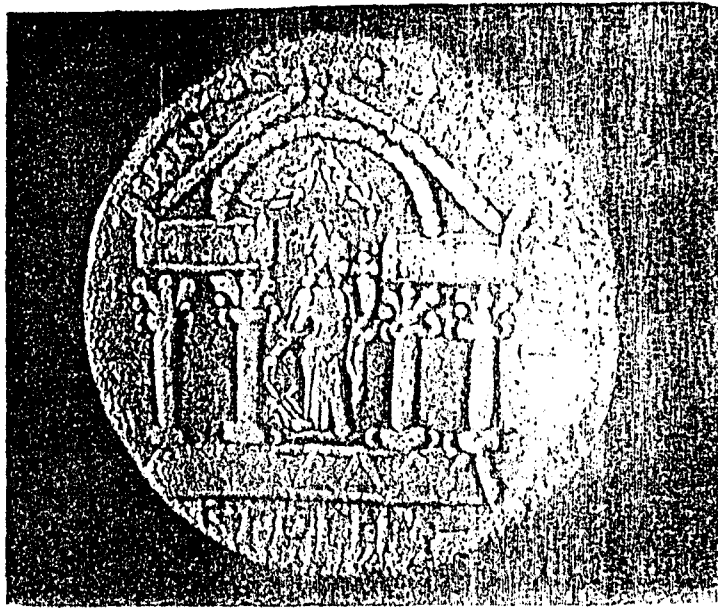
e

f

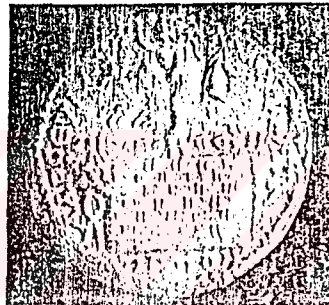
g

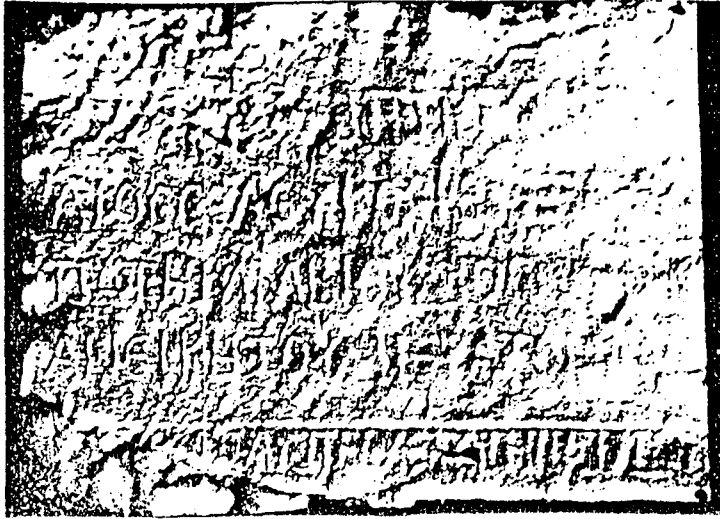
LEVHA IV

LEVHA V

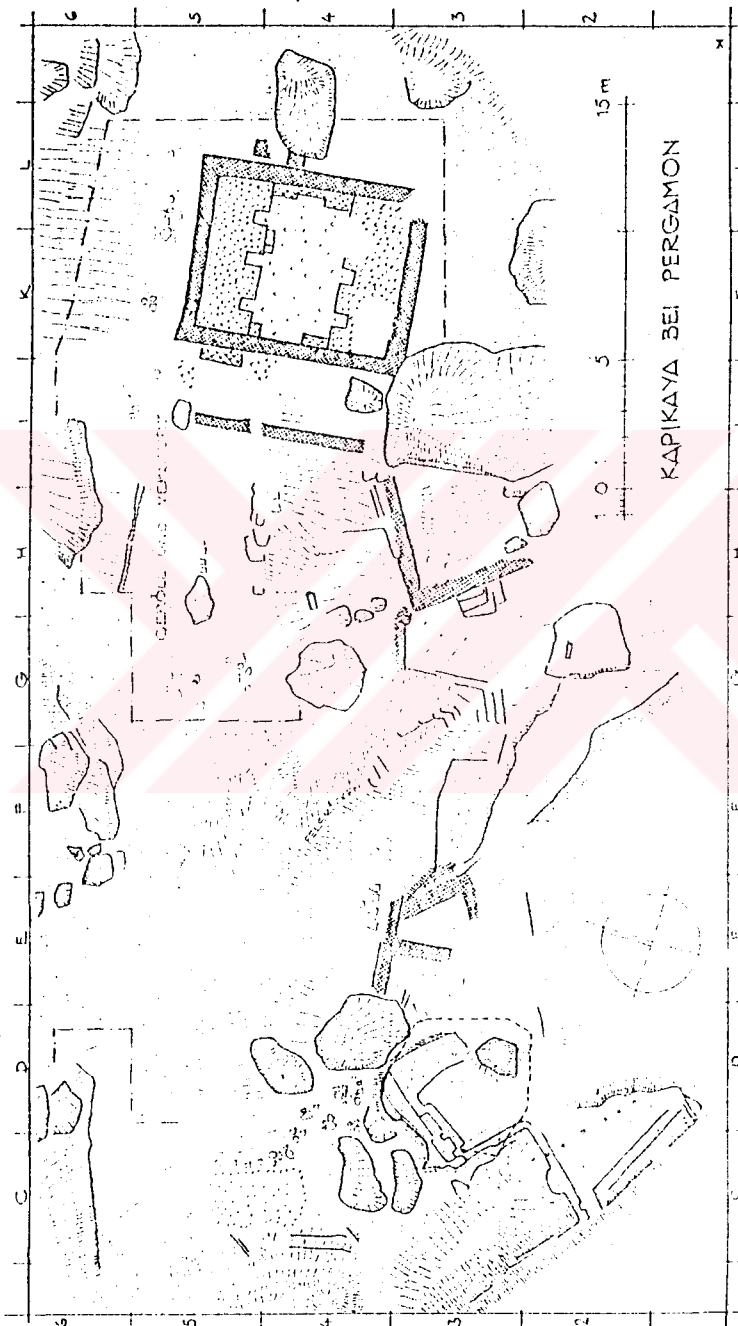
LEVIA VI

ἘΠ.Π
 ΛΙΟΣΣΕΛΕΥΚΟΣΙΕ
 ΠΑΤΗΡΔΙΑΒΙΟΥΔΙΟΣΟΥ
 ΑΝΕΙΚΗΤΟΥΜΙΘΡΑΤΟΝ
 ΚΑΘΑΥΤΕΣΧΕΤΟΤΗΠΑΤ

1-5. ||----- ||
 [[ὄπατον τὸ]] β', π(ατρός) π(ατρίδος) · [M. Μέρη·]
 λιος Σελευκος ἰ[σούς καί]
 πατήρ διὰ βίον διός [Ἰλίου]
 ἀνεκλήτων Μίθρα τὸν [...]
 10. ... [καὶ τὸ βίον τὸν ...]

LEVHA VII

RESIM 37

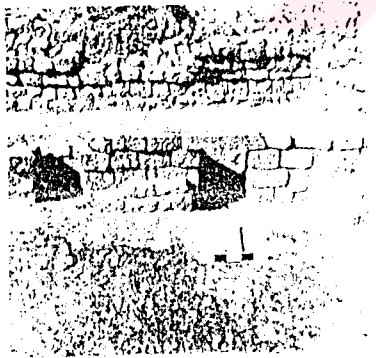
RESİM 38

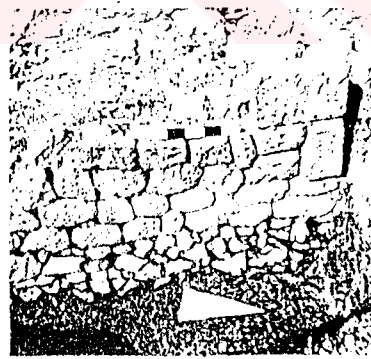
RESİM 38A

RESİM 38B

RESİM 38C

RESİM 38D

41

42

43

44

45

46

47

48

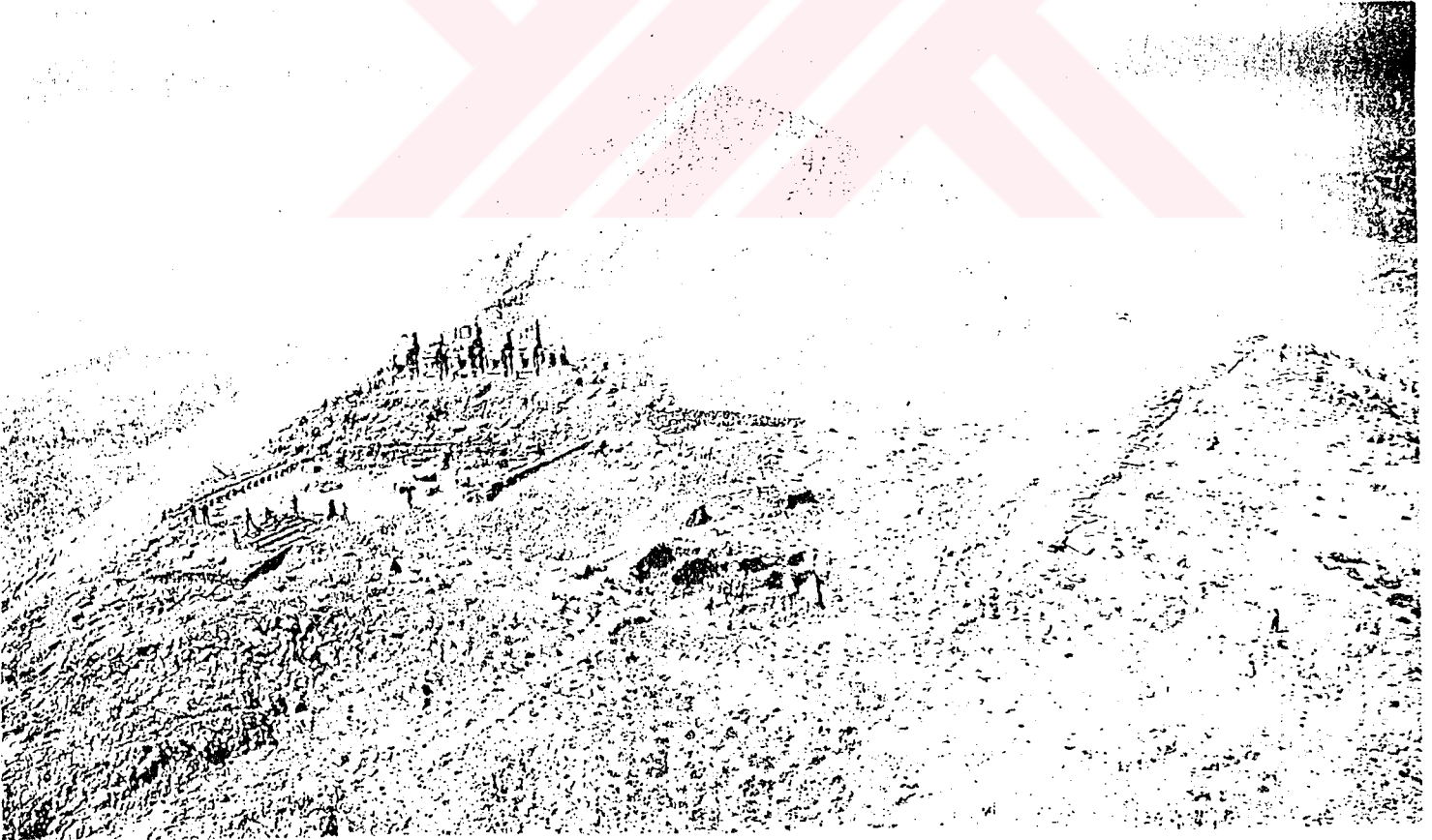
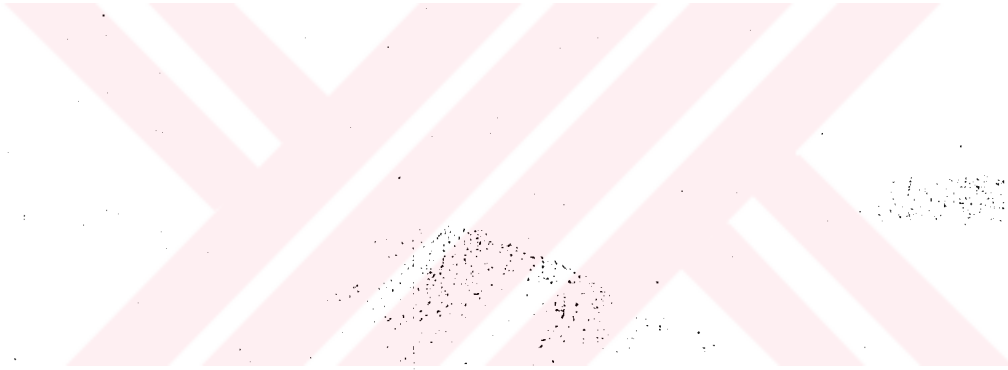
LEVHA VIII

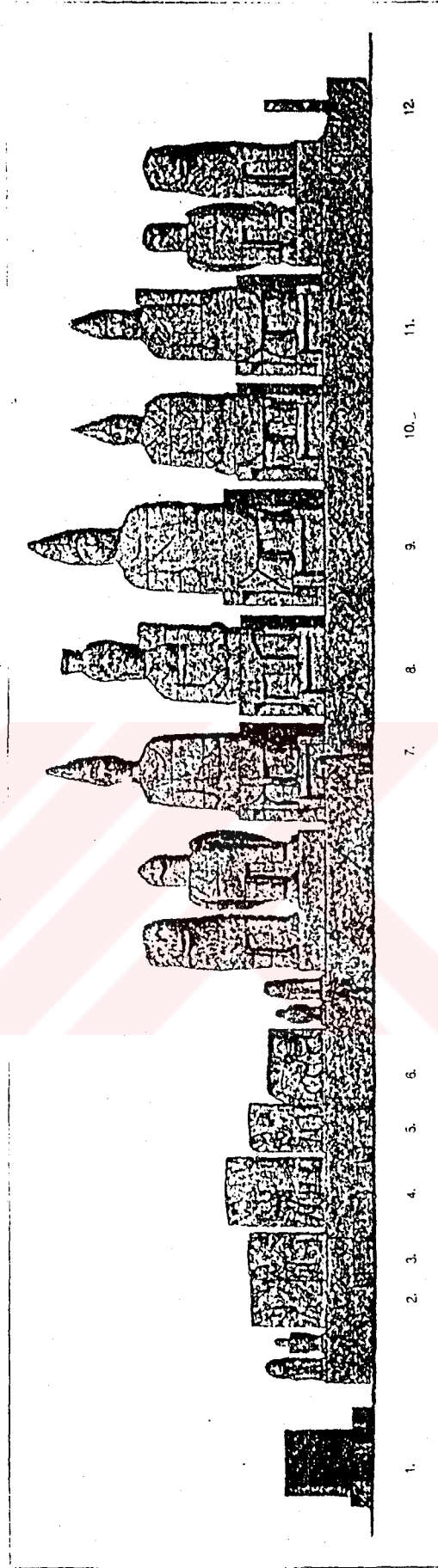
RESİM 39

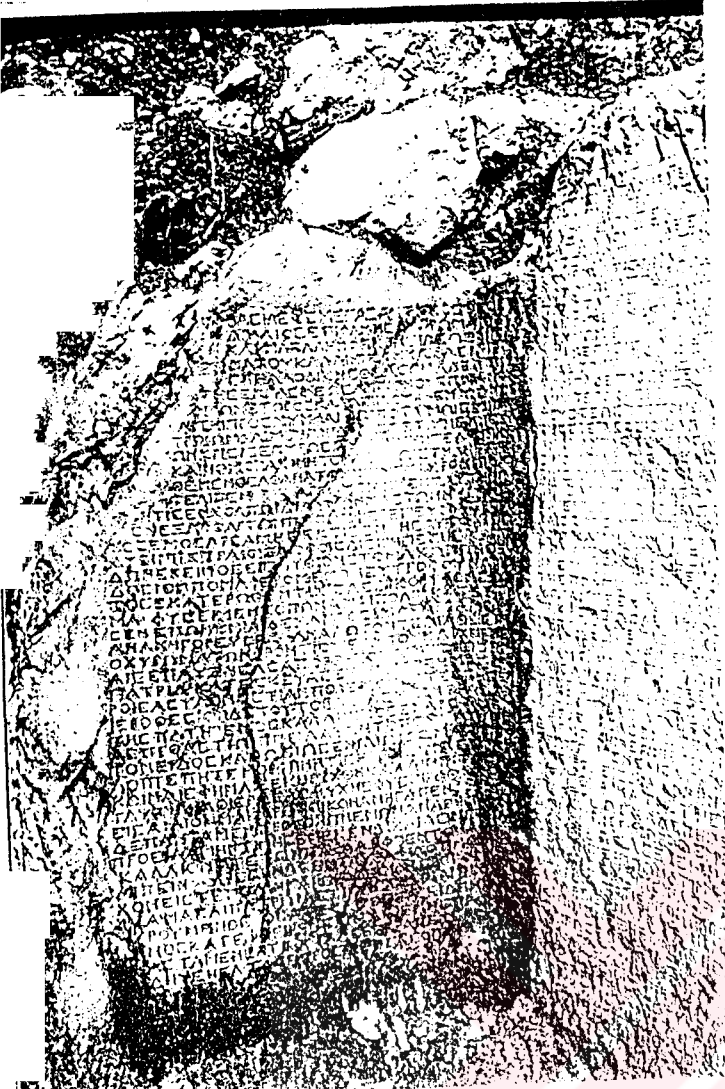
RESİM 40

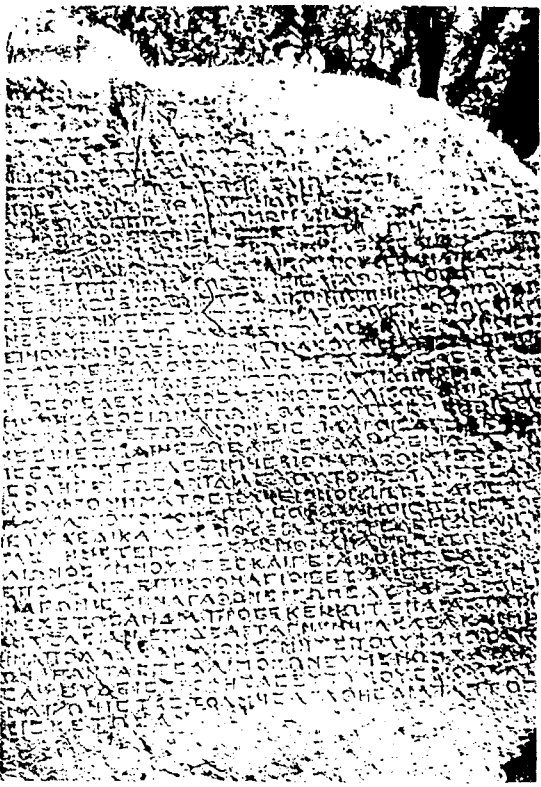
RESİM 40A

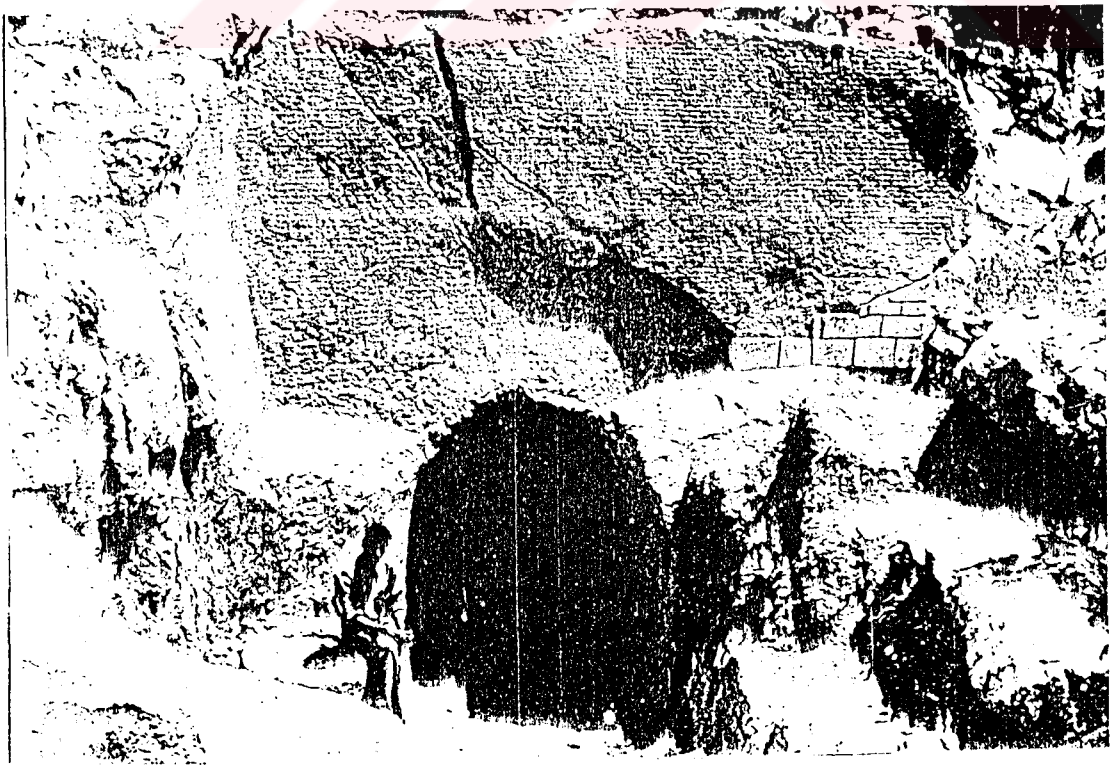
RESİM 41

RESİM 42A

RESİM 42

RESİM 42B

RESİM 43

[βασιλεύον]τος μεγάλου Μιθραδάτου φιλορωμα[ίου]
2 [καὶ φιλ]οπάτορος τοῦ ἐγ βασιλέως μ ε γ ά λ [ο]υ
[Ἄντιόχο]υ Ἐπιφανοῦς φιλο[ρ]ωμαίου ἔ[τ]ο[υ]ς [?]
4 μη[ν]ός [ς ? Αὐδν]α[ί]ο[υ] · Ἀριαράμνης Παλλαιου ἀρχιτέ-

κ[τ]ω[ν]]τε ἐπὶ τῶν τεχνιτῶν καὶ δια[κό]-
6 [νων παραλαβῶν πα]ρὰ [τοῦ] πατρὸς ἐν τούτῳ τῷ
τεμένει? ἀγάλματ]ά τινά ἀτελείωτα, ἃ καταστήσας ὕ
8 [έτελείωσεν καὶ ἀνέ]στησεν Δία τὸν Σωτήρα
κ[αί? -]υμενον τὸν προγε-
10 [..]Α[ἀνέστ]ησεν δὲ ἐν τῇ προσ-
βάσ[σει] φυλάσσοντα καὶ μετὰ
12 []ΟΔΙΔΟΝΤΑΙ [..]αὶν[..]ου Ἀριαράμνου vac.

"Romadostu, Bahasever, Büyük Mithradathes, Romadostu Kral Büyük Antiochos
Epiphanes'in oğlu krallık yaparken, ..yılı, Audnaios(?) ayının...; Pallaios oğlu Ariarannes,
sanatkâr ve tapınak görevlilerinin mimarı [ve], bahadan bu tapınakta kalan [ve tanrı
resimlerini içeren(?)] bazı tamamlanmamış [stelleri] yerlerine yerleştirmek suretiyle [tamamladı
ve] bir Zeus Soter ve [heykeli] dikti ve (tapınağa) çıkılan yerin önünde, koruma amacıyla [bir]
dikti ve [..] Ariarannes'in"

LEVHA IX

RESİM 44

RESİM 44A

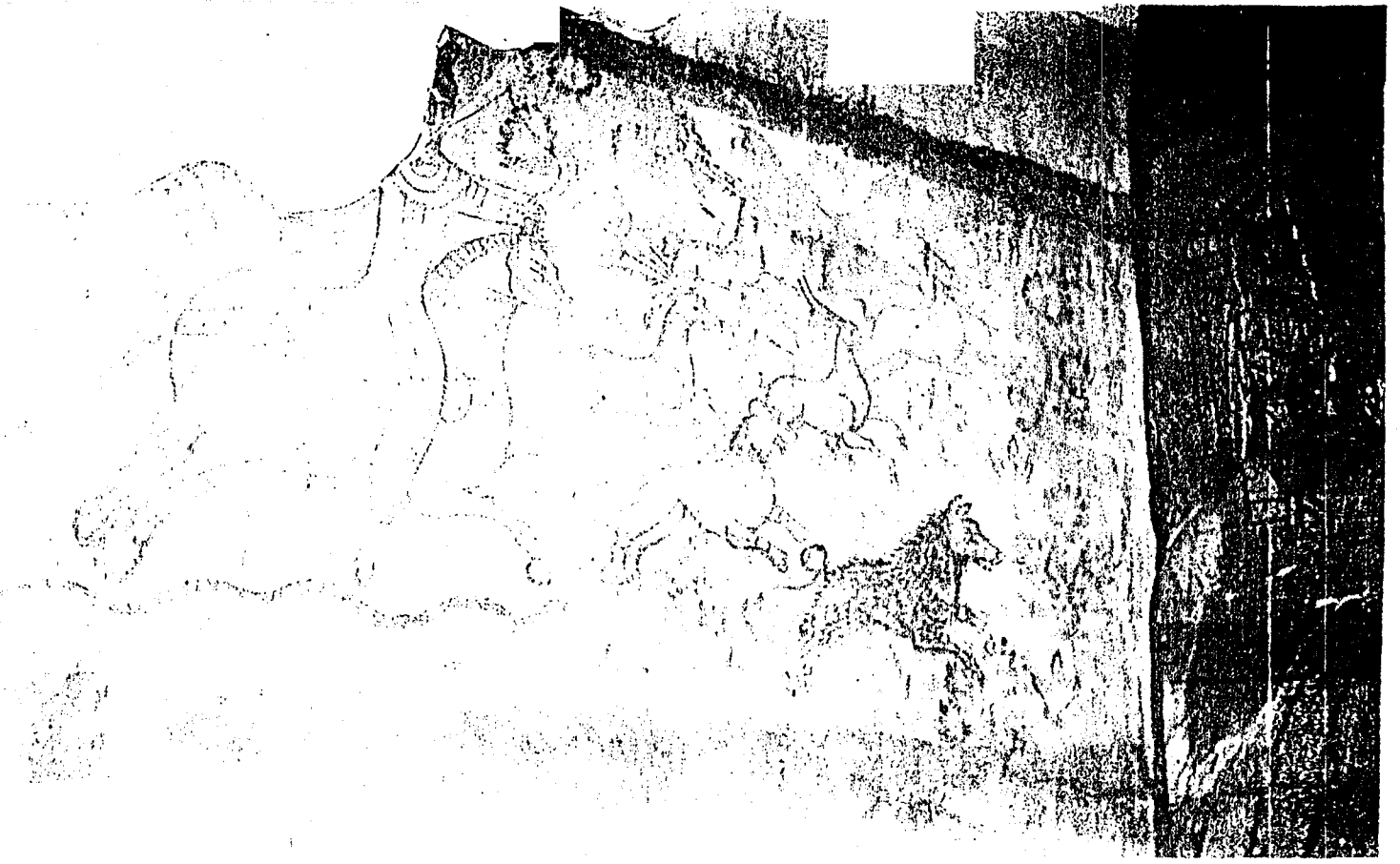
] - - - - - [
]ΥΡΗΝΑΔΙΑ · [
]τῶν παισὶ παίδων[
 κ]ατὰ μάγους Μίθρην[
 5 συ]ντελοῦντες καὶ εὐω[χοῦντες
] · τε καὶ τοῖς ἐγγόνοις[

]·μην ἔρανα τη · σου · [
]γεγραμμένα ἔξουσιν[
 κ]ε μηθένη ἐξέστω πρά[σσειν
 10]ης αὐτῶν τρόποι μη[δένι
]ιδε μὴ ἀγάγωσιν ἐν τῷ[
]υρεσει ἠντινοῦν ἑαυτοῖ[
]τείσουσιν ἱερὰ ε[·]παρῶ[
]έξαμισχιλίας καὶ ἡ πρῶ[ξις
 15 ἀ]λλῶ ΡΙ·ΝΤ·ω····· ἐπιφέ[ρειν
]την ἐκ τε τῶν δεδανεισ[μένων
]ων ἐγγόνων αὐτῶν κ[
]οις καὶ ἐξ ἑνὸς κακ[·]πα[
 τ]ρόποι ω·ΛΗ · [
 20]ΛΣΗΣ ἔξου[σίαν
]ΣΤ[

LEVHA X

LEVHA XI

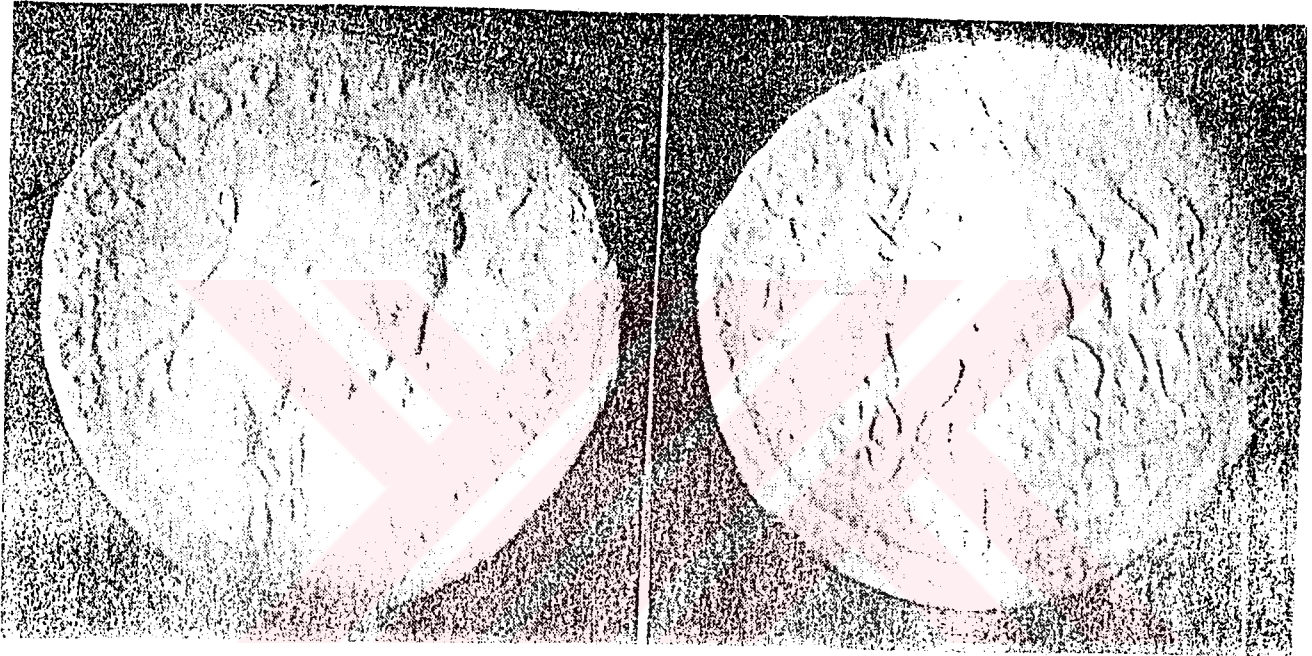

RESİM 45

T.C. YÜKSEK ÖĞRETİM KURULU
KÜLTÜR VARLIKLARINI KORUMA VE
YERLEŞTİRME MERKEZİ

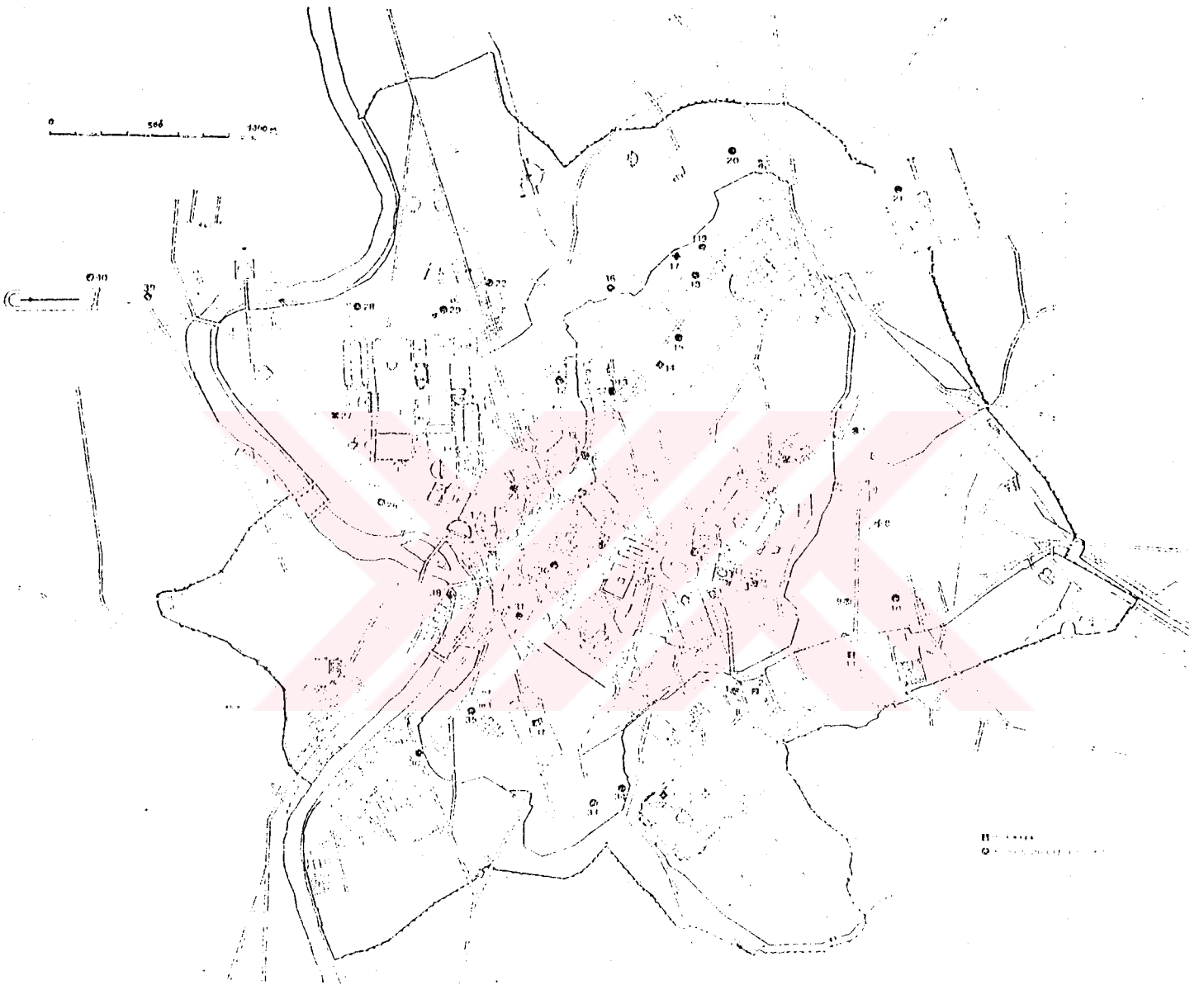
RESİM 45A

LEVHA XII

RESİM 46

HARİTA 6

LEVHA XIII